

Hanák Péter

1867 – európai térben és időben

HISTÓRIA KÖNYVTÁR
MONOGRÁFIÁK

HISTÓRIA KÖNYVTÁR
MONOGRÁFIÁK
18.

HANÁK PÉTER

1867 – európai térben és időben

Válogatta, sajtó alá rendezte
és a bevezető tanulmányt írta
SOMOGYI ÉVA

BUDAPEST 2001
HISTÓRIA • MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

A könyv támogatást kapott
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságától,
illetve az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított
tankönyv-támogatási programtól.

© Hanák Péter örökösei, 2001

ISBN 963 8312 79 3
ISSN 1217-212X

A borítón: Az Angol Királynő Szálló Pesten.
Rudolf Alt vízfestménye 1848 körül.
Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár, Budapest.
(Bakos Ágnes és Tihanyi Bence felvétele.)

HISTÓRIA KÖNYVTÁR
MONOGRÁFIÁK
18.

Szerkesztő
Glatz Ferenc

Tartalom

Amíg a szellem él (Glatz Ferenc).....	7
Bevezető (Somogyi Éva).....	11
I. Szakaszok és fordulók a kiegyezés útján	17
Nézőpont és módszer.....	17
1. A kiegyezés első kísérlete – 1860	19
A neoabszolutizmus válsága.....	19
A fordulat kezdete	27
A konzervatív kiegyezés kísérlete	32
Az októberi diploma	37
2. A félalkotmányosság – 1861.....	43
Az októberi diploma kudarca.....	43
A magyarok és az októberi diploma.....	44
Az osztrák-német alkotmányos centralizmus fellépése	54
A dilemma	57
A birodalmi egység alkotmánya	62
A kiegyezés lehetetlensége.....	67
Programok és elvárások.....	74
Az eldöntetlenség	82
3. A kivárás – 1861–1864.....	92
A provizórium – kivárás hatalmi pozícióból.....	92
A Reichsrat – az alkotmányosság provizóriuma	96
A kivárás – az ellenállás provizóriuma.....	98
A nagynémet centralizmus kísérlete.....	102
A Schmerling-rendszer ellentmondásai	109
II. Deák húsvéti cikkének előzményei.....	117
1. A pesti válasz	118
2. Adalék a magyar közjoghoz.....	121
3. A Deák–Augusz találkozó	125
4. Ferenc József, a fordulat kezdeményezője	129
5. Schmerling megingása	136
6. A pragmática sanctio újraértelmezése.....	139
III. Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása.....	143
1. Passzív kivárás	143
2. A pragmática sanctio: rendi egyezség	145

3. A practica sanctio és a polgári átalakulás reformprogramja	148
4. Az ókonzervatív értelmezés.....	150
5. A perszónálunió közjogi védelme	151
6. A practica sanctio az 1861. évi feliratokban	155
7. Adalék a magyar közjoghoz.....	159
8. A „politikai biblia”	163
9. A kiegyezés közjogi megalapozása.....	165
IV. Deák Ferenc, a kiegyenlítő. Alkat és szituáció összefüggései	169
V. 1867 – európai térben és időben	183
1. A történetírás	183
2. A felelőségkutatás időszaka	184
Szekfü Gyula	184
Németh László	185
Bibó István.....	186
3. A kommunista felfogás metamorfózisa	188
Révai József.....	188
4. A kommunista dogmatizmus és nacionalizmus ellen.....	190
A kossuthi kritika érvei.....	190
5. A kiegyezés európai térben és időben	191
Néhány alapkérdés újragondolása.....	191
Az európai fejlődés tendenciái.....	192
A közép-európai dezintegráció ellentmondásai	194
6. Epilógus: a történelem védelmében.....	196
Rövidítések	197
Névmutató	199

Amíg a szellem él...

Hanák Péter, 1921–1997

A szellem embere

„Élni csak addig érdemes, amíg a szellem él. Amíg dolgozni tudok” – mondotta Hanák Péter néhány évvel ezelőtt a szokásos keddi együttes ebédet követő kávézás-kor az Európa Intézetben. Súlyos bypass-műtétre készült. Előtte rosszul lett, váratlanul az a veszély fenyegette, hogy bármelyik pillanatban meghal, vagy amitől igazán félt: állapota úgy leromlik, hogy magatehetetlenül kell töltenie élete utolsó hónapjait. A műtétet végrehajtották, sikerrel. Hanák minuciózus aprólékossággal leírta a műtét folyamatát. Átélt a helyzetet, az operáló orvos lelkiállapotát is. Mint ahogy egész életében mindig is átélte a vele együtt élők, vele együtt dolgozók lelki tusáit, igyekezett megérteni szempontjaikat. Szenvedélyes kis írásmű keletkezett a műtét leírásából. Mint ahogy szenvedéllyel írt az osztrák–magyar kiegyezésről, az 1848-as forradalomról, az I. világháborús katonalevelek íróiról és olvasóiról.

Utolsó éveit kívánságának megfelelően élte le, úgy, mint az előző évtizedeket. Reggeltől estig rohanásban. Szellemi rohanásban: versenyben az idővel, újabb és újabb kutatói-írói élmények után. És rohant, versenyt futva térrel, idővel: egyik konferenciáról a másikra, megismerni mások nézeteit, kutatási eredményeit, ütköztetni mások felfogását a sajátjával. Soha nem mondvá le arról az elvről: az emberiség tudása és gondolkodási kultúrája úgy fejlődik, ha mindenki hozzá tesz „a nagy közöshöz” egy újabb kis építőkövet. Újabb ismereteket vagy éppen gondolatszikrát.

Kutatói és társadalmi elkötelezettség

Hanák Péter életéről kortörténeti tanulmányt kell írni. Naplómban oldalakat foglal el annak a beszélgetésnek a rögzítése, amelynek során elmesélte gyermek- és zseni-fiatalkorát. Azokat a benyomásokat, amelyek akkor rögzültek benne. (Utána hosszú levélben adta írásba „vallomását”.) Ragaszkodását szülővárosához, Kaposvárhoz, élményeit a világháborúba rohanó Magyarországról, belső lelki tusáit a társadalmi kirekesztés ellen, a fiatalember személyes belső szenvedését amiatt, hogy nem akarták engedni a zsidótörvények korában, hogy ehhez az Általa úgy szeretett közösséghez tartozzék. Talán ebből a korszakból, az 1938–1945 közötti korból veszi eredetét az a szenvedélyes közösségszeretet, amely halála pillanatáig hajtotta. Ezért sem esett áldozatul a bennünket, író embereket olyannyira csábító életérzésnek, az egoizmusnak.

Ennek a szenvedélyes közösségi érzésnek, jobbat akarásnak esett áldozatul 1949–53 között. Az akkori rendszerváltás fiatal radikálisai közé tartozott. Akik érezve az előző, az 1945 előtti rendszer tarthatatlanságát, újat akarással szórtak ki minden „régit” az eszmetárukból, és buzgó őrsváltással vettek kézbe politikai esz-közökkel lehetőleg minden szakmai-értelmiségi pozíciót. Hanák négy évtizedig vezekelte a 30 évesen elkövetett radikális őrsváltó múltat. Amikor – legalábbis nála – a jobbat akarás s a fiatalkori tapasztalatlanság párosult. Nagy tanulság volt számomra, akkori fiatal számára, és nagy tanulság lehet a mai fiatal generáció számára. De ezt a múltat is szenvedéllyel és őszintén bevallotta (azon kevesek közé tartozott korosztálytársai közül, akik erre az emberi magaslatra fel tudtak emelkedni). Mi, akik napi környezetében éltünk az 1970–90-es években, két évtizeddel fiatalabb kollégák, barátok, nemcsak eszéért, állandó segítőkézségéért, de ezért az emberségéért is szeretjük, tiszteltük.

Hanák – ezt majd az életrajzi tanulmány elmondja – az elmúlt fél évszázad legkiemelkedőbb szellemtudományos alkotói közé tartozik Közép-Európában. Nevéhez fűződik az 1867–1918 közötti közép-európai történelem, a térség fénykorának újraértékelése 1960 után. Vezényletével készültek el a 19. századi magyar történeti összefoglalók (ugyanazt a szerepet töltötte be Ránki György a 20. század újraértékelésében). Motorja volt a hazai társadalomtörténet-írás megújításának. És amikor korosztályunk előállt az 1980-as években, az új módszertani követelményekkel, a történetírás műfajai megújításának igényével akkor őt tekintettük elődünknek, támogatóknak (míg Ránki az intézményes védelmet és a nemzetközi nyitást jelentette számunkra). És nagy gonddal kell gyűjtenie majd az adatokat az életrajzírónak, hogy összeszedje azt a rengeteg ötletet, ösztönzést, segítséget, amelyet Hanák adott barátoknak, ellenségnek, és amely segítség az önzetlen együttgondolkodásból származott.

Idejének és energiájának jelentős részét *mások munkájának menedzselése*, segítése foglalta el. Fiatal korától szerkesztett. Rövid ideig a Századok szerkesztőségében dolgozott, majd egyik szerkesztője az 1960-as években az Osztrák–Magyar Monarchia történetét új szempontból bemutató könyvsorozatnak, az 1849–1918 közötti időszakot tárgyaló egyetemi tankönyvnek (1972), azután főszerkesztője a Magyarország története 7. kötetének (1978). Ez utóbbi a dualizmus alkonyát, az 1890–1918 közötti éveket tárgyalta. Sokan szolgamunkának tekintik a szerkesztést, mások mondatainak kiigazítását, a szerzőkkel való vitákat, ő élvezte ezt. Többször beszéltük meg, mint két szenvedélyes szerkesztő: az állandó szellemi frissesség, az állandó tanulás hajtja a gondolkodó embereket a szerkesztési munkába.

Fiatal korától haláláig folyamatosan szervezte mások munkájának feltételeit, menedzselte a fiatalokat. A Történettudományi Intézet osztályvezetőjeként (1964) az ELTE (1980), majd a CEU (1991) professzoraként ugyanúgy, mint az Európa Intézet egyik alapító professzoraként (1990–1997). (Nagy bánata volt, hogy csak 1980-ban kerülhetett az 1950-es évek után ismét katedrára.) Nem sajnálta gondolatait, ötleteit megosztani másokkal, a fiatalokkal való órákig tartó beszélgetéseket pedig kimondottan élvezte. *Átadni, használni, segíteni*, a közösség dolgaiban részt venni – ez hajtotta egész életében. Legalábbis abban az utolsó 30 esztendőben, amit először távolabbi, majd egész közeli viszonyban Vele töltöttem, kétségtelenül

ez hajtotta. A magyarországi társadalomtudományos nagyüzem egyik vezető egyénisége volt egész életében, és egyúttal egyik legfontosabb csapatmunkása.

Individuum és a „Csapat”

Szenvedélyesen ragaszkodott ahhoz a kisebb közösséghez, „a Csapathoz”, amely az 1960-as években állt össze a magyar történettudományban, és amelyik a magyar történettudományt a világszínvonal élvonalába segítette. A Történettudományi Intézet volt e csapat szervezeti bázisa, ahol a szerencsés véletlen során együtt dolgoztak az akkori öregek (Barta István, Benda Kálmán, Kosáry Domokos, Mályusz Elemér, Paulinyi Oszkár), a középkorosztály tagjai (Heckenast Gusztáv, Kovács Endre, Niederhauser Emil, Pach Zsigmond Pál) és az akkori fiatalok (Lackó Miklós, Nagy Zsuzsa, Ránki György, Szűcs Jenő, Tilkovszky Loránt, Vörös Antal, Vörös Károly) és megjelentek már a legfiatalabbak, mindenekelőtt Ránki és Hanák neveltjei. Ez a csapat, kihasználva a szovjet rendszer konszolidációs törekvéseit, előkészítette a proletárdiktatúrás '50-es évek szakmai revízióját.

Így születik meg a 10 kötetes Magyarország története, az új tankönyvsorozat, készülnek el az immáron gazdag levéltári forrásfeltáráson alapuló, szakmailag megalapozott munkák Magyarország 19–20. századi történelméről. Megjelennek Magyarországon is azok az új szakmai-módszertani törekvések, amelyek a nyugati történetírásban is „újnak” számítanak, mindenekelőtt a korszerű gazdaság- és társadalomtörténet. Hanák e csapatban a magyar polgári társadalom kibontakozásának (1848–1918) első számú kutatója és szintetizálója, illetve a társadalomtörténeti kutatások invenciózus szervezője és művelője. (A 20. századi magyar történelemre vonatkozó kutatások vezéregyénisége a nála 10 esztendővel fiatalabb Ránki György.) Hanák a dualizmus korát kutató osztály vezetője és minden nagy vállalkozásnak az irányítója 1965–1990 között. (Ránki a 20. századi osztály vezetője, majd őt követi e poszton Lackó Miklós.)

Nyitás a tudományszervezetben

Az '50-es évek tudományosságának revíziója a tudományszervezetben is bekövetkezik. Kihasználják azt a lehetőséget, amelyet Magyarország sajátos elhelyezkedése kínál a szovjet zóna nemzetközi munkamegosztásában. Magyarország a „félíg nyitott kapu” Nyugat felé. A történettudomány vezetői (köztük e téren mindenekelőtt Ránki és Hanák) kihasználják ezt a politikai lehetőséget: a magyar történettudomány intézményrendszerét minden korábbinál erősebben beillesztik a nemzetközi tudományosságba. Hanák Péter felismeri azt a lehetőséget, amit e tudománypolitikai nyitás szakmailag-módszertanilag kínál: vendégprofesszor Amerikában, Németországban, Ausztriában, ösztöndíjas Franciaországban, Olaszországban. (Ahogy mondotta: még 60 éves korában is rendszeresen gyakorolta magát az idegen nyelvekben.) Ezen országokban nem az akkor divatos állami kapcsolatrendszer történelmét kutatja, mint korosztálytársai, hanem a világ történetírásában jelentkező új szakmai-módszertani törekvéseket. *Különösen a társadalomtörténetet,*

ezen belül is a mindennapok történelmét kutatja előszeretettel. (Ő és Ránki hangsúlyozta nekünk fiataloknak: az aprólékos levéltári kutatások mellett a modern történelemsznek állandóan sok időt kell fordítania az olvasásra, a konferenciákra, így ismerheti meg az új szakmai, metodikai újításokat.)

Hanák kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszere, lüktető érdeklődése az új szakmai eljárások iránt magyarázza azt, hogy életmű-bibliográfiájának jelentős része idegen nyelven és külföldön jelent meg. *Külön is említést érdemel: hangsúlyozottan kiállt a magyar történetírásban a közös közép-európai hagyományok feltárásáért.*

Világpolgárság és magyarság

Korunk intellektüelje – szerintem – egyszerre kozmopolita, a szó legnemesebb értelmében világpolgár és hazafi. Hanák ilyen volt.

Ez a „Csapat” nyitott az 1970-es években – jobbára már a legfiatalabbak ösztönzésére – a széles társadalom, a közönség felé. Kimozdulni a századfordulón kialakult céhes falak közül, aktívan érdeklődni a társadalom igénye iránt, akiknek munkáinkat írjuk. És nyitni a széles közönséghez közel férköző történeti műfajok felé. Ezt az alapelvet már a legfiatalabbak fogalmazzák meg, és az elgondolás kifformálói, kibontakoztatói ismét Ránki György és Hanák Péter. (Igen sokat tett ez irányba Ránki állandó szerzőtársa Berend T. Iván is, mint a hazai közélet és politika kiemelkedő személyisége.) Hanák volt a frontharcos. A fiatal korából magával hozott társadalmi elkötelezettség, a társadalmi használni akarás hatja át akkor, amikor vidéken (és nem csak a nagyvárosokban) vállal előadásokat, konzultációkat, tart ismeretterjesztő előadásokat, szervez a korai televízióban történeti műsorokat és rádiósorozatot. Ő az egyik segítője annak a fiatal csapatnak, amelyik a História című, széles közönség számára íródott folyóirat létrejöttét támogatja. Szülővárosában, Kaposvárott rendszeresen vállal előadásokat, fellépéseket. Ugyanolyan gondossággal készül ezen előadásokra, és ugyanolyan szenvedélyesen beszél történelemről, társadalomról, mint ha Londonban, New Yorkban vagy Párizsban, Bécsben adna elő. Számára a közönség, az emberek, akiknek szólt, egyenrangúak a Midwest-en, a Dunántúlon vagy éppen Moszkvában. A tudomány önmagáért érdekelte, és az embereket, akik számára dolgozott és írt, önmagukért, emberi mivoltukért szerette. *A mai életben való részvételt a jó történeti munka feltételének tartotta.*

Nyolcvan év – nem különösen magas kor ma már értelmiségi embereknel, akik – ha elkerüli őket a gyógyíthatatlan betegség – tudnak vigyázni a test épségére vagy legalábbis karban tartják magukat. A biokémia (a gyógyszerészet), a fizika (műszerezettség) fejlődését ismerjük, s orvos barátaink megtanítanak élni bennünket. Élni és óvni magunkat, legtöbbször önmagunktól. Az agyonhajtasztól: az elhivatottságtól vagy fontosságtudatunk elhatalmasodásától. Hanák csak 76 évet élt. Nehéz megmondani: miért nem többet? Ki tehetett erről? Zaklatott kora, hányatott fiatalkora? Vagy ő maga? Természete? Választott életmódja, ahogy a kort megélte? Elgondolkodtató mindnyájunk számára, akik az ő útját járjuk.

Bevezető

A kiegyezés az a téma, amely végigkíséri Hanák Péter munkásságát az 1950-es évekbeli első publikációktól, összefoglalóktól a kötetünkben is közölt címadó tanulmányig: *1867 – európai térben és időben* című, 1997 őszén keletkezett, valószínűleg utolsó írásáig.

Az 1970-es években Hanák hozzákezdett a kiegyezés monografikus feldolgozásához. A készülő művet az évek során újra és újra elővette, anyagot gyűjtött hozzá, beleépítette mások kutatási eredményeit. 1996 őszén, utolsó kutatóútján heteken át olvasta a bécsi Kriegsarchivban Franz Kuhn v. Kuhnfeld bárónak, a Monarchia első közös hadügyminiszterének emlékiratait, nagyon izgatta, hogy ez a nagy műveltségű, a maga módján liberális, de a birodalom egységéhez ragaszkodó katoná miként barátkozott meg végül is a magyar politikával, az 1867. évi dualista átalakulással. A könyv azonban sohasem készült el.

Kereshetünk tárgyszerű-rationális magyarázatot a mű torzóban maradt voltára. Bizonyos, hogy Hanák utóbb elfordult a szorosan vett politikatörténettől, a *hatalom* rajzától (tehát attól a fajta történeti feldolgozástól, amilyen készülő tanulmánya is) a társadalom-, majd a kultúrtörténet irányába. Már nem a pragmatica sanctiót újraértelmező Deák gondolatfejlődése foglalkoztatta, hanem alkat és szituáció kölcsönhatása Deák pályájának alakulásában;¹ nem a hadsereg egységét intézkedéseivel védelmező Kuhn hadügyminiszter politikai döntései, hanem Kuhnnak, a katonai-bürokrata birodalmi elit jellegzetes képviselőjének magyarságképe, nemzeti előítéletei.² Hivatkozhatunk persze a sorsra is: nem volt ideje befejezni.

Akárhogy volt is: a kiegyezés problematikája, a téma, amely a pálya első felében 1974-1975-ig uralta Hanák oeuvre-jét, utóbb háttérbe szorult.

1960 decemberében a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága vitát rendezett a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről.³ A táncszó a készülő egyetemi tankönyv munkálataihoz kívánt szempontokat nyújtani, megkísérelt alapkérdéseket tisztázni, s az 1950-es évek historizáló dogmatizmusa után az volt talán az első olyan szakmai rendezvény, amely félreérthetetlenül elha-

1 Ld. a kötetben is szereplő, 1993 szeptemberében elhangzott előadását: Deák Ferenc, a kiegyenlítő.

2 Az osztrák és a német vezető réteg magyarságképe a századforduló idején. In: Pataki Ferenc, *Ritók* Zsigmond ed., *Magyarságkép és történeti változásai. Magyarország az ezredfordulón.* Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok, Budapest, 1999. 27–34. o.

3 A vita anyaga megjelent a *Századokban* 96 (1962) 206–239. o.: A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről címen. Hanák maga is megírta a kiegyezéskérdés megítélésének történetét, először 1973-ban: *Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában.* In: uő, *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok.* Budapest, 1975. 157–221. o.; s a kötetünk zárótanulmányaként közölt *1867 – európai térben és időben* c. írásában.

tárolódott a politikai publicisztika bevett formuláitól, amelyet a tudományos elemzés igénye jellemzett (bármiként vélekedjünk is ma az ott elhangzott álláspontokról). Hanák a vitára készített dolgozatában fejtette ki első ízben markánsan kiegyezéselfogását. Alaptétele, hogy a kiegyezés reális kompromisszum volt, az egyedül lehetséges, a legkevesbé rossz megoldás. 1867 megítélésében nem a jövőből, a végkifejletből, az elkerülhetetlen pusztulásból kell kiindulni, hanem a közeli múltból, 1848-ból. Az 1848-as forradalmak veresége a konzervatív megoldások felé terelte Közép- és Kelet-Európa polgári átalakulásának nemzeti és társadalmi kéréseit. A nemzetközi viszonyok a Monarchia konzerválásának és nem széttörésének irányába hatottak, s az 1860-as években „sem Ausztriában, sem Magyarországon, sem a monarchiai szláv országokban nem volt [...] egy aktív nemzeti ellenállás irányítására kész és alkalmas vezető erő”. Hanák az ezt vitató álláspontokkal szemben nagyon határozottan vallotta, hogy a magyar vezető réteg többsége nem kívánta a Monarchia felbomlását, éppen ellenkezőleg, az 1860-as években a Monarchiában látta uralma bázisát és biztosítékát.⁴ Az eszmecsere során a „labanc szemlélet” vádjá ellen védekezve azt mondta: nem vitatja a kiegyezéssé rendszer káros, végzetes következményeit. Pusztán az a célja, hogy az 1867. évi átalakulás kérdés-komplexumából két elemet kiemeljen: a kiegyezés elkerülhetetlen voltát,⁵ és annak a szemléletnek tarthatatlan egyoldalúságát, amely a dualista korszak összes problémáját a kiegyezés tényére vezeti vissza, „amely elég széles körű volt marxista történetírásunkban”.

Ez a diszkusszió negyven éve zajlott. Ennyi idő alatt minden tudományterület nyelve, érvelésszerkezete és főként ismeretanyaga alapvetően megváltozik. A Történettudományi Bizottság vitája akkor valójában nem annyira a kiegyezés tartalmáról, inkább az „értékeléséről” folyt. Ebbe a irányba nemcsak a korabeli történeti szemlélet hajtotta, hanem a kutatás állapota is. Hanák vitapartnereihez hasonlóan elismerte, hogy a problémák eldöntéséhez „mindenekelőtt széles körű kutatómunkára, tanulmányokra és monográfiákra van szükség”.⁶

Az 1960-as évek vitáinak a mából visszatekintve talán legszembetűnőbb jellegzetessége, hogy alig érintették a kiegyezés tartalmát, vagyis, hogy a kiegyezéssel mit „adott fel” a nemzet, mit jelentett a nemzeti szuverenitásról való „lemondás”. És még kevesebb szó esett a partnerről, a hatalomról, amellyel egyezkedtek; egy demonizált konstans „Bécs” állt az évek során a külső feltételek hatására változó magyar nemzeti törekvésekkel szemben. Márpedig az abszolutizmus 1859-ben bekövetkezett nyilvánvaló kudarca hatására „Bécs” egy nagyarányú birodalmi reorganizációs kísérletsorozatba fogott, amelynek a magyarokkal való egyezkedés csupán egyik, bár bizonyára a legfontosabb eleme volt. De az 1960-as évek diskurzusa nem

4 A Történettudományi Bizottság vitája, 207–210. o. Hanákkal szemben Szabad György a közép- és kisbirtokos nemesség zöme, a közép- és kispolgárság jelentős része s a politikai öntudattal rendelkező paraszti rétegek függetlenségi kötődését hangoztatta. E rétegek számára a kiegyezés sem nélkülözhetetlen, sem szükségszerű nem volt. „Hogy mégis sikerült alig néhány év alatt megingatni, vagy legalábbis elbizonytalanítani zömüket”, abban a kiegyezésre törekvők megtévesztő politikájának meghatározó szerep jutott. Uo. 229. o.

5 Ami persze más, mint a vitapartnerei által elfogadott realitás, „reális volt annyiban, amennyiben végrehajthatónak bizonyult” – így Szabad, uo. 227. o.

6 Szabad György is megerősíti: „az eddig megjelent értékelések anyagbázisát zömében még a felszabadulás előtti igen erősen egyoldalú forrásfeltárás képezi”. Uo. 230. o.

is csupán a kiegyezésről folyt, az 1867-es rendezésről, hanem a dualista fejlődés alpmegítéléséről, gazdasági szerkezetéről, a növekedés üteméről, a magyar társadalom struktúrájának alakulásáról. „A kiegyezést nem egyszerűen az osztrák-magyar közjogi viszony rendezéseként, nem is csupán hatalmi osztozkodásként, hanem egy nagy történelmi folyamat: a monarchiai polgári-nemzeti átalakulás záróaktusaként fogta fel, amely az 1848-as forradalommal megkezdett átalakulást »fejlülőről«, antidemokratikus módon, de az adott nemzetközi és belső erőviszonyoknak megfelelően zárta le.”⁷

Azt hiszem, ennek a tulajdonképpen imponáló szintetikus látás- és elemzés-módnak voltak bizonyos negatívumai: a kiegyezés tényének a mi mai felfogásunktól eltérő interpretációja. A kiegyezés – úgy hiszem – alapvetően az állami berendezkedést (elsődlegesen a birodalmi berendezkedést), a soknemzetiségű Monarchia politikai struktúráját érintő hatalmi döntés volt, amelynek aligha lehet a térség egész történeti fejlődését meghatározó jelentőséget tulajdonítani. Kétségtelen, hogy éppen Hanák volt az, aki már 1960-ban óvott a nemzeti szuverenitásról való „lemondás” túlértékelésétől, s aki hamarosan elsőként elemezte az 1867-ben kialakult *állami struktúra* jellegét: a Habsburg Monarchia abszolutista és jogállami sajátosságait, azt a kérdést, hogy a dualista rendszer milyen pozíciót biztosított Magyarországnak a Monarchiában; túlsúly vagy függőség jellemezte-e helyzetét.⁸ Azt mondta, Magyarország Monarchián belüli állásának különféle *vonatkozásai* voltak, s e vonatkozásokban a kötődés és függés egymástól eltérő volt. „...a tisztán belügyi kérdésekben Magyarország nem függött a Lajtán túli résztől (»Ausztriától«), alkotmányos önállóságát a birodalom egységét képviselő, kiterjedt abszolutisztikus jogokkal rendelkező uralkodó korlátozta. Az ún. *közös érdekű* ügyekben (vámcsatlakozás, jegybank stb.) interdependencia állott fenn a birodalom két része között, amelyben a fölényt vagy alárendeltséget a mindenkor erőviszonyok határozták meg [...]. Az ún. *pragmatikus* közös ügyekben (külgügy, hadügy) Magyarország alá volt rendelve a birodalmi egység és a nagyhatalmi állás követelményeinek, az abszolutisztikus vezetésnek.”⁹

Hanák 1971-ben publikált tanulmánya fordulópontot jelentett a dualista rendszer kutatásának történetében. Leszögezte, Magyarország belpolitikájában (bizonyos korlátokkal természetesen) önállóan járhatott el, felelős volt az ország belső viszonyainak alakításáért, még ha a szereplők maguk „foglyai” voltak is a dualista szisztémáknak.¹⁰ A magyar történelmi kutatás új korszaka kezdődött ekkor: a dualista Habsburg Monarchia, a Monarchia egésze, a „Gesamtmonarchie” történetének vizsgálata.

*

Egy ilyenfajta történelmi látás igénye persze már a Monarchia korában is felmerült, akkor, amikor a polgárivá váló összbirodalom osztrák patriótákat akart nevelni. Az

7 Hanák Péter: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség. In: uő, Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. Budapest, 1975. 294. o.

8 Egy amerikai konferenciára készült előadása bővebb változatban a Századokban jelent meg 1971-ben. Ld. uo. 289–340. o.

9 Hanák Péter, Lackó Miklós, Ránki György: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 55. Szerk.: Spira György, Budapest, 1971. 25. o.

10 A kifejezést Szabad György használta: a Történettudományi Bizottság vitája, 226. o.

1860-es években a bécsi egyetemen létrejött az Institut für Österreichische Geschichtsforschung, éppen azzal a céllal, hogy a „Gesamtmonarchie” történetét tanulmányozza. Csakhogy amíg a soknemzetiségű Monarchia fennállt, ez megvalósíthatatlan volt. A dualista Monarchia lakóinak többsége ugyanis nem érezte magának az összosztrák államot. A cseh, a lengyel, a horvát, a magyar történészek cseh, lengyel, horvát, magyar történelmet írtak. A Monarchia németjei írtak „osztrák” történelmet, ami viszont jelentős részben Ausztria német küldetéséről szólt, és tulajdonképpen a német történelem részét alkotta. A két világháború között a történészek végleg bezárkóztak újonnan nyert rájuk kényszerített nemzeti államaikba és szűken értelmezett nemzeti históriájukba, s ezt a tradíciót a második világháború után nagyon nehéz volt meghaladni.¹¹

Amikor Hanák az 1960-as évek végén Robert Musil szavaival indítja *Túl súly vagy függőség* című tanulmányát, Musil még nem divatszerző. A *Der Mann ohne Eigenschaften* 1952-es hamburgi kiadásának példányai a közönyvtárakban nem nyílnak fel önmaguktól a Kakania fejezetnél. (Tandori Dezső csak 1977-ben juttatja el a regényt a magyar olvasókhoz.) Hanák az elsők közt próbálta megérteni Kákánia titkos tudományát: a két ország, Magyarország és öfelsege többi tartományai egymáshoz és a birodalomhoz való viszonyát, az érdekek találkozásait és ütközését, az uralkodó helyét a közösüges szisztémában, alkotmányos és abszolutista elemek keveredését a birodalom hatalmi mechanizmusában; a Monarchia egészének működését, azzal az ismeretanyaggal és annak a szellemi és érzelmi tradíciónak a birtokában, amivel csak magyar történész rendelkezhet.

A bécsi egyetemen ezekben az években Erich Zöllner tanította az újkori osztrák történelmet, a hagyományos osztrák-német centralista felfogásban. A kiegészítés Königrätz, a német nemzeti egységküzdelemben elszenvedett osztrák vereség következménye volt, Königrätznél is súlyosabb csapás. A magyarok kettészakították az addig egységes osztrák birodalmat. Az Ausztria-fogalom permanens válságba jutott, az osztrákok elvesztették identitásukat, amely hagyományosan az egész-Ausztriához (Gesamtösterreich) kötötte őket, 1867 után azonban csak „öfelsege többi tartományai” maradtak számukra. A jogilag egyenrangúvá tett Magyarország a gyakorlatban, a napi politikában, kedvezőbb belső adottságai következtében majorizálhatta a Monarchia nemzetileg megosztottabb nyugati felét.¹²

Ha Zöllner után és egy negyedszázad múltán kézbe vesszük az új osztrák szintézist, a tízkötetes Ausztria történetének a 19. századot bemutató darabját. félreérthetetlen Hanák szemléletének hatása.¹³ Nem pusztán a gyakori Hanák-hivatkozá-

11 A kérdésről: *Fellner Fritz*: Die Historiographie zur österreichisch-deutschen Problematik als Spiegel der nationalpolitischen Diskussion. In: *Lutz, Heinrich – Rumpler, Helmut* (Hg.): Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 9, Wien, 1982. 33–59. o.; *Leitsch, Walter*: Wien und die Ausbildung von Historikern osteuropäischer Länder. In: Mitteilungen der Österreichischen Geschichtsforschung XCIV (1986) 143–158. o.

12 Vö. *Zöllner, Erich*: Ausztria története. Budapest, 1998. 313–314. o. Zöllner Geschichte Österreichs c. műve 1961-ben jelent meg először. A magyar fordítás az 1990. évi 8. kiadás alapján készült akkor, amikor annak felfogását az osztrák történetírás már jócskán meghaladta.

13 *Rumpler, Helmut*: Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. In: Österreichische Geschichte 1804–1914. Hg. von Herwig Wolfram, Wien, 1997.

sokra gondolok (bármennyire is ezt tekintik napjainkban a tudományos hatás „objektív” mércéjének), hanem nyilvánvaló szellemi befolyására. A kiegyezés kapcsán szó sincs többé a kényszerhelyzetbe jutott, kiszolgáltatott Ausztriáról. Nincs győző és legyőzött: a magyarok elnyerték önállóságukat, de megmaradt a Gesamtmonarchie, csak éppen nem volt szabad bevallani. A két birodalomfél feszült viszonyban, de egymásra utalva élt. A dualista Monarchia jogállam volt, tartós berendezkedés, nem tízévenkénti felmondására ítélt provizórium, mint egykor a gazdasági kiegyezés bírálói mondták. A Habsburg Monarchia 1867-ben még egy lehetőséget kapott belső és külső konszolidációjára – mondja Rumpler. S egy Hanák-idézzettel zárja gondolatmenetét: a dualizmus azonban politikai szép időre volt konstruálva és Kaiserwetter csak ritkán adódott Kákániában.¹⁴

*

1960-ban Hanák arra törekedett, hogy bizonyítsa, a kiegyezés *reális kompromisszum* volt. Vitatva az akkor még élő és ható felfogást a függetlenség elárulásáról vagy legalábbis elalkudásáról, a kiegyezést szükségszerű, az egyedül lehetséges megoldásnak mondtotta. Egy évtized múltán maga is úgy látta, hogy a kiegyezés „elkerülhetetlenségének”, „szükségszerűségének” tétele túlzottan elvont, doktriner. „A megvalósult cselekmény, jelenség egymással ütköző és összefonódó tendenciák végeredménye, tehát evidensebb és egyszerűbb, mint a megvalósuláshoz vezető folyamat, amelyben még valamennyi tendencia egymással szakadatlan kölcsönhatásban részt vesz.” A folyamatot, a kiegyezéshez vezető utat kell a maga sokszínűségében és ellentmondásos voltában elemezni, valamennyi releváns tényező számbavételével.¹⁵ Minden bizonnyal ekkor fogott hozzá a *Szakaszok és fordulatok a kiegyezés útján* című monográfiájához, valamennyi releváns tényező számbavételéhez. Ez az első és – ismereteim szerint – mindmáig az egyetlen munka, amely a Monarchia 1859. évi válságától a kiegyezéshez vezető mozzanatokat együtt igyekszik felvázolni: a Monarchia nemzetközi helyzetének alakulását, a nemzeti egység megteremtésének útját a térségben; a belpolitikai (osztrák és magyar), pénzügyi-gazdasági folyamatokat s a résztörténetek szintézisét megteremteni.

1974-75-ben azonban Hanák minden jel szerint abbahagyta a munkát. A mű ebben a negyedszázad előtti állapotában maradt fenn hagyatékában, s azt felesége, Hanák Katalin, Litván György és az én gondjaimra bízta.

*

A szöveg géppel írt kézírásos javításokat tartalmazó eredeti fogalmazvány, amelynek margóján a szerző önmaga számára írt emlékeztető megjegyzései olvashatóak.¹⁶ A kéziratot változatlan formában teszem közzé, csak a nyilvánvaló tollhibákat javítottam. Problematiszabb a jegyzetanyag közlése. Megtartottam a jegyzetelés eredeti rendjét és formáját, csak abban az esetben változtattam a hivat-

¹⁴ Uo. 403–404. o.

¹⁵ *Hanák*, Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában 192–193. o.

¹⁶ A szövegből egy oldal elkallódott, amit természetesen jeleztem a kiadványban. Hanák annak idején odaadta kéziratát Takács Péternek, aki vezetésével írta Deákról szóló disszertációját (Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865. Budapest, 1981) a hiányzó részt azonban Takács Péter segítségével sem sikerült megtalálnom.

kozásokon, ha a szerző utóbb megjelent kéziratokra (disszertációkra) utalt. De nem változtattam akkor, ha Hanák másodkézből használt olyan forrásokat, amelyeket később publikáltak; mindenekelőtt az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvekről van szó, amelyeket Hanák Redlich ismertetéseiből és kivonatos közléseiből ismert,¹⁷ a munka elkészülte után azonban Bécsben közzétették a korszak teljes jegyzőkönyvanyagát.¹⁸

A mű *Szakaszok és fordulók a kiegyezés útján* címet viseli, amit – meglehet – a szerző csak munkacímnek szánt. Amikor részleteket publikált belőle a „kiegyezés előtörténetével foglalkozó nagyobb munka”-ként hivatkozott rá, hasonlóképpen idézi Takács is.¹⁹ Négy nagyobb fejezetből áll: 1. A kiegyezés első kísérlete – 1860; 2. A félalkotmányosság – 1861; 3. A kivárás 1861–1864; 4. A fordulat 1865–1866. Az első fejezet 1975-ben megjelent angol nyelven,²⁰ a negyedik pedig magyarul két önálló tanulmány formájában, annyi módosítással (s bizonyos átfedéssel is), amennyit az önálló publikálás megkívánt.²¹ A kötetben a kézirat első három fejezetét a kézirat alapján adom közre, a negyedik fejezet helyett azonban a két idézett cikket, minthogy azok a szöveg tartalmi és stílári szempontból is kiérleltebb változatai. Végül két kései tanulmánnyal egészítem ki a könyvet: a törzskézirathoz tematikailag és gondolatilag szorosan kapcsolódó előadás szövegevel: *Deák Ferenc, a kiegyenlítő* (Alkat és szituáció összefüggései);²² és a kiegyezés historiográfiájának utolsó vázlatával, Hansák utolsó írásával: *1867 – európai térben és időben*.²³

17 Redlich, Josef: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I–II. k., Leipzig, 1920–26.

18 *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*. V. Abteilung: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff 9 Bde. Wien, 1977–1997.

19 Deák húsvéti cikkének előzményei. *Történelmi Szemle*, 17 (1975) 565., The First Attempt at the Austro-Hungarian Compromise – 1860. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 108, Budapest 1975. 5. o.; Takács, i. m. 227. o.

20 Ld. 19. sz. jegyzetet.

21 Deák húsvéti cikkének előzményei. *Történelmi Szemle*, 17 (1975) 565–589. o.; Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása. *Zalai Gyűjtemény* 5. Zalaegerszeg, 1976. 305–333. o.

22 In: Deák Ferenc, a liberális politikus. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember, T-TWINS Kiadó, 1994. 49–64. o.

23 *Beszélő*, 1997. november, 40–49. o.

I. Szakaszok és fordulók a kiegyezés útján

Nézőpont és módszer

Ahogy távolodunk az 1848. évi forradalom és az 1867. évi kiegyezés határolta korszaktól, úgy rendeződnek el és mosódnak bele a részletek a mind markánsabban kirajzolódó „fővonalba” s a végeredménybe. A perceptív elme amúgy is hajlamos arra, hogy az eseményeket és jelenségeket a kauzális összefüggések láncára felfűzve, értelmes logikai rendbe sorakoztassa. A múltnak – adott esetben a polgári forradalom korszakának – az utólagos racionalizálása vezetett már olyan végletes, teljesen ahistorikus nézetekhez, hogy ha egyszer a végeredmény úgyis a kiegyezés volt, akkor a legésszerűbb lett volna 1848-at mindjárt 1867-tel kezdeni – és hosszú ideig alapjául szolgált olyan felfogásnak is, amely a kiegyezést az 1848. évi forradalom és szabadságharc veresége által eleve meghatározott, szükségszerű fejleménynek tekintette.

Ez a gondolkodásmód a logikai építkezés konzisztenciája érdekében a történetiség elvén és módszerén tesz erőszakot: az eleve meghatározottság tételéből való egyenes vonalú levezetés értelmetlenné teszi a kiindulópont és a végeredmény közötti emberi cselekvéseket, az eszmék és irányzatok összecsapását, és feleslegessé az eszmék és irányzatok vizsgálatát, amelyek 1848-ban vagy nem is léteztek, vagy a vereség után módosulva, az újabb és újabb helyzetváltozások során átalakulva éltek tovább.

A történelemnek végig kell járnia egykori szereplőinek útját, meg kell értenie gondolkodásmódjukat, valós és irreális reményeiket, jogos és alaptalan kétségeiket, anélkül hogy alámerülne a pokolraszállásban, és elfelejtené az általa már ismert folyamat objektív feltételeit, azt a mozgásteret, amely szereplői tevékenységét, a viaskodó irányzatok érvényesülését behatárolta. Mert hiszen igaz, hogy a befejezetlen '48-as forradalmak megoldásra érett követelményeit nem lehetett tartósan elodázní, de a megoldás feltételei az 1850-es és '60-as években jelentősen megváltoztak. Igaz, a történelem a forradalmak bukása után rövidesen újból műsorra tűzte a közép-európai polgári átalakulás nagy romantikus drámáját: a nemzeti államalakulást, de a díszletet nem barikádok, hanem kabinetirodák alkották, a főszerepet nem forradalmár diákok, néptribunok, polgárok, hanem királyok, kancellárok, hivatásos politikusok játszották, és a darabhoz nem vivátot harsogó, kokárdás tömegek, hanem a rendre és illemre kényes nagyhatalmak adták a statisztériát – és a cenzúrát. Tény, hogy a polgári-nemzeti átalakulás előretörő folyamatahoz mindenütt hozzárendelő-

dött az alkotmányosság követelménye is, ennek határait azonban már nem a radikális demokrácia és a liberalizmus harca, hanem a liberalizmus és a konzervativizmus kompromisszuma húzta meg.

A Habsburg Birodalmat a közép-kelet-európai polgári átalakulás valamennyi megoldásra érett kérdése közvetlenül érintette. Itália és Németország egyesítése, Lengyelország esetleges feltámasztása az 1849. évi határait, a magyar, a cseh, a horvát és a többi nemzeti kérdés megoldatlansága a birodalom új államrendszerét tette kétségessé. Az is ismeretes viszont, hogy a nagyhatalmak, még a nem rokonszenvezők sem kívánták a Habsburg-monarchia felbomlasztását, és az elnyomott nemzetek vezető rétegének nagy része sem törekedett a megdöntésére.

A monarchia felszámolása az 1860-as években nem került a közép-kelet-európai polgári átalakulás megoldásra érett követelményei közé. Ehhez az is hozzájárult, hogy Itália és Németország egyesítése „felülről”, a dinasztiák vezetésével és a nagyhatalmak ellenőrzése mellett valósult meg, s ilyen módon ha megtépázta is, nem bomlasztotta fel a Habsburgok birodalmát. Az adott nemzetközi és belső erőviszonyok közepette a konszolidáció lehetősége és tartóssága attól függött, hogy a Monarchia új államrendszere mennyiben felel meg a birodalom soknemzetiségű összetételét figyelembe vevő polgári alkotmányosságnak, a racionalizmus és liberalizmus e tájon diszharmonikus követelményeinek.

Az 1867. évi kiegyezést tehát olyan koordinátarendszerben helyezhetjük el, amelynek egyik tengelyét a befejezetlen közép-kelet-európai polgári átalakulás népeket mozgató, elodázhatatlan kérdései, a másikat az 1848-as forradalmak veresége után kialakult nemzetközi hatalmi és belső osztályerőviszonyok, a harmadikat pedig az idő alkotta, az idő, amelynek rendjén a nagy dráma egyes felvonásai sorra bevégeződtek – az olaszoké szívdobogtató és reményfakasztó cposszal, a németeké vérrel és vassal írt hadtörténetben, a lengyeleké pedig fájdalmas bukással. Mindezek előkészítették, fokozatosan érlelődő realitássá avatták a monarchia dualista újjászervezését.

A kiegyezés történeti meghatározottságának ez a formulája két gondolatot rejt magában. Az egyik, hogy a kiegyezés a közép-kelet-európai polgári átalakulás egyik állomása, része volt, és szoros kölcsönkapcsolatban állott a többi megoldásra érett kérdéssel. A másik az, hogy éppen a többiekkel, az olasz, a német kérdéssel kölcsönhatásban állva, *fokozatosan* érlelődött, és *szakaszonként* valósult meg.

Vajon érdemes-e a kiegyezéshez vezető folyamatot további szakaszokra bontani, a szakaszokat tartalmilag külön elemezni és elhatárolni, amikor az 1849 utáni neoabszolutizmus is csupán rövid periódus újkori történelmünkben, s ebből a kiegyezés előtörténete legfeljebb ha nyolcévi kurta időszakot tesz ki? Nem fenyeget-e az a veszély, hogy az egyszer már egységben látott folyamat széttöredezik, az egyszer már markánsan kirajzolt fővonal ismét a részletek tarka rendezetlenségébe mosódik? Ilyen veszély persze minden történeti folyamat – és bármilyen szerves anyag – analízisének fennáll, mégis el kell végezni, a részek minőségének és egybeépülésük menetének jobb megismerése végett. Különösképpen el kell végeznünk a szakaszolást és a részelemzést a kiegyezés esetében, amelyet eddig többnyire az eredmény: 1867, sőt gyakran a még távolabbi végkifejlet: 1918 felől, a hozzájuk vezető „főszálát” visszagombolyítva szokták megközelíteni.

A szakaszokra bontott elemzést indokolja az is, hogy a monarchia politikai újjászervezésének és konszolidálásának determinánsai, amelyeket fentebb a *közép-kelet-európai polgári átalakulás megoldásra érett követelményei* definícióba próbáltam sűriteni, nem egyszerre és egy irányba, nem egyenlő súllyal hatottak a kiegyezésbe torkolló folyamat során. Itália és Németország egyesítése, Magyarország önállóságának helyreállítása és ezzel kapcsolatban a monarchia soknemzetiségű struktúrájának megfelelő államrendszer létesítése, az alkotmányosság intézményes biztosítása és ezzel összefüggésben a monarchia krónikus pénzügyi válságának leküzdése – mindezek a részkérdések különböző nyomatékkal és különböző kombinációkban jelentkeztek az egyes szakaszokban. Különböztek a válaszok is, amelyeket a monarchia újjászervezésének fenti kérdéseire a befolyással bíró hatalmi csoportok és politikai irányzatok adtak. Az abszolutisztikus centralizációtól az alkotmányos föderalizmusig terjedtek azok a programok és elgondolások, amelyek a soknemzetiségű monarchiát a polgári átalakulás korszerű követelményeihez akarták idomítani. A részekre bontott analízisnek azt is meg kell tehát mutatnia, hogy az egyes szakaszokban milyen konfliktusok és visszaesések, milyen engedmények és közeledések útján jutottak el a legerősebb, legbefolyásosabb tényezők az 1867. évi kompromisszumhoz.

Időrend és analízis, e hagyományos és hűséges történelmi módszerek segítségünkre lehetnek e nehéz vitakérdés tisztázásában, amelyet ahistorikus szemlélet és napi érdek gyakran kiemelt a tudományos vizsgálódás köréből.¹

1. A kiegyezés első kísérlete – 1860

A neoabszolutizmus válsága

A neoabszolutizmus válságát és a birodalom „népeivel” való egyezkedés kezdetét a szakirodalom egyöntetűen 1859 nyarával, az olasz háborúban elszenvedett vereséggel keltezi.² A konszenzus megalapozott, ha a periódushatárt rugalmasan értelmezz-

¹ A kiegyezés témájára vonatkozó mai szakirodalom érdekes és tarka gyűjteménye a centenáriumi alkalmából Pozsonyban rendezett tudományos konferencia kötetben kiadott anyaga: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867* (Bearbeitet von Vantuch, Anton, Hg. von Holotík, L'udovit). Bratislava, 1971. (A továbbiakban *Der österreichisch-ungarische Ausgleich*.) A korunk történetírásának valamennyi színárnyalatát tükröző gyűjteményből látható, hogy ma is erős az egyoldalú, történetietlen, nacionalista szemlélet, de azért kezd előnyomulni a szakszerű történelmi közelítés, az egyetemes nézőpont. Több tanulmány is akad, amely a kiegyezést a közép-európai – vagy a közép-kelet-európai – polgári átalakulás egyik állomásaként fogja fel. *Polišenský, Josef*: Der Ausgleich als historiographisches Problem. 21–22. o.; *Kann, Robert*: The Austro-Hungarian Compromise of 1867 in Retrospect. Causes and Effect. 24–26., 36–39., 42–43. o.; *Zwitter, Fran*: Causes et Conséquences du Compromis austro-hongrois. 56–64. o. – A kiegyezést a közép-kelet-európai térség polgári fejlődésének közös problémájaként és folyamatként igyekeztem ábrázolni magam is a kötetben megjelent tanulmányomban: *Die bürgerliche Umgestaltung der Habsburger Monarchie und der Ausgleich*, amelynek néhány gondolatát ebben a munkában is felhasználtam.

² Ezt a konszenzust fejezi ki és általánosítja *Franz, Georg*: Liberalismus (a továbbiakban *Franz*.) c. munkájában, München, 1955. Egyenesen azt állítja, hogy Közép-Európában a régi hatalmi rend („die alten Ordnungsmächte”) liberalizálása csakis politikai-katonai katasztrófák útján ment végbe. Ezt az általánosítást az osztrák-német polgárságnak és liberalizmusának gyengeségéből vezeti le (114. o.), ami mindenképpen egyoldalú és egyszerűsítő álláspont.

zük, nem kötjük szorosan a solferinói csatavesztés (1859. június 24.) és a villafrancai fegyverszünet (július 11.) dátumához. A tordulat, akár a rendszer válsága, akár az egyezkedés kényszerének elismerése felől nézzük, nem 1859 nyarán kezdődött.

A neoabszolutizmus rendszere sohasem volt stabil. 1849-ben a Habsburg-hatalom az abszolutisztikusan kormányzott, teljesen központosított egységes államot (*Gesamtstaat*) fegyveres erővel, ellenforradalmi eszközökkel teremtette meg. A birodalmi egységet és a rideg abszolutizmust azonban csak a katonai és bürokratikus diktatúra tartotta fenn, mégha a megfélemlítettek passzivitása és a kormány propagandája időlegesen a nyugalom látszatát keltette is. A császár és környezete igyekezett az 1848–1849-es traumát mihamarabb a tudatalattiba rekeszteni, a győzelem megalázó körülményeiről megtegedőködni, és szívesen hitette el önmagával is, a közvéleménnyel is, hogy a kezdeti nyílt katonai diktatúrát valóban tartós politikai konszolidáció váltotta fel. A neoabszolutizmus politikai pszichológiáját az önelégültség és a bizalmatlanság ambivalenciája jellemezte. A kormány nemcsak manipulatív célzattal propagálta, hanem maga is jól fejlett önelégültséggel elhitte külpolitikai sikereit, civilizatorikus és államigazgatási eredményeit, amelyek önmaga és a világ előtt azt az alapvető látszattak igazolni, hogy különleges belviszonyai miatt a monarchiát nem lehet alkotmányos módon kormányozni. Az önelégültség mögött – erről öndicséretének kérkedő túlzásai árulkodnak – mindig meghúzódott némi bizonytalanság, a valóságtól való félelem, amelyet aztán agresszív gyanakvás, minden alattvalóra, intézményre, mozgalomra, sőt önmagára a kormányzó csoportra is kiterjedő bizalmatlanság kompenzált. „A kormány az alattvalók iránti bizalmatlanságot államelvvé avatta, és most a fizikai erőszakban keres fegyvert ez ellen a bizalmatlanság ellen” – írta találóan a rendszer egyik osztrák kritikusa.³

Hogy az abszolutizmus pszichológiájának mennyire az általános gyanakvás, a rendőri éberség volt az uralkodó vonása és magatartásmotívuma, s hogy az önelégültség mennyire csak biztonságpótló illúzió volt, azt legjobban az 1850-es évek derekán, a krími háború idején követett külpolitikával és a Magyarország pacifikálásával kapcsolatos groteszk elégedettsége bizonyítja. A kormány diplomáciai mesterműnek tekintette a krími háború teremtette kényes helyzetben kimódolt külpolitikát: az Oroszország elleni fegyveres semlegeséget, majd ultimátumot. Ausztria és ifjú császára békülékeny, de határozott politikájának tulajdonítottak a békeszerzés érdemét s magát az 1856. évi párizsi békeszerződést, amely, úgy vélték, dicsőséggel öregbítette Ausztria nemzetközi tekintélyét.⁴ A valóságban az osztrák külpolitika páratlan teljesítménye az volt, hogy sikerült pesszimalizálnia a hátrányokat: „hálátlanságával” elidegenítette megmentőjét és gyámolítóját, Oroszországot, anélkül hogy a másik tábor, III. Napóleon Franciaországát és az Itália egyesítésére elszánt Piemontot megnyerte volna. A párizsi béke igazi vesztese Ausztria volt.⁵

3 Az idézet Graf Franz Hartig névtelenül megjelent brosrájából való: *Nachtgedanken des Publizisten Gotthelf Zurecht*. Leipzig, 1851. Őt idézi Victor Andrian *Werbung* egy emlékiratában, amelyet 1859-ben *Verfassung und Verwaltung in Oesterreich* címen adtak ki. Ezt idézi Redlich, Josef: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*. I–II. k., Leipzig, 1920–26. (a továbbiakban *Redlich*,) mindmáig alapvető monográfiájában, I. k. 2. rész. 199. o.

4 Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. I–IV. k., Budapest, 1922–1937. (a továbbiakban *Berzeviczy*,) II. k. 86–87. o.

5 Uo. 90. o. – Eisenmann, Louis: *Le compromis austro-hongrois de 1867*. Paris, 1904. (a továbbiakban *Eisenmann*,) 197. o.

Nem bizonyult megalapozottabbnak a Magyarországon elért eredményeken való ujjongás sem. A nagy hatalmú belügyminiszter, Bach, úgylehet, őszintén elégedett volt rendszerével, amikor a Széchenyi által ízekre szedett, nevetségessé tett névtelen röpiratát megíratta. A *Rückblick* tetszetős csokorba gyűjtötte az ország „páratlan kulturális fejlődését” tanúsító vívmányokat, amelyek az egész világ bámulatát voltak hivatva kiváltani.⁶ A röpirat 1857 októberében jelent meg, s a világ – ha egyáltalán – inkább a Magyarországon fodrozódó elégedetlenségre, az erősödő „magyarizmusra” figyelt fel. 1857 farsangjának jogászbálja már magyar ruhában tüntett. A magyar öltözet, a magyar nótá, a *Himnusz*, a magyar nyelv ebben az évben visszahódította a szalonokat, a kaszinót, a nyilvános összejöveteleket, hiába üldözte a rendőrség az effajta „politikai demonstrációt”.⁷ 1857-ben ókonzervatív arisztokraták újabb béketerveket szöttek, a hatóság már pártszervezkedésekről is tudni vélte, sőt forrongásokról is jelentett.⁸ 1858–1859 fordulóján a közvélemény Olaszországra tekintett, onnan várta a megváltást.⁹

És nem csak Magyarországon, a hagyományosan rebellis tartományban mutatkoztak aggasztó jelenségek. Az ellenzékiiség fuvallatai rezdültek osztrák polgári körökben is, amelyek a kormány adópolitikáját és kölcsönügyleteit már régóta rosszalították. 1859 elején, a háborús feszültség kezdetén a nagy pénztökések nem támogatták Bruck pénzügyminiszter kölcsöntervezetét. Januárban az alsó-ausztriai gazdák gyűlésén félreérthetetlenül ellenzéki hangok bírálták „az adófizető osztály” nevében az abszolutizmust. Jogokat, alkotmányos garanciákat követeltek.¹⁰

A válság gyökerei tehát messzebbre nyúltak, előjelei jóval 1859 előtt előbukkantak. A krími háború után Ausztria nemzetközileg is, abszolutista kormányzata belpolitikailag is teljesen elszigetelődött. Az államadósság és a közelégedetlenség halmozódott, a szervezkedő és a spontán ellenzékiiség csak az alkalmat várta a támadásra. Ezt valóban az olasz háború, Solferino, a katonai vereség és a materiális méreteinél súlyosabb presztízavesztés kínálta fel. Ha tehát a krízist folyamatnak fogjuk fel, akkor ezen belül 1859 június–júliusát, mint egy lappangó válság felfakadását, tudatosodásának elindítóját, fordulópontnak tekinthetjük. A felismerés azonban nem jelenti a megoldást, még a hozzá vezető cselekvés kezdetét sem. Hiába látták világosan a kormány vezetői, hogy főként a magyarországi viszonyok miatt kellett feladniuk a lombardiai játszmát, e belátást nem közvetlenül követte a rendszerváltozás szükségességének elfogadása.¹¹ A kiegyezés folyamata felől tekintve,

6 Berzeviczy, II. k., 123–125. o.

7 Uo. 151–153. o. – Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Budapest, 1955. (a továbbiakban *Lukács*,) 156–158. o.

8 Berzeviczy, II. k., 117–118. o. A rendőrminisztérium 1858. május 31-i jelentése a konzervatívok vezető nagy nemzeti párt megalakulásáról tudósít. Az október 31-i jelentés viszont már három pártot sorolt fel: az ókonzervatívokat, a szabadelvű alkotmánypártiakat és a radikális demokratákat (156–157. o.). Az ókonzervatívok szervezkedésére: *Lukács*, 164–169. o. A magyarországi kormányzóság ugyancsak a fenti három párt létezését jelentette azzal, hogy egy kérdésben – s ez a „nemzetiség és integritás védelme – az összes pártok egybeolvadnak”. (165. o.)

9 Berzeviczy, II. k., 156. o. – Protmann, a pest-budai rendőrigazgató jelentette 1858 márciusában, hogy „a magyar ellenzékiek feszült figyelemmel tekintenek Olaszországra, és különösen mindarra, ami a lombard-velencei királyságban történik”. Idézi *Lukács*, 158. o.

10 Franz, 115. o.

11 Vö. Rechberg helyzetelemzését az 1861. február 16-i minisztertanácson. *Redlich*, I. k., 753. o.

1859 nyara és ősze még semmilyen változást sem mutat: az abszolutisztikus centralizáció nem mozdult pozícióiból, akkor sem, amikor már a vezető körökben is szaporodtak a kritikai hangok, s azáltal sem, hogy megbillent egyensúlyának helyreállítására néhány nyájas, békéltető gesztust tett.¹²

Az udvarképes bírálók között elsőnek ezúttal is az ókonzervatívok szólaltak meg. Alighogy megérkezett Bécsbe a solferinói vereség híre, Jósika Samu volt erdélyi kancellár nyomban felkereste Rechberg kormányelnök-külgügyért, és valaminő változtatás szükségességében egyetértve, a korszerűsített rendi alkotmány helyreállítását javasolta neki.¹³ Néhány nap múlva jelentkezett Magyarország régi jó ismerőse, az ókonzervatívok hű elvbarátja, Windischgrätz herceg is. A császárhoz küldött memorandumában jóleső elégtétellel kritizálta Bachot és a katonai vezetést. Ehhez annyi morális alapja mindenesetre megvolt, hogy kezdettől kárhoztatta a szigorú központosítást, és az olasz háborút ő is el tudta volna veszteni. Windischgrätz szintén a birodalom rendi jellegű „újjászervezését”, különösképpen pedig Magyarország kielégítését ajánlotta, az ország egységének, egykori megyei szervezetének és a kancelláriának a helyreállításával. Magyarország megnyugtatását „minden más tekintetek felett álló érdek” rangjára emelte. Tervezetét azzal az önérzetes, bár nehezen bizonyítható állítással zárta, hogy „ha az én kezemben marad vala a kormány rúdja [...] most nem volnának kellemetlenségei Fölségednek az országgal”.¹⁴

Közel állt ezekhez a jó tanácsokhoz a májusban leváltott kormányelnök-külgügyminiszter, Buol-Schauenstein-júliusi emlékiratának gondolatmenete. Ez is valaminő alkotmányosságban, ha nem is éppen modern liberális, de a monarchia viszonyainak megfelelő, a régi tartományi képviselökre épülő alkotmány bevezetésében látta a tagadhatatlan külső és belső válságból kivezető utat, és ez is nyomatékkal figyelmeztetett Magyarország központi jelentőségére.¹⁵

A nyár folyamán a konstruktív kritika vezérszólamát már a magyar ókonzervatívok vitték.¹⁶ A legaktívabb és termelékenyebb a szorgos Dessewffy Emil volt. Dessewffy július közepétől kezdve hónapokon át levelezett, tárgyalt, alkotmánytervezeteket, sőt a császár által vezetendő „alkotmányos államesínyt” tervét is kidolgozta.¹⁷ Ebben az 1847-es rendi alkotmányt kívánta modernizálni, egyrészt a birodalom szociális vívmányainak megfontolt, a nagy földbirtok befolyását nem csorbító beolvasztásával, anélkül hogy a „theoreticus szabadelvűségnek” vagy a demagógiának teret engednének, másrészt Magyarország alkotmányos önkormányzatát állítot-

12 Néhány nappal a fegyverszünet után a császár Laxenburgban kiáltványt intézett népeihez. Biztosította őket, hogy ha a győzelmet nem is, legalább a béke áldásait sikerült megnyernie, s így figyelmét most birodalma belső jólétének emelésére, a törvényhozás és a közigazgatás korszerűsítésére tudja majd fordítani. *Pesti Napló*, 1860. július 17. – *Berzeviczy*, II. k., 208–209. o.

13 *Könyi* Manó: Deák Ferencz beszédei. II–III. k., Budapest, 1903. (a továbbiakban *Könyi*,) II. 411–414. o. – *Károlyi* Árpád: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Budapest, 1921. (a továbbiakban *Károlyi*,) I. k., 189. o.

14 Uo. 177., 189–190., ill. 231–232. o.

15 *Redlich*, I/2. k., 234–239. o.

16 Idősb. Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai. II–III. k., Budapest, 1917–1918. (a továbbiakban *Szögyény-Marich*,) 145–147. o. – *Károlyi*, I. k., 190–193. o. – *Berzeviczy*, II. k., 238–242. o. – *Szabad* György: Forradalom és kiegyezés válaszüjtán (1860–1861). Budapest, 1967. (a továbbiakban *Szabad*,) 9–10., 12. o.

17 Dessewffy tárgyalásaira I. *Könyi*, II. k., 414–426. o.

ta volna helyre, anélkül hogy a birodalmi egységet veszélyeztette volna. Ezért a felújítandó ország-, illetve tartománygyűlések fölé részben általuk választott új Reichsratot akart rendelni, amely a közös ügyeket intéző birodalmi minisztériumot ellenőrizte volna.¹⁸ Ez a tervzet nemcsak az egy év múlva kiadott októberi diploma lényegét, de a majdani kiegyezés néhány elemét is tartalmazta. 1859 nyarán azonban még korai volt.

A vajúadásból egyelőre csupán a Rechberg-kormány született meg, augusztus 22-én, amelyben a változást a fent és lent egyaránt népszerűtlen Bach belügy- és Kempen rendőrminiszter elbocsátása jelezte. Az új kormány programját akár Bach is fogalmazhatta volna, amint az előkészítés jórészt tőle is származott. A kormány a pénzügyek hatékony ellenőrzését, a vallásszabadság törvénybe iktatását, a községi törvény megalkotását, a közigazgatás reformját és ezek után, majd, a rendi képviselői szervek feltámasztását helyezte kilátásba. Az augusztus 23-i minisztertanács elégedett volt a programmal, és jóváhagyta Rechberg tárgyalásait a magyar urakkal.¹⁹

1859 őszén a császárt és kormányát újból optimizmus töltötte el. A háborúvesztést aránylag olcsón megúszták. Lombardia veszett, de Velence maradt, a középolasz fejedelemségek lázongtak, de a Piemonttal való egyesülésük talán éppen a francia császár segítségével megakadályozhatónak látszott. Magyarország, igaz, mozgolódott, főként a szeptemberben kiadott protestáns pátens hozta lázba a mindig rebellis reformátusokat meg evangélikusokat, de ez egyelőre rendőri ügy volt, csekély karhatalommal kordában tartható. A császár és kormánya tehát őrizte az abszolutizmus pozícióit, elutasította az alkotmányosság minimumának, Magyarországot illetően még az 1847-es állapot restaurálását is. Részükről tehát jó ideig, a vereség után legalább fél évig semmilyen érdemleges lépés nem történt a rendszerváltozás és az egyezkedés irányában. Az egyetlen kormánypolitikust, Hübner rendőrminisztert, aki komolyan vette az ókonzervatívok képviselte Magyarországgal való kiegyezést, októberben kegyvesztetten menesztették.²⁰

1859 nyarán-őszén a Habsburg-abszolutizmus a romlásnak indult diktatúrák tipikus dilemmája elé került: vajon nyájaskodással csitítsa-e le a cenzúra résein át-szűremkedett kritikát, engedményekkel lakassa-e jól a már testet öltött elégedetlenséget, kockáztatva ezzel, hogy maga juttatja szervezett fórumhoz a forrongást,

18 Dessewffy tervezetét l. uo. 426–440. o. Itt fogalmazza meg, hogy a birodalmi tanácsot át kell alakítani „alkotmányos, rendi, törvényhozó és pénzügyi tanácsá”, és hatáskörébe nagyjából azokat az ügyeket sorolja, amelyeket az egy évvel későbbi októberi diploma. A kormány átalakításának tervzetéből is sok javaslatot hasznosítottak, ugyancsak Dessewffy vetette fel azt a gondolatot, hogy a legitimitás elve alapján a *pragmatica sanctio*hoz kell visszatérni. Ha ezt megtagadják, akkor „a monarchia nem közjogi intézmény, hanem csupán egy ez idő szerint fennálló államforma”. Uo. 215. o.

19 Redlich, I/I. k., 463–464. o. – Berzeviczy, II. k., 241–242. o.

20 Hübnerre l. Károlyi, I. k., 210–212. o. – Berzeviczy, II. k., 219–220. o., III. k., 15–19. o. – Wertheimer Ede: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Budapest, 1910. (a továbbiakban *Wertheimer*,) I. k., 132. o. Hübner lemondó emlékiratában eléggé realisztikusan és borúlátóan jellemezte a Monarchia helyzetét. Rámutatott nemzetközi elszigeteltségére, súlyos belső zavaraira. Mindezekért a neoabszolutizmust hibáztatta. Úgy vélte, hogy az 1849 után követett úton tovább haladni nem lehet, mert ez biztos katasztrófára vezet, amelyből csak a teljes alkotmányosság révén lehetne kimenekülni. Ez pedig Ausztriára nézve ugyancsak katasztrófális lenne: felbomlásra vezetne. Az egyetlen kiút a történeti alapra való visszatérés, a jogfolytonosság elismerése. Az emlékiratot bő kivonatban közli: Berzeviczy, III. k., 16–18. o.

vagy pedig kezdettől ellenálljon, és acélmarokkal sújtson-e le a kritika és elégedetlenség láthatóvá-hallhatóvá sűrűsödött megnyilvánulásaira, kockáztatva ezzel a lefojtott forrongás későbbi, de pusztítóbb kirobbanását? A császár és újjáalakított kabinetje augusztus-szeptemberben az előbbi, október–novemberben az utóbbi módszert választotta.

1859. október 30-án, 31-én és november 3-án három miniszteri értekezet, amelyeken a császár elnökölt, és Albrecht főherceg, Magyarország főkormányzója is részt vett, a kormánynak „a Magyar Királyság állapotai fokozatos megjavítására irányuló rendszabályok” tárgyában tett tervezetét vitatta meg.²¹ Ismerte az önkényuralom eufémizmusát, a téma nem sok jót sejtetett. Valóban, a tervezetet nem jellemezte a helyzet súlyosságával arányos államférfiúi nagyvonalúság. Községi rendtartás kibocsátása, nemzeti vezetésű földhitelintézet alapítása, a telekkönyvezés befejezése, magyar honosok nagyobb mérvű alkalmazása a hivatalokban, nyelvi engedmények az oktatásban, a szétdarabolt ország közigazgatási egyesítésének előkészítése – ezek a reformok szerepeltek a programban. A háromnapos vita során azonban a központosító és németesítő abszolutizmus megrögzött hívei ezt a szikadát programot is kifacsarták. Heves vita után elvetették a nyelvi engedményeket, időszerűtlennek minősítették a közigazgatási egyesítést, még inkább azt a vita során felmerült eshetőséget, hogy valamikor később egységes országgyűlést hívnak össze. A császár az ingerült hangulataiban jellemző bürokratikus pátozzsal nyilvánította ki, hogy „tekintettel a kormány legjobb szándékú rendszabályai ellen Magyarországon érvényesülő ellenkezésre, tekintettel arra a törekvésre, amely Magyarországot egy kizárólagos magyar kormány alakításával a perszonálunió viszonya felé akarja terelni, szükségesnek látszik e veszélyes irányzat ellen teljes határozottsággal föllépni, az elfogadott alapelvek mellett szilárdan kitartani s még a látszatát is kerülni a kormány gyengeségének vagy engedékenységének”.²² Fenn kell tehát tartani az öt kerületre való felosztás közigazgatási rendszerét is.

Albrecht főherceg, minden kérdésben túllicítálva császári unokaöccsét, ugyan csak hevesen ellenezte a közigazgatási egyesítést, amely, úgymond, hiú reményeket keltene az egész ország integritásának helyreállítása, sőt egységes országgyűlés lehetősége iránt is. Ilyen országgyűlés pedig ismét forradalomra vezetne. A főherceg az új helyzetben sem revideálta a neoabszolutizmus jócskán megtépázott alapérvét: Magyarország 1849-ben, amint Csehország a fehérhegyi csatában, eljátszotta alkotmányát...²³

„Ő felsége legújabb ígéreteivel egyenest ellentétben csakhamar a legvadabb reakzionárius irányt kezdette követni” – írta a kortárs Kecskeméthy Aurél az ősi fordulatról.²⁴ Tény, hogy 1859 végén Albrecht főherceg szigorított az abszolutizmus 1857 óta megengyhült vagy fellazult elnvomó rendszerén. Megindult a protestáns pápens ellen tuntutó tekintélyes politikusok perbe fogása, a tüntetések erőhatalommal való elosztatása, a nemzeti megnyilvánulások üldözése. Mintha a tíz év előtti dráma reprízére készültek volna. A főkormányzó mindenkit gyanúsna tartott az országban.

21 A fontos minisztertanácsok anyagát kivonatosa ismerteti Redlich, I/2. k., 189–191. o.

22 Károlyi, I. k., 230. oldalon az 1860. november 3-i minisztertanács e részletét idézi. Ugyanezt közli Redlich is, I/2. k., 190. o.

23 Károlyi, I. k., 228–229., a jogeljárásra vonatkozó kijelentés a 231. oldalon

24 Kecskeméthy Aurél: Gróf Széchenyi István utolsó évei. Budapest, 1866. 99. o.

És mintha Magyarország is repríze készülődött volna. Az ekkor kibontakozott nemzeti ellenállás eseményeit, mozgatóerőit, irányzatait történetírásunk már több ízben és alaposan feltárta.²⁵ Rámutatott, hogy az önkényuralmi rendszer változatlan fenntartását a leglojálisabb ókonzervatív arisztokrácia sem fogadta el. Elutasításuk ellenére sem mondtak le a korszerűsített 1847-es programról, s nem vesztették el a reményt, hogy felvirrad még az ő napjuk. A főkormányzó őket tartotta a legveszélyesebbnek.²⁶ Érthető: a leglojálisabbak álltak legközelebb a trónhoz. Az ókonzervatívok befolyása a valóságban csekély volt. A vezető réteg nagy többsége '48-as alapon állott, ezen a széles – és programatikusan sokaig nem tisztázott – platformon, amelyen Kossuth hívei is. Deákai is elérték, de még a hazafias liberalizmus színében fellépő konzervatívok, helyezkedő arisztokraták is. E roppant széles és heterogén tábor véleményét tömören fogalmazta meg. Deák, amikor 1859. október végén a Kazinczy-émlékünnep bankettjén, több mint tíz esztendő után, nyilvános helyen először megszólalt. „Az én imádságom rövid, csak három szóból áll: éljen a haza!”²⁷ Ami a mérsékeltebbek, a kevésbé beavatottak számára is annyit jelentett: nem engedünk a negyvennyolcból!

A politikai vezető réteg radikális csoportjai és a hozzájuk igazodó középretek ha '48-at és a hazát éltették, '49-re gondoltak és Itáliára figyeltek, még feszültebb várakozással, mint egy évvel azelőtt, hiszen azóta Kossuth és emigrációs kormánya is oda helyezte székhelyét, onnan küldöztette a hazába buzdító híreit, jó tanácsait, intéseit. S a hazában felívelt az ellenállás. A csendőrhatalóságok az egész országból titkos szervezkedésekről és kihívó ellenszervezetekről, fegyverrejtegetésről és fegyverkezésről jelentettek, és új forradalom közelebbi vagy távolabbi kitörését jósolták.²⁸ Annyi tény, hogy az '50-es évek passzív ellenállása a nemzeti emlékünnepségeken, a protestáns pátenst elleni – szinte valláskülönbség nélküli – demonstrációkon számos helyütt nyílttá vált. Tény, hogy amíg Ausztriában a községek alattvalói buzgalommal készítették és terjesztették fel az új rendtartással kapcsolatos véleményüket a minisztériumi papírkosár számára, addig Magyarországon a községi bizottságok csupán egyetlen, formális ülést tartottak, s ezen a megfeszített és sajnálattal visszautasították, minthogy községi törvény alkotására csak az országgyűlés illetékes.²⁹ A tények alapján általánosíthatjuk tehát, hogy a magyar nemzeti ellenállás a tizedfordulón túlnőtt a karhatalommal eloszlatható tüntetések lokális keretein és napi aktualitásán: ismét európai kérdéssé nőtt. Ezt a fejleményt már az őszön megjósolta Hübner, aki a miniszterségről leköszönő memorandumában felhívta a figyelmet a magyar ellenállás aktivizálódásának eshetőségére és kiszámíthatatlan

25 Károlyi, I. k., 16–21., 39–49. o. – Berzeviczy, II. k., 3. fej., III. k., XII. rész 1–5. fejezetei – Lukács, 191–245. o. – Szabad, 11–25., 27–35., 40–58. o. Az ellenállási mozgalomra gazdag dokumentumanyagot publikál Sashegyi Oszkár: Munkások és parasztok mozgalmái Magyarországon 1849–1867. Iratok. Budapest, 1959. (a továbbiakban Sashegyi.).

26 Berzeviczy, III. k., 23. o. – Redlich, II. k., 708. o.

27 Kónyi, II. k., 407. o.

28 Károlyi, I. k., 39–42. o. Magyarországon, írta Albrecht főherceg, félrendszabályok alkalmazása semmit sem ér. „Erős kézzel, acélmarokkal” kell a dolgok közepébe nyúlnunk, „mert különben mi leszünk azok, akik a forradalmat megcsinálják”. Albrecht jelentése Rechberghez, 1859. október 25. Idézi Károlyi, 42. o.

29 Rogge, Walter: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart. II. k., Leipzig–Wien, 1873. (a továbbiakban Rogge,) 35. o.

következményeire. „Tekintettel az európai béke bizonytalanságára, az Angliában uralkodó magyar rokonszenvre, Napóleon nemzetiségi politikájára és a háttérben leselkedő Oroszországra: biztosra vehető, hogy egy magyar forradalom kitörése esetén a nagyhatalmak [...] közbelépnek. Olyan helyzetben van-e Ausztria, hogy e közbelépést visszautasítsa s a magyar forradalmat fegyverrel verje le?”³⁰ S a fejlemények Gołuchowski belügyminisztert igazolták, aki már az október végi kabinetvitán rámutatott: nem olyanok az európai viszonyok, hogy a kormány Magyarország jogait sokáig negligálhassa.³¹

Valóban, a nemzetközi – különösen a közép-európai – viszonyok, Magyarország és a birodalom alkotmányos átalakítása és pénzügyi szanálása egymással szorosan, szétválaszthatatlanul összefüggő kérdéskomplexumot alkottak, amelyek közül egyik sem volt megoldható a többiek elutasítása esetén.

Ami a külviszonyokat illeti, Itália magatartása egyáltalán nem volt olyan megnyugtató, mint az a zürichi béke paragrafusai alapján látszott. A békeszerződés ugyan nem szentesítette a középolasz fejedelemségek csatlakozását Piemonthoz, az annexió előkészítése azért nagy erővel folyt tovább. 1860 januárjában ismét Cavour vette át Piemont kormányát. Márciusban Toscana, Modena, Parma és Romagna népszavazással csatlakozott a Piemont vezetése alatt megalakuló Olasz Királysághoz, amelynek parlamentje április elején Torinóban nyílt meg.³² Valami kiszulódott a Bourbonok Nápolyi Királyságában is. Itália félig felszabadított, de egészen felzaklatott állapotában újabb, előrelátható és váratlan meglepetések forrása volt. Ausztria viszont újabb háborút, sőt tartós fegyveres készültséget sem bírt el. Adósságokkal agyonterhelt államháztartása a csőd szélén állt. Újabb kölcsönforrást Bruck pénzügyminiszter varázspálcája sem tudott fakasztani.

Az államháztartás deficitje már a krími háború alatt évről évre nőtt, 1856-ban meghaladta a 400 millió forintot. A pénzügyi kormányzat ismételt adóemeléssel és kölcsönökkel igyekezett – eredménytelenül – helyreállítani az egyensúlyt.³³ Az 1859. évi háború újabb 50 milliós hiányt okozott, s a hadsereg-főparancsnokság következő évi 170 milliós hadügyi költségigénye biztos csődre vezetett volna. Az 1859. október végi kabinetvitán Bruck leplezetlen indulattal szögezte le, hogy a hadsereg igénye példátlan, az államot teljesen kimerítő és létét fenyegető összegre rúg.³⁴ S ámbár a hadi költségvetésből valamennyit lefaragtak, még mindig nyomasztóan nehezedett a pénzügyre a roppant államadósság, amelyről éppen ezekben a hetekben derült ki, hogy 111 millió forinttal több a hivatalosan bevallott 500 milliónál.³⁵ A helyzetre jellemző, hogy az abszolutizmus integritásának elvén egy parányi rést csupán pénzügyi téren engedélyeztek: 1859 végén az államadósság ellenőrzésére hétta-

³⁰ Károlyi, I. k., 211. o.

³¹ Uo. 227. o.

³² Rogge, II. k., 51–53. o. – *Seignobos*, Ch.: Histoire politique de l'Europe contemporaine 1814–1914. 7. kiad. Paris, 1924. I. k., 436–438. o.

³³ Berzeviczy, II. k., 136–138., III. k., 28. o. – Rogge, II. k., 13. o.

³⁴ Részletes beszámolót ad Bruck pénzügyi politikájáról Redlich, 1/2. k., 181–184. o. Panasza a hadsereg főparancsnoksága ellen megtalálható az Ueber Reform der inneren Verwaltung in finanzieller Beziehung c. memorandumában. Uo. 178. o.

³⁵ Rogge, II. k., 13. o. – Berzeviczy, III. k., 28–29. o.

gú bizottságot állítottak fel. Ez a bizottság azonban senkit, saját tagjait sem nyugtatta meg Ausztria államháztartásának gyógyulása felől.³⁶

A pénzügyi válság leküzdéséhez tehát, ami minden sikeres külpolitikai akció, sőt a nagyhatalmi állás megtartásának feltétele volt, a megingott tekintély és hitel visszanyerése. ehhez valaminő alkotmányos garancia, ehhez az államszervezet átalakítása. ehhez Magyarország megnyerése – tehát az alkotmány helyreállítása –, mindehhez pedig a nemzetközi helyzet kedvező alakulása kellett. A monarchia konszolidációjának feltételei egymással összefüggő rendszerré fonódtak össze, amelyet az abszolutizmushoz ragaszkodó dinasztia és kormánya sem kívülről széttörni, sem belőle kitörni nem tudott. Hogy az összefüggő feltételek e zárt köre milyen erővel szorította, kényszerítette a neoabszolutizmus makacs fenntartóit pragmatikus kormányzati elveik fokozatos lazítására, majd feladására, azt egyetlen napba sűrített eseménysorozaton keresztül világíthatjuk meg.

A fordulat kezdete

Alkalmasint jórészt véletlen egybeesések következtében, 1860. január 23-án fontos intézkedések és kezdeményezések születtek. Ezen a napon terjesztette Rechberg a minisztertanács elé az Albrecht főherceg és a rendőri hatóságok által régóta sürgetett leirat tervezetét, amely felszólította a főkormányzót, hogy erővel lépjen fel, „acél-marokkal” sújtson le az ellenállásra Magyarországon. Felhatalmazta arra is, hogy az izgatókat, a „vezérkolompókat” várbörtönökbe internálja, vagy sorozzák be. Ezzel egyidejűleg kidolgozták az ország újabb katonai megszállásának haditervét, csapatokat vontak össze a határos tartományokban.³⁷ Ámbár a felhatalmazást a kormánytagjai közül senki sem ellenezte, a „kemény kéz” politika mint irányvonal mégis elvetést és aggályt váltott ki többekből, elsősorban a pénzügyminiszterből.³⁸

A minisztertanács ismét behatóan foglalkozott a pénzügyi helyzet romlásával. Már az év elején hatalmas, 87 milliós deficittel kellett számolni, amit még az államkölcsönök kamatai is tetézték. Eleinte egy újabb 300 milliós kölcsön felvételét tervezték, de az adott körülmények között erről álmodni sem lehetett.³⁹ Bruck hangsúlyozta: a bel- és külföldi publikum bizalmának megnyerése nélkül lehetetlen a pénzügyeket rendbehozni.⁴⁰ A bizalomhoz pedig liberális intézkedésekre – a zsidók birtokbírhatóságának engedélyezésére, bizonyos alkotmányos reformokra, így a Reichsrat hatáskörének bővítésére – lenne szükség.

36 Redlich, I. k., 464., 487., I/2. k., 177–178. o.

37 Az 1860. január 23–26-i minisztertanácsok jegyzőkönyvei alapján összefoglalja Károlyi, I. k., 43–44. o.

38 Redlich, I/2. k., 182–183. o. Jellemző, hogy a császár, bár ekkor már elindította a „megbékélési tárgyalásokat”, a felhatalmazást február 3-án kibocsátotta.

39 Az 1860. január 23-i minisztertanácscon Bruck részletesen ismertette a rendkívül súlyos pénzügyi helyzetet. Erősen hangsúlyozta, hogy a pénzügyi válság megoldása a politikai rendezéstől, elsősorban valaminő alkotmányos képviselői szerv létesítésétől, továbbá a zsidóság helyzetének, birtokszerezési jogának liberális szellemű rendezésétől függ. Négy nappal később arról számolt be, hogy Ausztria jelenlegi helyzetében még 100%-os kamatra sem kap a kül- és belföldi pénztőkéktől kölcsönt. Redlich I/2. k., 183. o.

40 „Minden irányú szabad mozgás nélkül – mondta Bruck a bajor követnek 1859 végén – lehetetlen a tőkebeáramlás.” Idézi: Franz, 117. o.

Nyilván nem tekinthetjük véletlennek, hogy ugyanezen a konferencián került napirendre a Reichsrat átalakításának tervezete is. Az a gondolat, hogy a Reichsratot, ezt a dístagokból álló, súlytalan testületet időlegesen megbízott új tagokkal kibővítsék és legalább tanácsadóként működtessék, már 1851-ben felmerült, de akkor sürgősen eltemették.⁴¹ Exhumálására, amint a javaslattevők nyíltan mondták, a hitelválság készítette őket. A Reichsrat kibővítése és működtetése persze nyomban az abszolutisztikus államrendszer alapkérdéseit bolygatta meg. A miniszterek egy része már azzal szemben is aggályát nyilvánította, hogy a jelen körülmények, amikor a közigazgatási reform csak az alapozásnál tart, és Magyarország helyzete bizonytalan, egyáltalán alkalmasak-e ilyen nagy horderejű változtatásra. Különösen aggályosnak tűnt számukra az a javaslat, hogy a Reichsrat-tagok egy részét a tartománygyűlések válasszák. Ez az eljárás ugyanis feltételezi a tartománygyűlések összehívását, ami önmagában is kockázatos, de még fenyegetőbb az a veszély, hogy az így választott Reichsrat alkotmányozó gyűléssé válhat.⁴²

A többség mégis azon a véleményen volt, hogy a bankházak és a közönség bizalmát csakis a pénzügyigazgatás és a büdzsé alkotmányos ellenőrzésével lehet megnyerni. Erre a célra a részben kinevezett, részben választott tagokból álló Reichsrat a legcélszerűbb fórum, minden más, választott testület ennél csak rosszabb lenne. Ha már a pénzügyek valaminő alkotmányos ellenőrzésével meg kell alkudni, akkor ezt mielőbb meg kell tenni. Egyúttal természetesen rendezni kell a kibővített Reichsrat és a tartománygyűlések jogkörét.⁴³

A „kibővített Reichsrat” létesítéséről kiadott pátensben a császár a többségi álláspontot fogadta el, két lényeges megszorítással: az első ülésszakra még nem választással, hanem a tartományfőnökök jelölése alapján hívják meg az új tanácsosokat; másodsor, a többségi vélemény nem kötelezi az ő elhatározását.⁴⁴ E két megszorítás ugyan az eredetileg engedélyezett leheletnyi alkotmányosságtól is megfosztotta a kibővített Reichsratot, mégis érdemes felfigyelnünk az elmozdulásra, amelynek nem a mérete és a tartalma, hanem az iránya volt új és lényeges.

Az új iránykeresés más téren is megmutatkozott. Ugyanazon a január 23-án, amikor elfogadták az Albrecht főherceg számára szóló felhatalmazást a magyar ellenállás erőszakos letörésére, a császár titokban hívatta Szőgyény-Marich Lászlót, a Reichsrat tagját, és felszólította, hogy készítsen javaslatot a megyék újjászervezésére. Az irányelvekből kitűnt, hogy itt is a pénzügyi szempont, az adózás „alkotmányos” kezelése játszotta a főszerepet. A császár még mereven elzárkózott az 1848 előtti jogállapotokhoz való visszatérés és az országgyűlés összehívása elől. Ez, úgy vélte, megint oda vezetne, ahová '48-ban: szélsőségekre, szervezett ellenállásra. A protestáns kérdésben engedékenyebbnek mutatkozott.

A hosszú audienca azt a benyomást keltette Szőgyény-Marichban, hogy a császár szavaiból sajnálat és aggodalom csendül ki, „érzi a változtatás szükségét”.⁴⁵ E benyomás nem csupán az aulikus főúr utólagos, szépítő beleérzése volt. Ezt valószí-

41 Eisenmann, 217. o. – Redlich, I. k., 488. o.

42 Thun kultuszminiszter véleménye az 1860. január 23-i minisztertanácson a kibővített Reichsrat ellen. Uo. I/2. k., 184. o.

43 Rechberg miniszterelnök véleménye, uo. 185. o.

44 A császár álláspontjára l. uo. 185–186. és 189. o.

45 Szőgyény-Marich, III. k., 3–4. o.

nűsíti, hogy éppen január 23-án érkezett Bécsbe egy protestáns küldöttség díszmagyarban, báró Vay Miklós vezetésével. A küldöttséggel Rechberg több ízben tárgyalt, s a január végi minisztertanácsokon a pátenst forszírozó Thunnal szemben a többség a végrehajtás enyhítését javasolta. Február elsején a császár is fogadta a küldöttség vezetőit, előttük megegyezésre való hajlandóságát fejezte ki.⁴⁶

A változtatás szükségességének derengése, de a belekezdésétől való félelem, az erő fitogtatása, de az egyezkedési hajlandóság nyiladozása, a válság lassú tudatosodása jellemzi az 1860. január végi tanácskozásokat és intézkedéseket, amelyeket *valóságos fordulat* előjeleinek tekinthetünk. A fordulat február–márciusban bontakozott ki, nem látványos akciókban, hanem tétova, a „közönség” előtt sokáig észrevehetetlen, majd elégtelen, arasznyi lépésekben.

Az első jel, csak a bennfentesek számára látható, Windischgrätz „reaktíválása” volt. A herceg 1858-ban került elő a kegyvesztettség magányából, neve csakhamar memorandumok alatt olvasható, 1860 elején pedig mint a császár bizalmi embere szerepelt.⁴⁷ Február 7-én informális „követi” minőségében Szőgyény-Marichal tárgyalt a megyei átszervezésről, majd Dessewffy is fogadta, elolvasta terjedelmes alkotmányreform-tervezetét, és – a kormány kikapcsolásával – hosszasan tárgyalt róla az ókonzervatív vezetőkkel. Arra az aggályukra, hogy alkotmánytervezetüket Rechberg múlt októberben már elutasította, Windischgrätz sokat sejtetően megjegyezte: „a felfogások a felsőbb körökben azóta tetemesen változtak”.⁴⁸

A változás láthatóbb és érthetőbb jele volt Albrecht főherceg tapintatosan lebonyolított távozása Magyarországról. A főkormányzó február közepén terjedelmes emlékiratában sötét színekkel ecsetelte a magyarországi helyzetet. A rendbontásokat, igaz, fegyverrel el lehet nyomni, de morális erővel nem. Ennek fő okát abban látta, hogy megbomlott az egység a kormányon belül, valamint közte és a kormány között. Roppant veszélyesnek minősítette az ókonzervatívok bomlasztó tevékenységét és terveit, amelyek sajnos legfelsőbb helyen is meghallgatásra találnak. A főherceg tehát a bizalmi kérdést vetette fel: vagy egyértelmű központosítás és abszolutizmus, vagy nem ő az alkalmas személyiség a császár akaratának végrehajtására. Az emlékirat végén erőlesen fogalmazott javaslatok követelték a „kemény kéz” politika egyértelműbb és szigorúbb alkalmazását.⁴⁹ Az emlékiratra nem érkezett válasz. A február végén–március elején tartott minisztertanácsok viszont a kemény kéz *enyhítési* lehetőségeiről diskutáltak, és ezeken nem csekély meglepetésre egy a politikától távol álló katona, Benedek tábornagy is részt vett.⁵⁰ S amikor a pesti véres március 15-i tüntetés után a tömeges internálások engedélyezésének javaslatára a főherceg haragotó választ kapott, akkor lemondott a főkormányzói tisztjéről.

46 Uo. 5. o. – Berzeviczy, III. k., 38–43. o.

47 Szőgyény-Marich, II. k., 114–115., 136–137. o.

48 Uo. III. k., 7–10. o.

49 „Eine Denkschrift über die Lage Ungarns aus dem General-Gouvernement vom Februar 1860.” Redlich, II. k., 706–714. A főkormányzó három pontba foglalta követeléseit. Minden tisztviselő eltávolítása, aki nem veti alá magát a kormányzati elveknek: a politikai irányvonal megállapítása és minden engedékenység nélküli megtartása; következetes szigor bármilyen rendű és rangú személlyel szemben, aki a kormányzati elvekkel szemben opponál, mégha az udvari körökhöz tartozik is.

50 Uo. I. k., 490. o.

A felmentést egy hét múlva, március végén megkapta.⁵¹ Utóda Benedek Lajos, a császár magyar származású, hű katonája lett.

Az új vonal mintegy közhírré tételének tekinthetjük a „kibővített (verstärkter) Reichsrat”-rendelet 1860. március 5-i kibocsátását és ezt követően a kormányajtó ünneplő hírverését.⁵² A Reichsrat új tagjait május elsején nevezték ki, első ülését a hónap 31-ére hívták össze. A kormány nem táplálhatott vérmes reményeket a tekintetben, hogy a kibővített – pesti szóvicc szerint: „kikeményített” – Reichsrat eloszlatja a pénzvilág bizalmatlanságát, és kielégíti a közvélemény felcsigázott várakozását. A márciusban kipattant hadsereg-szállítási botrány, az ugyanakkor kibocsátott 200 milliós kölcsön kudarca – (200 millióból csupán 75 milliót jegyeztek) – s a kudarc következményeinek drámai levonásaként Bruck pénzügyminiszter öngyilkossága inkább a bizalmatlanságot és ellenzékiiséget táplálta.⁵³ Ezért a kormány már március végén egy további lépésről, a tartományi képviseleti rendszer újjaélesztéséről tárgyalt. Ennek kapcsán kellett visszatérnie a megkerülhetetlen központi kérdésre: Magyarország egyesítésére, az országgyűlés mikénti összehívására, vagyis a *neoabszolutizmus magyarországi politikájának revíziójára*.

Ámbár e rövid válságperiódus zezugos osztrák kabinetpolitikája a kortársaknak is, a későbbi kutatóknak is sok meglepetéssel szolgált, nem minden csodálkozás nélkül olvashatjuk a március végi minisztertanácsok vitáit az ország újraegyesítéséről, az országgyűlés összehívásáról, olyan kérdésekről, amelyeket Albrecht egy fél évvel azelőtt még hiú és veszélyes ábrándoknak nevezett, a császár kategorikusan elutasított, sőt még február elején is a közeli jövő lehetetlenségei közé sorolt. Nem kevésbé érdekes, hogy a március végi konferenciákon nem az ország közigazgatási egyesítése, hanem az országgyűlés összehívásának alternatívája, tehát politikai kérdés állt az első helyen. A többség az egységes országgyűlés ellen szólt, a rendőrmiszter bármiféle alkotmányos gyűlés ellen tiltakozott. Nádasdy igazságügy-miniszter az abszolutista államreazon egész arzenálját felvonultatta a terv ellen.⁵⁴ Magyarországon a lojális, '47-es ókonzervatívoktól a '48-as alap legális híveiig és a '49-es függetlenségekig többféle irányzat, partfrakció létezik, az ország különállását és saját alkotmánya szerint való külön kormányzatot tekintve azonban valamennyien egyetértenek. Mármost az egységes országgyűlés csakis a nemzeti ellenzékiiség tömörítője és szervező fóruma lenne, ami megint csak '48-ra vezetne. Miután Nádasdy hatásos expozéját Rainer és Vilmos főherceg is támogatta, a császár – alkalmasint elég váratlanul – „úgy döntött, hogy Magyarországon egyetlen, egyesített országgyűlést fognak tartani”. Ha rakoncátlankodik, majd felosztatják.⁵⁵

A politikai kérdés ilyen katonás eldöntése után a kabinet magától értetődően az öt helytartóság egyesítését határozta el. Az erről szóló határozatot az országgyűlés majdani összehívására való bizonytalan utalással és Benedek főkormányzói ki-nevezésével összekapcsolva, a hozzá intézett császári leirat formájában adták hírül.

51 Uo. II. k., 714–716., I. k., 491. o. – Berzeviczy, III. k., 51. o.

52 *Wiener Zeitung*, 1860. március 6. Az újság a pátenst az előző év augusztusában megígért reformok „koronájának” nevezte. Kónyi, II. k., 461–462. o. – Eisenmann, 217. o.

53 Rogge, II. k., 38–42. o. – Berzeviczy, III. k., 48–49. o. – Charnatz, Richard: *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907*. Leipzig, 1909. (a továbbiakban Charnatz,) I. k., 41. o.

54 Redlich, I. k., 491–494. o. – Szabad, 25–26. o.

55 Redlich, I. k., 495. o.

Az 1860. április 19-i leirat kilátásba helyezte a régi megyei igazgatás korszerűsített formában való helyreállítását, és elrendelte, hogy a községi és megyei alkotmány életbelépése *után* készítsenek javaslatot az országgyűlésre nézve, hogy „a községek, a járások vagy megyék, az országgyűlések és országgyűlési bizottságok által gyakorlandó önkormányzatnak valamennyi koronatarományban bevezetendő elve magyar királyságomban is érvényesíttessék”.⁵⁶ Május 15-én egy új rendelettel gyakorlatilag hatálytalanították⁵⁷ a nagy vihart kavart protestáns pátenst is. Normális körülmények között ennyi talán elég lett volna a vezető réteg tekintélyes, békülékeny részének lecsendesítésére. Csakhogy éppen 1860 tavaszán–nyarán nem voltak normális körülmények. Alig érkezett meg Benedek Budára, Garibaldi partra szállt Szicíliában. Alig ült össze a „kibővített Reichsrat”, máris újabb pénzügyi zavarok es nyomukban újabb garanciális követelések léptek fel. Alig temették el a március 15-i tüntetés áldozatát, ForinvákJé Gézát, máris Széchenyi István öngyilkossága kavarta fel az indulatokat. Alig hamvadtak el az országos Széchenyi-gyász fáklyái, máris kirobbantak és hónapokon át nem csillapodtak a Garibaldi és Kossuth eljövételében bízakodó tüntetések.⁵⁸ Azt kell gondolni, írta a Pesti Napló, hogy „az olaszthoni tejedelmek trónjai mellett mindenütt árulóknak kell állniok, akik loyális színe alatt a dynastia elleneinek részéről kellően ki nem zsákmányoltattak, és a nép és a kormány közötti kibékülés merő lehetetlenségéig nem vált. – Ennyit Ausztriáról” – tette hozzá a vezércikkíró az érthetőség kedvéért.⁵⁹ Az események tehát hetek alatt túlszárnyalták az év elején tétován megkezdett fordulat engedményeinek – igaz, elég fukar – mértékét és elég komótos ütemét.

Az álláspontok és intézkedések elemzése és összehasonlítása alapján a történetész mégis megállapíthatja, hogy az abszolutizmus lassú lebontása és a kiegyezés felé tett fordulat 1860 elejétől datálható. A határvonalat nem csupán a január végén felmerült és márciustól kezdve tokozatosan adagolt engedmények jelzik – ezek önmagukban nem voltak jelentősek –, hanem az is, hogy a legfelső körökben is felismerték a kül- és a belpolitika, a pénzügyi és az alkotmányos konszolidáció egymást kölcsönösen tételező, *összefüggő komplexumát*. Régebbi olvasmányaikból vagy a közelmúlt tapasztalataiból rájöttek arra, hogy a történelem tanulsága szerint olyan „néptörzsből”, mint a magyar, a nemzeti érzést csak hosszas, véres küzdelmek után és árán lehet kiirtani, és akkor is kétséges, hogy nehéz időkben megbízható lesz-e. Ehhez az eredményhez mindenképpen tartós békére lett volna szükség, erre azonban 1859–1860-ban nem lehetett számítani. Ilyen megfontolások alapján tértek vissza a nagy császárnő, Mária Terézia politikájához.⁶⁰ És nem csupán addig jutottak el, hogy a pénzügyi szanáláshoz alkotmányos garanciákat kell adni, ergo: meg kell békíteni Magyarországot, hanem 1860 tavaszán már azt a gondolatot is pedzették, hogy nem lehet csupán Magyarországon helyreállítani az alkotmányt, va-

⁵⁶ Uo. 499–500. o. – Berzeviczy, III. k., 64–65. o.

⁵⁷ Uo. 72–74. o.

⁵⁸ Lukács, 235–245. o. – Sashegyi, 291–304. o. – Hanák Péter: Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon 1860-ban. *Századok*, 95 (1961) 670–675. o.

⁵⁹ *Pesti Napló*, 1860. május 17-iki vezércikk.

⁶⁰ Az új irányvonalra való áttérés részletes történeti és politikai indokolását adta Rechberg az 1861. február 16-i minisztertanácson. *Redlich*, I. k., 753–754. o.

laminő képviseleti rendszert a többi tartományban is be kell vezetni. Mindez azonban még csak bizonytalan és alakatlan elképzelés volt, a kényszerhelyzet szülte belátás, amelynek még sokáig kellett érelőldnie, hogy az októberi diploma, majd a kiegészítés egyik alapelve sűrűsödjék.

Az 1860 elején megindult és a kiegészítéssel lezárult átalakulás ugyanis a császár megfontolásaiban nem a század uralkodó eszméinek drámai összezapásaként, hanem a hagyományos hatalmi szempontok praktikus érvényesítéseként jelentkezett. Ferenc Józsefben volt valami II. József erős kötelességérzettel párosult uralkodói hivatástudatából, csak a reformátor előd nagyvonalúsága és fantáziája hiányzott belőle. A kötelességtudat fantázia nélkül pedig középszerűséget szül, bürokratát, amilyen nagyapja volt, akire a családból leginkább hasonlított: Ferenc császár. Az unoka is ellensége volt az örökölt hatalmi és a fennálló társadalmi rend megváltoztatásának. Ilyesmire ha rákényszerült, mint 1860 és 1867 között, nem a korszerű újjászervezés reformeszméi, hanem a konszolidálás és a megőrzés hatalmi szempontjai vezették.⁶¹

A császárnak ez a koreszméktől és teóriáktól nem befolyásolt, rugalmas konzervativizmusa azért lényeges, mert az 1860. évi fordulat alkalmával a kezdeményezés is tőle indult ki. A neoabszolutizmus rendszerében, Metternich korától eltérően, a császár korlátlan akarata érvényesült. A kormány csupán tanácskozó és végrehajtó testület volt, amely mellett már akkor létezett a Ferenc József uralkodására később is jellemző *informális* kormányzó csoport. Ennek korabeli bizalmi férfia, Windischgrätz, 1860 elejétől befolyásolta és egyúttal közvetítette a császár egyezkedési hajlandóságát egy módosított rendi jellegű képviseleti testület létesítésére. Windischgrätz ha többet nem tett is, mindenesetre összebékítette a császárt az ókonzervatív politikusokkal, egyengette politikailag rátermettebb, alkotmányjogilag képzettebb elvbarátjai útját.

És végül egy mellékes megjegyzés a fordulat végrehajtásának módszerére, amely később Ferenc József kormányzati gyakorlatában jellemzővé vált. A megbékélési fordulatot a régi kurzushoz való tüntető ragaszkodással, sőt az erős kéz politikájának jóváhagyásával indította. A régi kurzus embereit bizalmával tüntette ki, miközben a hátuk mögött már a kiszemelt újakkal tárgyalt. Hát nem az ausztriai valóságból merítette Freud az *Álomfejtés* egyik fontos tételéhez, a színleléshez az élményanyagot? Ki másról mintázhatta a hatalmára féltékeny uralkodót, aki, amikor a közvélemény nyomására egy népszerűtlen politikusát el kell bocsátania, előbb kitünteti és megerősíti, hogy utóbb saját bölcs megfontolásaként tüntesse fel azt, amire rákényszerült?⁶²

A konzervatív kiegészítés kísérlete

Bár az októberi diploma egyes motívumai már 1860 tavaszán felcsendültek, a császár még egy fél évig nem fogadta el az új kompozíciót. Ő fejedelmi bőkezűségnek fogta fel az április-májusi engedményeket, és még neheztelt is érte, hogy a liberális

61 A császár neveltetésére, jellemére, uralkodói eszményeire l. *Redlich*, Josef: *Emperor Francis Joseph of Austria*. Hamden, Conn., 1965. 19–21., 41–50., 92–97. o. Korlátlan személyes uralmát l. uo. 220–227., 235–237., 241–253. o.

62 *Freud*, Sigmund: *Álomfejtés*. Budapest, 1985. 154–155. o.

sajtó telhetetlen hangadói oly kevésre értékelték. A „forradalmi időket” egyébként sem tartotta alkalmasnak további változtatásokra. Magyar főúri tanácsosainak megmondta, maradjanak vesztig, amikor most a forradalmi mozgalmak Napóleonban mindenütt pártfogóra találnak. Arra az évrre, hogy éppen ezért kell a törvényesség és a jog talajára visszatérni, – „ama jog már nem létezik” kijelentéssel vágott vissza.⁶³ Ezt a régi érvet azonban egyre ritkábban hangoztatta. Az 1860 tavaszától őszéig eltelt félév átmeneti állapot volt, amikor a „jogeljárás” teóriája már nem, a jogfolytonosságé még nem volt érvényben.

A Hofburg barokkjában felnőtt gótikus császárt kétségtelenül zavarta, sőt ingerelte a sajtó, a nyilvánosság, még a maga kreálta birodalmi tanács is. A június 29-i minisztertanácson a „sajtófelügyelet” szigorítását követelte. Indulatosan elutasította a félénken jelentkező alkotmányos képviseleti óhajokat. Az ilyesmi Ausztriában képtelenség, mondotta. A Reichsratot nem lehet képviseleti jelleggel felruházni, mert akkor a többség korlátlan hatalomhoz jut, amellyel szemben még az uralkodói vétó is keveset ér. A Reichsrat maradjon olyan, amilyennek alkották, teljes tanácskozási szabadsággal, de bízza a határozathozatalt Ófelségére. Helytelenítette azt is, hogy a tartományi igazgatás a decentralizáció felé tendáljon, mert az autonómia az államkötelek lazulásához és felbomlásához vezethet. A nyilatkozat végén ismét a bürokratikus pátosz: „Inkább szembeszáll minden viharral, de uralkodói hatalmának semmilyen alkotmányos korlátozását nem engedi.”⁶⁴

A Reichsrat távol állott attól, hogy ilyen vihart kavarva próbára tegye a császárt. Csakhogy egy héttel később Benedek beszámolója a magyarországi helyzetről és a körutazása során szerzett személyes élményeiről vihar előszelét éreztette. Véleményét úgy foglalta össze: Magyarországon csupán egy külső lökés kell ahhoz, hogy kitörjön a szervezeten felkészült forradalom.⁶⁵ A nemzeti közvélemény legalábbis a jogfolytonosság elismerését, tehát országgyűlést, koronázást, területi egyesítést és királyi esküvel megerősített alkotmányt kíván. A komor, katonás jelentés után ismét megindult az óvatos tervezgetés a birodalom tartományi képviseleti rendszeréről és a Reichsrat funkciójáról. A tanácskozás annyi eredményt ért, hogy a császár a hősi gesztust egy árnyalattal mérsékelte. Elfogadta, majd a július 17-i rendeletben kihirdette azt az alkotmányos megkötést, hogy a Reichsrat jóváhagyása nélkül új adót kivetni, új kölcsönt felvenni nem lehet.⁶⁶

A terjengős nyári tárgyalásokból ismét csak a kényszerseregvezkedés zezugos, kanyargós vonala tűnik elő. Az önellentmondó politikát nevezhetjük a megzavart abszolutizmus kapkodásának, de tekinthetjük, olykor nem alaptalanul, a hatalmi erő és az engedékenység meggondolt – bár nem mindig sikeres – kombinációjának is. Ilyesmire gondolhatunk, ha 1860 nyarának ellentétes hangulatú beszámolóit egymással szembesítjük. A tartományfőnökök, a rendőrfőnökök és ágensek, Benedek fő kormányzó egyre-másra küldözgetik a közelgő vészt jelző jelentéseiket a növekvő elégedetlenségről, a Magyarországon ugrásra kész forradalomról, a „forradalmi párt” országos térhódításáról. Hasonló tartalmúak és tónusúak az

63 Szőgyény-Marich, III. k., 44–45. o.

64 Redlich, I. k., 504., I/2. k., 206. o.

65 Redlich, I. k., 505–506. o. – Berzeviczy, III. k., 89–90. o.

66 Redlich, I. k., 514. o.

ókonzervatívok élménybeszámolóí.⁶⁷ Ezzel szemben Kossuth és emigrációs társai fájdalommal konstatálják, hogy a hazai vezetők nagy része tétlen, óvatos, hajlik az egyezkedésre. Sok hazai vezető nem bánná – írta Kossuth Teleki Lászlónak –, „ha forradalmi cégű bárkájukat a szél a concessiók kikötőjébe hajtáná bele”.⁶⁸ Jósika Miklós azzal magyarázta az otthoniak félelmét, hogy a „halálosan megrettent kormány az ő »ultima ratio«-jához: a gatyás népnek a kaputosok ellen, a fajnak a faj ellen uszításához fog”, aminek számos jele tapasztalható.⁶⁹

Ha figyelembe vesszük is, hogy a rend őrei „hivatalból”, az ókonzervatívok pedig politikai céljaik érdekében jócskán túlozták a közvetlen forradalmi veszélyt, Kossuth és társai pedig a nemzeti egység megbomlásának, az alkukészség erősödésének jeleire reagáltak érzékenyen, ha tehát figyelembe vesszük is informátoraink társadalmi helyzetének és politikai nézőpontjának különbözőségét, akkor is el kell ismernünk, hogy mindkét fél valóságos jelenségekre mutatott rá: a magyar mozgalom két oldalára. A nemzeti ellenzékiiség sohasem volt egységes, 1860 nyarán a korábbi kényszerű együttműködés is meglazult. A konzervatív arisztokrácia ügyes taktikával készítette elő a megegyezést, elítélte az ellenállást, a szakadatlan tüntetéseket, amelyeket azért érvként az alkudozásnál felhasznált. A liberális közép-nemesség vezette zöm, ha retorikája tüzesebb lett is, a passzív ellenállást folytatta, nem szította az ellenállást, de nem is zárkózott el előle. A radikális nemesi és a hozzákapcsolódó népi irányzat árulásnak bélyegzett minden egyezkedést az elnyomó hatalommal. Szervezkedett, készülődött, néhol a szívós, kemény ellenállásra, néhol már Garibaldi és Kossuth ünnepélyes fogadására.

Ez a felül képlékeny, alul forrongó, sajátos helyzet kölcsönzött a hatalom és hatáskör nélküli Reichsratnak rövid életű történelmi funkciót: keretév és fórumává vált a konzervatív arisztokrácia birodalmi párttá szerveződésének. A magyar ókonzervatívok vezette partnak – jól összehangolt együttműködésben az udvarnál befolyásos Windischgrätzcel és a magyarországi kulcspozíciót tartó Benedekkel – sikerült a sokszor elutasított programját az udvar- és kormányképesség rangjára emelnie. A július 17-i császári rendeletet ügyesen kihasználva, augusztusban valóságos költségvetési vitát indítottak, amely egyre inkább parlamentáris külsőt öltött, és a birodalom politikai reformjának vitájába torkollott.

Az ókonzervatívok kétségtelen sikerének tekinthető, hogy a császár augusztus 25-én vezetőiket, Szecsen Antalt, Apponyi Györgyöt, Mailath Györgyöt, Heinrich Clam-Martiniót – az osztrák-cseh arisztokrácia prominens képviselőjét – és néhány miniszterét bizalmas tanácskozássra hívta Schönbrunnba.⁷⁰ A szószóló, Szecsen, részletesen kitérte régóta elrejtett programjukat. Ez két alapelvre épült: egyrészt a „történeti-politikai egyéniségek” elismerésére – e rugalmasan kezelt mu-

67 Friedjung, Heinrich: Benedeks nachgelassene Papiere. 3. kiad., Dresden, 1904. (a továbbiakban *Friedjung*, Benedeks nachgelassene Papiere.) 271–275. o. – *Szógyény-Marich*, III. k., 47–48., 52. o. – *Kecksméthy* Aurél Naplója (sajtó alá rend. Rózsa Miklós). Budapest, 1909. 102–103. o. – *Berzeviczy*, III. k., 98–100. o.

68 Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból. II–III. k., Budapest, 1881–82. (a továbbiakban *Kossuth*,) II. k., 475., 482–483. és III. k., 47. o. Vö. Kossuth intését 1860 márciusából, *Szabad*, 25. o.

69 Kossuth, II. k., 499. o.

70 Az 1860. augusztus 25–26-án tartott schönbrunni konferencia jegyzőkönyvét közli *Redlich*, II. k., 685–706. o.

szón lényegében a történeti alapozású politikai jogokkal rendelkezett tartományokat, a magyar korona országait, a cseh korona tartományait, az osztrák-német tartományokat és Galíciát értették –, másrészt a birodalom egységének és nagyhatalmi állásának megőrzéséhez szükséges központi vezetés biztosítására, nevezetesen a külügy, a hadügy, a pénzügy, a vám- és kereskedelemügy egységes vezetésére és ellenőrzésére. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a viszonylag széles körű autonómiával rendelkező tartománygyűlések mellé birodalmi kormányt és Reichsratot rendeltek volna. Štěpán hangsúlyozta, hogy tervezetük nem kíván a magyaroknak kedvezni, sőt éppen Magyarország érdeke, hogy a reform az egész birodalomra kiterjedjen,⁷¹ a históriai jogok, a hagyomány és az erőviszonyok következtében mégis Magyarország különállása, területi egyesítése, 1848 előtti alkotmányos intézményeinek helyreállítása alkotta a terv gerincét.

Nem rémlátomás volt tehát, hogy a császár és miniszterei főként a tervben rejlő *dualizmus* tendenciájától tartottak. A császár nemcsak abszolút uralkodói jogának csorbítása miatt huzódózott a tartománygyűlések *törvényalkotási jogának* elfogadásától, hanem azért is, mert ebben Magyarország elkülönülésének veszélyét látta. Ugy vélte a magyar országgyűlés fokozatosan a függetlenedésre törekedni, a Reichsrat csupán a „többi tartomány” képviselői szerve maradna, s a végeredmény olyan dualizmus lenne, amelynek akkor még a gondolatától is irtózott. A dualizmus, érvelt, a magyarok „kényszeruralmára”, szupremáciájára vezetne, s ez elidegenítené a többi nemzetiséget, a délszlávokat, Horvátországot, amelyre pedig nagy súlyt helyezett. Hasonló megfontolás alapján húzódozott az egykori területi egység helyreállításától, még a Szerb Vajdaság visszacsatolásától is.⁷²

Az abszolutisztikus centralizáció elvei és érvei azonban meddő defenzívába szorultak, és meddőségük szembetűnően mutatkozott meg akkor, amikor nem az ellenpólussal, a demokratikus alkotmányossággal, hanem a konzervatív kompromisszummal szembesültek. 1860 nyarán a kegyes gesztusokkal mérsékelt abszolutisztikus centralizáció nem nyújtott kiutat, konstruktív alternatívát az ókonzervatív programmal szemben, mely a birodalmi egységet egy szerény mérvű tartományi autonómiával próbálta összhangba hozni. A schönbrunni konferencián Štěpán a monarchia közjogi újjászervezésének hamarosan termékenynek bizonyult elvét fejtette ki, amikor a birodalmi kormánytól egyenes vonalon függő tartományi közigazgatási és a közvetlenül a Reichsrat alá rendelt tartományi képviselői rendszerrel szemben a birodalmi közös ügyek és a tartományi (országos) autonóm ügyek szétválasztását és külön kezelését javasolta.⁷³

Az ókonzervatív politikusok pozitívumot, a válságból kivezető utat ígértek. A következő hetekben le tudták küzdeni a kormány fel-fellobbanó ellenállását, és

⁷¹ Uo. 686. o.

⁷² A császár Štěpán tervezetével szemben több ízben utalt „arra a veszélyes irányra, amelynek kifejlődésében végül is a monarchia magyar és nem magyar fele közötti kifejezett dualizmusra kell vezetnie”. „Der angedeutete Weg führe zu einer Zwangsherrschaft der Ungarn und eine solche sei nicht haltbar.” Uo. 695. o. A császár érveit miniszterei is megerősítették és variálták. Főként a tartományi autonómiát és a képviselői alkotmányt tartották a monarchiai viszonyokkal összeegyeztethetetleneknek.

⁷³ Uo. 702. o. „Nicht in Unterordnung unter den Reichsrat, sondern in Trennung der Reichsangelegenheiten von den Landesangelegenheiten sei die Garantie zu suchen.” Vö. érvelését még a 699. oldalon is.

meg tudták nyerni maguknak a császárt. Igaz, a kormány már a fordulat kezdetétől megbomlott. Elbizonytalanította a császár kapkodásnak látszó gyakori irányváltása vagy kétszínűségnek is felfogható gyakori kapkodása, amint a császár bizalmát is megingatta kormányának tehetetlensége és meddő újat-tagadása. Az ókonzervatívok az év eleje óta módszeresen agitáltak, szeptember-októberben pedig sikerült meggyőzniük a császárt arról, hogy programjuk nem érinti sem a birodalom egységét, sem a dinasztia fejedelmi jogait, de kielégíti Magyarországot, és meghozza a hön ohajtott konszolidációt. Bizalmat gerjeszthetett irántuk kipróbált forradalom-ellenességükön és lojalitásukon kívül politikai iskolázottságuk is, különösen az a hajlékonyság, amellyel a birodalmi tanács és az ország-, illetve tartománygyűlések jogkörét egymással és az uralkodóval – az utóbbi lényeges csorbitása nélkül – összhangba tudták hozni.

Az „első kiegyezés” előzményeinek kulisszák mögötti húzásait mellőzhetjük. A taktikát és a törvény-előkészítést Apponyi. Szécsen és Mailáth irányította.⁷⁴ Október elejétől kezdve újra bekapcsolódott Desseffy is, ő dolgozta ki *A pragmatica sanctiót megerősítő és kiegészítő cs. kir. diploma* tervezetét, amelynek több eleme belekerült az októberi alkotmányba.⁷⁵ Minden bizonnyal tőle származik az ünnepélyes „diploma” elnevezés és a *pragmatica sanctióra* mint a *jogfolytonosság* kútfejére való hivatkozás. Erre az „alaptörvényre” próbálták ráépíteni a császári és királyi ősoktól felszentelt hidat, amelyen Ferenc József a jogeljárás és önkény ingoványából az alkotmányosság szárazföldjére átsétálhatott.

A császárnak egyébként nemigen volt más választása. Itáliában a Nápolyi Királyság az összeomlás szélén állott, s amilyen bizonyosnak látszott Dél-Olaszország csatlakozása Piemonthoz, olyan bizonytalannak Velence sorsa. 1860 őszén számolni lehetett, sőt kellett egy újabb háborúval, de kezdeményezni több mint kockázatos lett volna. Jól tudták az osztrák kormányférfiak is, hogy a „háború, amely félcsőddel kezdődik, egész csőddel végződik”.⁷⁶ Annál inkább, mert az olasz ügyben Anglia rokonszenve és semlegessége kinyilvánított, Magyarország szolidaritása és aktív ellenzéki-sége előrejelzett. Franciaország magatartása kiszámíthatatlan, Ausztria veresége tehát kiszámítható volt. Kedvezőbb lehetőségek, mint amínövei az ókonzervatív arisztokraták kecsegtettek, nem kínálkozott, ezt kellett elfogadnia, mégpedig hamarosan, mert október 22-én Varsóban fejedelmi találkozóra került sor a cárral és a porosz trónörökösrel. Ferenc József a találkozón, amelytől a forradalmi-nemzeti mozgalmak elleni konzervatív együttműködés felújítását várta, már egy konszolidált birodalom uralkodójaként kívánt megjelenni.⁷⁷ Azt a látszatot is kerülni akarta, mintha külső hatalmak nyomására szánta volna el magát a belső fordulatra.⁷⁸

1860 októbere mindenesetre zsúfolt és kimerítő volt számára. Garibaldi, a haramia, Viktor Emánuel, a tolvaj, Napóleon, a cégéres gazember sok idegességet okoztak neki – panaszkolta anyjának. Ehhez járultak a tartományok kifogyhatatlan kívánságai és igényei s a rengeteg belső baj, legfőképpen a magyarországiak. A

74 Uo. I. k., 521–525., 530–541. o. – *Szógyény-Marich*, III. k., 49–54. o.

75 Kónyi, II. k., 253–257. és 267–268. o.

76 *Szógyény-Marich*, III. k., 66. o.

77 A varsói értekezlet előkészítését és az osztrák tervek jól foglalja össze Kossuth, III. k., 41–42. oldalain. – *Szabad*, 64. o.

78 Kónyi, II. k., 489. o. – *Eisenmann*, 233. o.

gondok annyira lefoglalták, hogy egy pillanat szabad ideje sem maradt családjá számára.⁷⁹ Előfordult, hogy a szokásos esti teázásnál sem tudott megjelenni.

Ha pedig egy császárnak annyi nyugalma sincs, hogy meghitt családi körben egy csésze teát elfogyasszon, akkor legfőbb ideje, hogy alkotmányt adjon népeinek.

Az októberi diploma

A kiegészítés első kísérlete az októberi diplomában öltött alkotmányjogi formát. A diplomát a császár „a *pragmatica sanctio* alapján és teljhatalma erejénél fogva”, vissza nem vonható állami alaptörvényként rendelte el. Elég turcsa fogalmazás, amely a trissz alkotmányosság egyik pillérét a rendiség, a másikat az abszolutizmus talajára cövekelte. E fogalmazásban a *pragmatica sanctio* a jogfolytonossághoz való visszatérést, de egyúttal a közvetlen jogelőd, az 1848-as alkotmány „teljhatalommal” való kiiktatását, a birodalom országai és tartományai „történelmi jogtudatának” és különböző rendi eredetű jogviszonyainak elismerését, de egyúttal az oszthatatlanság és elválaszthatatlanság kapcsainak a teljhatalom erejével való újr szabályozását is jelentette.

A diploma első cikke kimondja, hogy az uralkodó a *törvényhozó* hatalmat az országgyűlések és a birodalmi tanács „közreműködésével” fogja gyakorolni. A második cikk szerint a birodalom közös ügyei, a katonaskodási kötelezettség rendje, a pénzügyek, a kereskedelem- és vámügy, a közlekedés és a hírközlés a birodalmi tanács „közreműködésével” intézendők; adok kivetése vagy adóemelés, kölcsön felvétele vagy átalakítása, az állami ingatlanvagyon eladása vagy megterhelése pedig csak a tanács beleegyezésével rendelhető el, s rá tartozik a költségvetés megállapítása és ellenőrzése is. A harmadik cikk a törvényhozás minden egyéb tárgyát – lényegében véve a belügyet, a vallás- és közoktatásügyet, az igazságügyet – az egyes ország-, illetve tartománygyűlések hatáskörébe utalja. Itt azonban két nevezetes megkülönböztetést tesz Magyarország és a „többi tartományok” között. Minthogy az utóbbiak a hatáskörükbe utalt tárgyakat „hosszú idők során” közösen intézték, a császár fenntartotta magának a jogot, hogy ezeket továbbra is közösen, a magyarországi képviselők nélkül, a – későbbi nevén: „szűkebb” – Reichsratban intéztesse. A másik különbség az volt, hogy a Reichsratba nem tartozó ügyeket a magyar korona országai „az előbbi alkotmányok” értelmében, a többi tartomány viszont a majd kibocsátandó statútumok szerint tárgyalja.⁸⁰

A diplomához csatolt egyik leirat száz főben állapította meg a Reichsrat tagjainak számát, ezzel is jelezve, hogy nem parlamentaris, hanem régiómodi tanácsadó testületről van szó. Egy másik leirat meghatározta a statútumok alapelveit, espedig nem a kérdés horderejéhez illő kristálytisztá alkotmányjogi pontossággal, hanem zavaros – vagy összezavart – szempontok és kódos – vagy kódósított – fogalmak alapján. A leirat egyrészt biztosította a tartományoknak a diploma harmadik cikkében számukra fenntartott törvényalkotási közreműködést, továbbá saját ügyeikben a javaslatlételi és a birodalmi törvények vagy intézmények elleni felszólamlás jogát,

79 Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter 1838–1872. Hg. v. Franz Schnürer. München, 1931. (a továbbiakban *Schnürer*.) 299. o.

80 A diplomát közli *Bernatzik*, Edmund: Die österreichischen Verfassungsgesetze. Wien, 1911. (a továbbiakban *Bernatzik*.) 223. skk. o. – A magyar hivatalos szöveget I. Kónyi, II. k., 492–495.

végül a közelebről meg nem határozott „saját tartományi ügyek” feletti tanácskozás, határozathozatal, a tartományi költségvetés megszavazása és ellenőrzése jogát.⁸¹ Nemhogy értelmezni, még kivonatolni is nehéz ezeket az önellentmondó cikkeket. Így inkább a később kiadott statútumokból visszakövetkeztetve értelmezzük úgy a leiratot, hogy az a gyakorlatban a javaslattevési és a felirati jogot, továbbá csupán a szorosan és szűken értelmezett tartományi belügyek feletti rendelkezést adományozta a tartománygyűléseknek.

Egyidejűleg jelentősen átalakították a kormányt is. A diploma szellemének megfelelően megszűnt a birodalmi belügy-, vallás- és közoktatásügy- és az igazságügyminisztérium. Helyükre Magyarországot illetően a kancellár és az országbíró lépett, a „többi tartományt” illetően a belügyet és az oktatásügyet egy államminisztériumba vonták össze, az igazságügy-miniszter hatásköre pedig csak Ausztriára terjedt ki.⁸² Magyarországon helyreállították a rendi hivatalokat: a magyar kancelláriát, a helytartótanácsot, a megyéket, de ezek végleges szervezetének megállapítását a hamarosan összehívandó országgyűléstől, az igazságügy újjászervezését pedig az országbíró elnökletével tartandó értekezlet javaslataitól tették függővé.⁸³ Horvátország és Erdély Magyarországhoz való viszonyáról az ottani országgyűlések határozatai, a Szerb Vajdaság visszacsatolásáról pedig a kiküldött császári biztos jelentése alapján kívántak dönteni.⁸⁴ A diplomát kiegészítő iratok végül a nyelvhasználatot is rendezték: az oktatás és a közigazgatás alsó fokán mindenki anyanyelvét használhatta, a közép- és felsőfokú oktatás nyelve Magyarországon a magyar lett.⁸⁵

A korabeli publicisztika, majd a történeti irodalom szakszerűen kidolgozta e halva született „alaptörvény” körbonctanát. Kimutatta, hogy a diploma önmagában is, méginkább a kiegészítő okmányokkal együtt, ellentétes intézkedéseket tartalmazott, rendi és polgári, alkotmányos és abszolutisztikus, centralista és autonomista elemeket gyűrt össze inkonzisztens, zavaros, többféleképpen értelmezhető rendelet-halmazzá. A korszak koncepciózus feldolgozója, Louis Eisenmann, találónan állapította meg, hogy a diploma alkotmányossága roppant közel állt az abszolutizmus-hoz.⁸⁶ Az egész külügyet és a hadügy érdemi döntéseit teljesen kivonta a törvényhozó testületek illetékessége alól. A többi ügy kezelésében sem érvényesült a parlamentarizmus. Abszolutisztikus szelleme miatt marasztalja el a diplomát az osztrák liberalizmus legjelentősebb történésze, Josef Redlich is. A császár a törvényhozás jogát úgy osztotta meg a birodalmi és a tartományi képviseleti szervekkel, hogy azoknak jobbadán csak a „Mitwirkung”, a közreműködés lehetőségét juttatta. Ez az elmosódottnak látszó fogalom, fejtegeti Redlich, a kortársak számára egyértelmű volt: a határozati jog megtagadását jelentette, ami nélkül pedig nincs modern alkotmányos parlamentarizmus.⁸⁷ A Reichsrat beleegyezésétől („Zustimmung”) csupán az adóemelés és az államkölcsonök ügyletei, általában az államvagyonot érintő pénz-

81 Uo. 495–497. o.

82 Uo. 496. o.

83 Uo. 498–501. o.

84 Uo. 503–504. o.

85 Uo. 501–502. o.

86 Eisenmann, 239. o.

87 Redlich, I. k., 630–631. o.

ügyi műveletek függtek (amit már az 1860. július 17-i pátens is elismert), de a költségvetés megszavazására nem terjedt ki a jogköre. A kormány nem is rejtette véka alá, hogy a „Mitwirkung” kifejezést szándékosan tette a diploma fő műszavává, mert ez illik jobban az „alkotmányos” egyezkedés szelleméhez, nem pedig a törvényszövegek formalista mérlegelése.⁸⁸

A magyar liberálisoknak még eggyel több okuk és érvük volt ahhoz, hogy „az alattvalók célirányosan szabályozott” törvényhozói közreműködésének alkotmányosságát kétségbe vonják. A diploma ugyanis nemcsak a polgári liberalizmus minimális követelményeit nem elégítette ki, hanem a régi rendi alkotmányban – nevezetesen az 1715:III., az 1725:III., az 1741:VIII., az 1790:X. törvénycikkben – fenntartott és időről időre megújított belkormányzati önállóságot is megcsonkította, s az országgyűléstől a féltve őrzött adó- és újoncmegajánlási jogot is elvonta.⁸⁹

Az októberi diploma korabeli és későbbi kritikáját itt egy érdemleges szemponttal szeretném kiegészíteni. A történeti tanulmányok alig érintették eddig azt a féloldalúságot, hogy a diploma nem a végrehajtó hatalom, hanem a törvényhozás legális gyakorlását, nem a kormányzat ellenőrzését, hanem a törvényhozási jog megosztását – azt is az abszolutizmus képére formálva – szabályozta. Márpedig a törvényhozás alapelvei és formái már a rendi korszakban olyannyira kialakultak, hogy 1848 áprilisában nem is említették, hanem a független, felelős kormányról és az országgyűlés népképviselési átalakításáról hoztak törvényt,⁹⁰ sőt még az 1849. évi ún. oktrojált császári alkotmány is elsősorban a végrehajtó hatalom törvényes működését szabályozta.⁹¹ Ezzel függ össze az a szembetűnő hiányossága, hogy a diploma nem mondotta ki a miniszteri felelősség elvét, általában nem foglalkozott a Reichsrat, illetve az országgyűlések és a kormány viszonyaival.

Abból az eleve alkotmányellenes korlátozásból, hogy a diploma csupán a törvényhozó hatalom gyakorlásával foglalkozott, a császár kegyelméből született képviselési szervek gyengesége, életképtelensége, a végrehajtó hatalomnak való kiszolgáltatottsága következett.⁹² „Most valamelyes parlamentáris életünk lesz, de a hatalom az én kezemben marad, és az egész jól hozzáidomul majd az osztrák viszonyokhoz.” A császár írta ezt, 1860. október 21-én. És hozzáfűzte: „Különösen Magyarország fogunk remélhetőleg jó eredményeket elérni”.⁹³

88 A kormány „szándékosan nem akart arra a korlátozott jogi álláspontra helyezkedni, ami egy képviselési testület jóváhagyásának (Zustimmung) fogalmában rejlik. Az a szó többnyire egy törvényszöveg élettelen, tisztán formális mérlegelésére vezet, amely mint olyan a bíró beleegyezését vagy vétőjét kívánja meg. A közreműködés (Mitwirkung) fogalma semmiképp sem involválja a kinyilvánított nézetek önkényes ignorálását, de fenntartja a kormány közvetítő mérlegelésének lehetőségét az egyszerű többségi határozatokon kívül is.” A *Donau-Zeitung* és az *Augsburger Allgemeine Zeitung* 1860. november 6-i cikke alapján közli Redlich, I/2. k., 204. o.

89 A magyar liberálisok álláspontját hamarosan a diploma megjelenése után kifejtette Királyi Pál, majd a szerkesztő, Kemény Zsigmond a *Pesti Napló*ban, 1860. október 25., illetve 27., 28., 30., november 3. szám. – Berzeviczy, III. k., 137–138. o. – Kónyi, II. k., 507–508. o., a cikkek megjelenési dátuma nem pontos.

90 Magyar Törvénytar, 1836–1868. évi törvénycikkek. Budapest, 1896. Az 1848:III. és V. tc.

91 *Bematzik-Redlich*, I/2. 216–218. o.

92 *Charnatz*, I. k., 45–46. o. – *Kann*, Robert: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*. 2. kiad. Graz-Köln, 1964. (a továbbiakban *Kann*,) II. k., 110–111. o.

93 *Schnürer*, 302. o.

Abban, hogy a hatalom a kezében maradt, hogy az alkotmányosdi „az osztrák viszonyokhoz” idomult, nem tévedett, a Magyarország iránti remények azonban, ismeretes, napok alatt szertefoszlottak. Csupán illúziók voltak, az ókonzervatívoktól táplált és velük megosztott önáltatás? Bizonyára az is, nagy adag illuzionizmus is táplálta a reménykedést, mégsem volt teljesen megalapozatlan. A császár a diplomát a megbékélés uralkodói gesztusának, a kiegyezés érdekében hozott áldozatnak érezte, olyan kompromisszumnak, amely különösen Magyarországnak kedvez.

Vajon valóban kompromisszumról volt-e szó, amely a későbbi kiegyezés irányába mutatott?⁹⁴

Az októberi diploma szervei hibái ellenére legalább három ponton áttörte a neoabszolutizmus frontját. Először is megbontotta a szigorú, németesítő centralizációt, és bizonyos szerephez juttatta a különböző nemzetiségű országokat és tartományokat. Másodszor: az egész birodalomban, különösképpen Magyarországon legális fórumot teremtett a politikai szerveződés, a közéleti nyilvánosság és a közvélemény szabadabb formálása számára. Ezzel teret nyitott a kormány ellenőrzésének, még akkor is, ha a tartománygyűlések és a Reichsrat jogilag nem vonhatók is felelősségre a birodalmi kormányt és a tartományi igazgatási szerveket. Harmadszor: a Reichsrat az adó- és kölcsönügyletek jóváhagyási és ellenőrzési jogánál fogva érzékeny ponton szoríthatta meg a kormányt. Ennyiben a diploma a császár részéről az abszolutisztikus centralizmus rovására tett engedmény volt. Pontosabban: engedmény inkább a centralizmus, mint az abszolutizmus rovására.

Láthattuk, milyen féltékenyen őrködött a császár azon, hogy a hatalom az ő kezében maradjon, a külpolitikai és a hadügyi döntésekben a képviselői szerveknek még „közreműködési” joguk se legyen. Ennek ismeretében megalapozatlannak tűnnek az olyan vélemények, hogy az októberi diploma a feudális arisztokráciát juttatta hatalomra, ennek győzelme volt a burzsoázia felett⁹⁵ (mintha a burzsoázia valaha is hatalmon lett volna Ausztriában). A konzervatív arisztokrácia az udvarban, a régi rendi jellegű tanácsadó testületekben jutott nagyobb befolyáshoz.

Az ókonzervatív csoport a megnövekedett befolyást is úgy érte el, hogy kompromisszumot kötött a kormányzó bürokráciával, és maga is engedett eredeti programjából. A birodalmi egység oltárán eleve feláldozta a rendi országgyűlések adó- és újoncmegajánlási jogát, és feladta Magyarország saját törvényei szerint való kormányzásának alapelvét. Ennek ellenére nem tudta elérni a magyar korona országainak egyesítését – csupán a Szerb Vajdaságot csatolták vissza december végén –, és beleegyezett a tartománygyűlések jogkörének a Dessewffy tervezetéhez képest is jelentős megrövidítésébe. A központi kormányban sem tudta kivívni a remélt vezető szerepet. Még kevesebb eredménnyel kellett beérnie az osztrák-cseh és a lengyel konzervatív arisztokráciának: a központi kormánytól „átruházott” provinciális hatáskörrel, amelyet az önkormányzat sajátos ausztriai, „zsugorított” válfajának nevezhetünk.⁹⁶

94 A kompromisszum tényét a legtöbb szerző elismeri, de elsősorban a föderalizmus és centralizmus kompromisszumát hangsúlyozza. Legújabbán Kann, 112. o. – Szabad is (75. o.) egymással ellentmondásban lévő föderatív és centralisztikus elemeket egységbe kovácsoló kompromisszumról ír.

95 Franz, 122. o.

96 Redlich, I. k., 659–666. o.

Jóval kevésbé kölcsönös a kompromisszum és előnytelenebb az alku, ha a diplomát nem az 1847-es rendi jogállapothoz, hanem az 1848-as polgári alkotmányhoz – Magyarország tényleges önrendelkezéséhez és liberális parlamentarizmusához – mérjük. Mindazonáltal a közvetlen megelőző önkényuralomhoz képest az abszolutizmus némi enyhülését, az egyezkedési készséget és kezdeményezést nem tagadhatjuk. Sőt, a szigorúan centralizált, egységes birodalom átalakítását illetően többet is állíthatunk. Az egyezkedés 1860. évi nyitánya, úgy vélem, egyes motívumaiban már 1867-et intonálta.

Az októberi diploma mindenekelőtt elismerte a jogfolytonosság elvét, s mint forráshoz, a *pragmatica sanctio*hoz nyúlt vissza, amelyet az 1867. évi kiegyezés, ha más értelmezésben is, szintén alapul vett. A diploma, akárcsak az 1867:XI. törvénycikk, a *pragmatica sanctio*ból vezette le a közös ügyek létezését és egyúttal az országos belügyektől való szétválasztásuk szükségességét, ha a közös ügyek körét tágabbra, alkotmányos kezelésük módját pedig szűkebbre vonta is, mint a kiegyezés. A diploma, harmadszor, a birodalmi egység alapjainak biztosítása mellett egy *dualista* berendezkedés kiépítését készítette elő, a törvényhozás és végrehajtás lényeges kérdéseiben a *dualizmus* elvét érvényesítette.⁹⁷ A nem közös ügyek törvényhozását illetően világosan elkülönítette a magyar korona országait a „többi tartományoktól” (Ausztriától). A nem közös ügyeket a magyar országgyűlés az „előbbi alkotmányok értelmében” intézhette, Ausztria tartományai pedig közösen, a szűkebb Reichsratban, a császár által kibocsátandó statútumok szerint. Hasonló dualizmus mutatkozott meg az államigazgatásban és a jogszolgáltatásban is. A nem közös miniszterek kompetenciája csak Ausztriára terjedt ki, Magyarország kormányszata a kancellár kezébe, igazságszolgáltatása az országbíró vezetése alá került. Az erdélyi és a horvátországi tartománygyűlés, az erdélyi kancellár és a horvát bán viszonyát Magyarországhoz ugyan nem tisztázták, a rangsort azonban érzékelteti, hogy csak a magyar kancellár lett a birodalmi kormány tagja.

Nem lehet azt állítani, hogy az októberi diploma *dualista* tendenciája létrehozóinak tudatos műve lett volna. Sokkal inkább ütköző érdekek és elvek spontán eredője volt, és ebből a szempontból is jellemző előjátéka az „igazi” kiegyezésnek. Az ókonzervatív csoport, amint láttuk, a történeti-politikai egyéniséggel rendelkező tartományok egyenjogúságának alapján állt: ebben látta a bürokratikus centralizáció hatékony ellensúlyát s a magyar birtokos arisztokrácia hegemoniájának biztosítékát. A császár, bármennyire óhajtotta is a magyarok megbékítését, az előkészítés során mindvégig elutasította a dualizmus gondolatát. Honnan jött, ki csempészte bele az októberi újjárendezésbe a *dualista* vonásokat?

A forradalom előtti közjogi rendszer részleges restaurálása bizonyos fokig automatikusan visszaállította a „históriai” – vagyis rendi – dualizmust, amely a monarchiában legalább másfél évszázada fennállott.⁹⁸ Ilyen restaurációs értelemben a magyar ókonzervatívok is pártolták a rendi dualizmust, márcsak saját hegemoniá-

97 „Dualizmus mindenütt, elvben, alkalmazásban, az érvényesült befolyásokban, íme a diploma jellemző vonása” – írta Eisenmann. Sőt, erősen túlozva azt a következtetést is levonta, hogy a diploma az 1848 előtti alkotmányosságába visszahelyezett Magyarországot állította a továbbra is abszolutisztikus és bürokratikus kormányzott Ausztria mellé (259. o.).

98 A „történelmi dualizmus” fogalmat Eisenmann fejtette ki. Vö. 1., 8., 15., 20. skk. o. Átvette és alaposabban elemezte Redlich, s ez voltaképpen nagy munkájának egyik alapgondolata (vö. I. k., 82–83. o.).

juk alátámasztása, a magyar nemzeti közvélemény megnyerése végett is. Paradox módon ugyanebbe az irányba hatott a centralista bürokrácia ellenakciója is. Ha már Magyarország elkülönülésébe bele kellett törődnie, legalább Ausztria tartományi széttagolódását meg akarta akadályozni, centralista megfontolásból, és a megnövekedett Magyarországgal arányos és hatásos ellensúly szembeállítására végett. A tartományi autonómia összezsugorítását, amelyet majd Schmerling tökéletesít, már a Rechberg–Gołuchowski kormány elkezdte. Ellentétes érdekek és törekvések alakították tehát ki azt a mesterkelt államszerkezetet, amely embrionális formában a dualizmust vetítette előre. Annyi mindenképpen leszögezhető, hogy a birodalom két része, a Lajtán inneni és a Lajtán túli, törvényhozási és kormányzati szempontból világosan elkülönült, és Magyarország valamelyest nagyobb alkotmányossághoz jutott, mint az ilyen hagyománnyal nem rendelkező Ausztria.

Ha ez igaz, ha a diploma valóban az abszolutisztikus centralizációtól egy nagyon korlátozottan alkotmányos *dualizmus* irányába mozdult el, akkor felül kell vizsgálnunk azt a szakirodalomban meggyökerezett nézetet, amely a diplomát föderalisztikus jellegűnek vagy föderatív és centralista elemek keverékének tekinti.⁹⁹

A „történeti-politikai egyéniségek” államjogi elvéhez kétségtelenül bizonyos fajta föderatív állami berendezkedés rendelődött hozzá. Csakhogy a diploma ezt az elvet, ezt a konzervatív föderalista fogalmat még stílusosan is kerülte, a gyakorlati megvalósításban pedig mellőzte. A birodalmat lényegében két nagy részre osztotta, és – ha a tartományi státútumokat helyesen értelmezzük – az egyes tartományokat a két nagy egység alá rendelte. A tartományi autonómia ausztriai válfaja éppenséggel a föderalizmus kikuszobolesára irányult. A diplomában vázolt struktúra: a birodalmi egység keretén belül korlátozott dualizmus, ezen belül még korlátozottabb decentralizáció, szűkre szabott tartományi autonómia volt.

A császár és a magas arisztokrácia tehát inkább engedett a szigorúan központosított államegységből, mint a korszerű liberális alkotmányosságnak. Ezen a konzervatív alapon jött létre a kompromisszum az államegységet és az abszolút hatalmat megtestesítő uralkodó és a magyar főurak vezette rendi felfogású birodalmi arisztokrácia között. A kompromisszum, amint bizonyítani igyekeztem, több vonatkozásban és vonatkozásában a dualizmus felé tendált, 1867 előjátéka, előkészítője: *a kiegyezés első kísérlete volt*.

⁹⁹ Az érthető, hogy a kortárs osztrák liberálisok a diploma föderalisztikus elemeit hangsúlyozták és hibáztatták. Bár a diploma sohasem vált alkotmányjogi valósággá, sokan benne látták a föderalista pártalakulás politikai bázisát, az államegységet veszélyeztető szeparatizmus forrását. Vö. *Kalchberg, Josef*: *Mein politisches Glaubensbekenntnis*. Wien, 1881. 537. o. Ez persze vaskos túlzás, hiszen a konzervatív föderalizmus már a Vormärz idején megszületett, és programját már 1848-ban megalkotta. Ugyancsak egyszerűsítene az osztrák történészek, akik a diploma föderalisztikus elemeit emelik ki. Vö. *Charnatz, I. k.*, 44–45. o. – *Kann, II. k.*, 109. o. – *Zöllner, Erich*: *Geschichte Österreichs*. 2. kiad. Wien, 1961. 404. o. – *Franz* éppenséggel azt állítja, hogy a diploma a föderalizmus győzelme volt a centralizmus fölött (122. o.). Igen ám, de Franz itt Eisenmannra hivatkozik, és valóban, ugyanaz az *Eisenmann*, aki – amint a 97. jegyzetben idéztem – diplomát egyértelműen dualista jellegűnek minősíti, néhány oldallal előbb valóban egyértelműen föderalistának, az arisztokrácia győzelmének tekinti (207–208. o.), néhány lappal utóbb viszont centralista, dualista és föderalista elemek ellentmondásos keverékének (241. o.).

A legtöbb magyar történész is föderalistának vagy föderatív és centralista keveréknek jellemzi a diplomát. Vö. *Lukács*, 246. o. – *Szabad*, 75. o. – *Hanák Péter*: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. *Történelmi Szemle*, 2 (1959) 1–2. sz., 47. o.

2. A félalkotmányosság – 1861

Az októberi diploma kudarc

Egyezkedés, de csak kísérlet, kontár kísérlet, tehát kudarc volt a diploma. Kudarcát önmagában hordta: konzervativizmusában, a felívelő kapitalizmus és a kibontakozó polgári társadalom valóságos erőviszonyait, uralkodó eszméit nem ismerő vagy félreismerő életidegenségében, létrehozóinak politikai dilettantizmusában. Vajon nem anakronisztikus, már Metternich korában is elavult kabinetpolitikai beállítottság kellett-e olyan program realizálásában való bizalomhoz, amely 1860-ban, a kiújult birodalmi válság közepette az ókonzervatív arisztokrácia szűk csoportjának nemcsak politikai befolyást, hanem kormányhatalmat akart biztosítani, olyan befolyást és hatalmat, amellyel már Metternich korában sem rendelkezett?

Az „alkotmányozás” kísérlete senkit sem elégített ki, sem a kedvezményezett magyarokat, sem a mostohán kezelt osztrákokat, sem a birodalmi egység őreit, sem a föderalista átalakulás híveit. Sőt, egyenesen felingerelte a közvéleményt a Lajtán innen és túl egyaránt. A diplomát Magyarországon a tagadás harsany kórusa, a korábbiakat felülmúló tömegtüntetések, az újjászervezett megyékben fellobbanó ellenállás, Ausztriában is széles körű és az osztrák-német ilyiszer csaszarhüségéhez, politikai közömbösségéhez képest példátlanul merész ellenzékiesség fogadta. Szűkkeblűsége, látszatalkotmányossága miatt a szláv tartományok nemzeti közvéleménye is elutasította. A reakció olyan gyors, a felzúdulás olyan viharos volt, hogy a diploma még időlegesen sem töltötte be funkcióját: egy pillanatra sem békéltette meg Magyarországot, átmenetileg sem konszolidálta a kormányzatot, kifelé sem öregbítette a monarchia tekintélyét, nem erősítette nagyhatalmi állását, a számára fölöttébb képlekeny nemzetközi helyzetben.

Az októberi diploma objektív hatását tekintve Solferinóhoz hasonlítható. Amíg 1859 nyarán a katonai, 1860 végén a politikai vereség tárta fel a monarchia belső gyengeségét, államrendszerének válságát. A kudarc annyira nyilvánvaló volt, hogy a császár nem sokáig kísérletezett az „októberi férfiakkal”. Két hónap sem telt el, máris az osztrák liberális körök bizalmát élvező politikust, Anton Schmerlinget nevezte ki államminiszterré. Vele és társaival újból a centralizmus erőit juttatta befolyáshoz. 1861 januárjában Magyarországon ismét az erős kéz súlyát érezte, és február végén, négy hónappal a diploma ünnepélyes meghirdetése után, módosította a birodalmi alkotmányt. A februári pátens, ámbár a diploma végrehajtási utasításának kívánták feltüntetni és valóban átvette annak több intézkedését, célkitűzésében is eltért, további útjában is elágazott a diplomától. Amint majd részletesebben kifejtem, a pátens létrehozóinak társadalmi bázisát tekintve is, az alkotmányos átalakulás tendenciáját nézve is lényegesen különbözött elődétől.

Ezúttal sem céloim az októberi diplomától a februári pátensig vezető eseménydús időszak történetének összefoglalása, csupán a *fordulópont* kitapintása és a fordulat motiválása foglalkoztat. Azt a kérdést állítom fel itt is, hogy a befejezetlen polgári átalakulás tartósan ható és átmeneti vagy esetleges tényezőinek milyen kombinációja terelte a monarchiai államrendszert az októberinél valamivel alkotmányosabb, de erősebben centralizált irányba, hogyan helyezkedik el a februári pá-

tens és a ráépülő rendszer abban a folyamatban, amelynek viszonyítási pontja az 1867. évi kiegyezés.

Ebből a szempontból az első – és azt hiszem, elsőrendű – kérdés, hogy miért és mikor adta fel a császár a magyarokkal való kiegyenlítés 1860 nyarán-őszén még el-tökéltnek látszó szándékát, miért választotta a centralista bürokrácia rehabilitálását és ezen keresztül az osztrák-német liberális polgársággal való kompromisszumot. A kérdés talán naivnak, a válasz egyszerűnek tűnik. A magyar ellenállás – ezt adatok tömege, tanulmányok sora bizonyítja – olyan széles sodrású, olyan heves, helyenként forradalmi jellegű volt, hogy nem hagyott fenn semmi reményt az egyezkedésre.

Milyen erőt képviselt és milyen irányzatokat takart valójában a magyar ellenállás 1860 végén – 1861 elején?

A magyarok és az októberi diploma

A magyar társadalom, az ókonzervatívokat követő, százalékban ki sem fejezhető törpe minoritástól eltekintve, egyöntetűen elutasította a diplomát. Az ellenállási mozgalomba ezúttal nemcsak a „hivatásos” politikai vezető csoport és nemcsak a közügy iránt mindig is szenvedélyesen érdeklődő nemesi középrétegek kapcsolódtak be, hanem kispolgári és plebejus városi és paraszti, zsellérsorú falusi tömegek is. Alighanem kinyomozhatatlan – az elnézőnek nem nevezhető osztrák rendőrség és zsandárság azon frissiben sem tudta kinyomozni –, milyen utakon, a népi hírközlés milyen csatornáin át jutottak el Kossuth valódi és fiktív üzenetei az eldugott falvakba, honnan értesültek az olvasni nem tudó egyszerű munkások, cselédek az olasz hadieseményekről, Garibaldi tetteiről, valós és fiktív terveiről. Honnan hallotta a besorozott parasztleány, amikor szökevényiségre adta a fejét, hogy úgyszólamint hamarosan megjön Garibaldi és Kossuth, sereggel, puskával.¹⁰⁰ Miért nevezte Apponyi gróf gulyása a legszebb ökrét „kedves Garibangyi”-nak?¹⁰¹ Tény, hogy a középrétegek és a nép nagy része fordulatot várt, felszabadulást, kész volt érte harcolni is, és számos helyütt, különféle formákban részt is vett az aktív ellenállás gerillaharcaiban.

Nem megalapozatlanul válaszolta tehát Kossuth Cavour aggódalmas kérdésére, hogy miként fogadták a magyarok az októberi diplomában adott koncessziókat, az örömteli hírt: egyöntetű elutasítással. A különböző forrásokból érkező hírek, írta, „csodálatosan összehangzanak és nekünk azon bizonyosságot adják, hogy a nemzet hasonlíthatatlan nagy többsége (99-100-ból amint az ó-conservatívok magukat kifejezték) [...] minden vitatást kizáró szilárdsággal elveti az alkunak minden eszméjét Ausztriával [...] Törni akar vele egyszer mindenkorra, minden áron. A felszabadulást Olaszországtól várja. Tudósítóimat meglepte az a biztonság, mellyel mindenki hiszi, hogy én olasz segítséggel nem sokára haza megyek.” Erről akár örömmel, akár fanyar józansággal, akár fájdalommal, barát és ellenség egyaránt mint valószínű eshetőségről beszél, a nép pedig megingathatatlan hittel hisz benne.¹⁰²

100 1861 februárjában Csertőszálláson a katonaszökevényeket a falu lakossága védelmezte a zsandárokkal szemben. Az egyik elfogott katonaszökevény vallotta, hogy a falusiak biztatták a szökevényiségre, hiszen úgyszólamint hamarosan jön Garibaldi. *Lukács*, 255. o.

101 Apponyi György mesélte el a történetet Ferenc Józsefnek. – Idézi *Kossuth*, III. k., 100. o. (vö. a hibakiigazítást a kötet 743. oldalán). – *Hanák* Péter: Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon 1860-ban. *Századok*, 95 (1961) 671–672. o. – *Szabad*, 95–98. o.

102 Kossuth – Cavourhoz, 1860. november 22. *Kossuth*, III. k., 193–194. o.

Kossuth helyzetértékelése hazai híveinek információin és elfogulatlan angol megfigyelők beszámolóin alapult. Emigráns társai szerint Deák is hasonlóképpen ítélte meg a helyzetet: a diplomát elfogadó konzervatívok alig számítanak ötvenet, a törvény korlátai között maradó liberálisok, akik '48-as alapon akarnak egyezkedni, „sajnálatosan nagy kisebbségben” vannak, „a harmadik nem párt, hanem a nemzet maga, vagyis annak 99/100-ad része, teljes elszakadást akar Ausztriától”.¹⁰³ A konzervatívok az év végén is úgy látták, hogy az „ország nagy része még mindig Garibalditól és az inváziótól, mely tavaszra tétetik kilátásba, vár üdvöt és menekülést”.¹⁰⁴ S ha a forráskritika fennakad is a hol a konzervatívoknak, hol Deáknak tulajdonított arányjelzés inkább aforizmatikus, mint kvantitatív jellegén, s ha a becslés számszerűségét kissé bizonytalannak, a szakításra eltökéltség bizonyosságát kisért túlzottnak tekinti is, el kell ismerni, hogy a lényegét a tényleges és tevőleges ellenállás tényei bizonyítják.

Az ellenállás plebejus és paraszti megnyilvánulásai az egyszerű ablakbeveréstől, macskazenétől, a kétféjű sasos címerek leverésétől – a hatóságokat bosszantó „pajkosságoktól”¹⁰⁵ – a nyílt szembeszegülésig, a katonai szolgálat előli szökésekig, a szökevények bujtatásáig és megvédéséig, a tömeges adómegtagadásig és még tovább, egyes fináncok, adószedők, zsandárok megtámadásáig, aztán kaszás-vasvillás, szervezett zendülésekig erősödtek, mint pl. amilyen a nyíregyházi adópénztár épületének, a nagykőrösi fináncaktanyának vagy a halasi katonai kaszárnnyának a megtámadása volt.¹⁰⁶ Az ellenállás nemesi és polgári irányzata jobbadán a legális fórumokon, az újjászervezett megyékben, a városi bizottságokban, gyűléseken 1848 mellett tüntető intranszigienciával, sok helyütt lépett fel őszinte, néhol színlelt hűséggel Kossuth programja iránt. Informátorai tehát valós képet rajzoltak akkor, amikor a diploma egyöntetű, „minden vitatást kizáró szilárdsággal” való elvetéséről, az ellenállás felhevüléséről számoltak be. Ezekből a tényekből más külföldi megfigyelők,¹⁰⁷ többek között Engels is azt a következtetést vonták le, hogy forradalmi hullám vonul végig a monarchián.¹⁰⁸ Kérdés azonban, hogy a külföldi megfigyelők, akik főként a napi sajtó híreire voltak utalva, vagy Kossuth angol informátorai, akik a jelenségeket figyelhették meg, meglátták-e a mögöttes összefüggéseket, felmérhették-e a valóságos erőviszonyokat?

Mindenesetre óvatosságra int bennünket az ellenállás arányainak, súlyának, jelentőségének hatósági és bécsi udvari megítélése. Az időszakról szóló összefoglaló rendőri jelentések, bár a kisebb-nagyobb helyi zavargások komor tónusú leírásától zsúfoltak, egészükben nem festik katasztrófálisnak a helyzetet. A hangulat feszült, a kedélyek, amelyeken a radikálisok uralkodnak, izgatottak – írják –, de még azok is, akik forradalmi készülődésről számolnak be, úgy látják, hogy az országgyű-

103 A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója. (Kiadja Koltay-Kastner Jenő). Budapest, 1961. 200. o. Idézi *Szabad*, 147. o.

104 *Szögyény-Marich*, III. k., 65. o.

105 *Kecskeméthy Aurél*: Vázlatok egy év történetéből. Pest, 1862. (a továbbiakban *Kecskeméthy*.) 32–33. o.

106 *Berzeviczy*, III. k. 136–137., 172–173. o. – *Lukács*, 249–256. o. – *Szabad*, 100–103. o.

107 A külföld véleményére l. *Szabad*, 216–218. o. Idézi Engels cikkét is.

108 Engels cikke: A forradalom fejlődése Ausztriában. London, 1860. december 24. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 15. k. Budapest, 1968. 215. o.

lés várása visszafogja a szenvedélyeket.¹⁰⁹ Az egyik összegező jelentés úgy jellemzi a jászkunsági helyzetet, hogy a mozgalmak nem csaponganak túl a községi helyi érdekek határain.¹¹⁰ Ha ezeket összevetjük Albrecht főherceg az egy évvel előbbi – jóval kisebb arányú és békésebb természetű – mozgolódásokban is forradalmi vészt előre jósoló jelentésével vagy akár Benedek főkormányzó fél évvel korábbi, az ország permanens és imminens forradalmi állapotát hírül adó beszámolóival, akkor az 1860 végén és 1861 elején kelt hangulat- és helyzetjelentéseket egyenesen higgadtaknak minősíthetjük.

Hasonlóképpen értékelték az ellenállást Bécsben is. A rendőr-minisztériumban változatlanul sokat foglalkoztak Magyarországgal, a minisztertanácsokon gyakran hánytorgatták, sőt nyilvánvaló politikai érdekből jócskán túlozták is a magyarországi tüntetéseket, a pénzügyi válságot súlyosbító adómegtagadást, az erősödő elszakadási törekvéseket, az anarchikus, „félforradalmi” állapotot, de amikor december közepén az a kérdés merült fel, nem kellene-e Magyarországon az ostromállapotot kihirdetni, a hadügyminiszter magabiztosan jelentette ki, hogy a jelenlegi csapatok elégségesek a rend fenntartására, és ha forradalmi bizottságok alakulnának, ha forradalmi mozgalom robbanna ki, arra is megvan a kész haditerv és az elnyomásához elégséges erő.¹¹¹

Szemtanuk szerint a császár inkább csalódott, mint ideges volt. Bántotta, hogy a szemében hatalmas engedmények, az atyai jóindulat nem hozta meg a várt eredményt, de nem gondolt erőszakos megtorlásra. Az ellenállás „zajos jelenetei” miatt nem neheztel, azokat az „átmenet természetes következményeinek és a még elfojtott bosszúság kitörésének tekinti”, és reméli, hogy ezek idővel meg fognak szűnni.¹¹²

A magyarországi helyzet reális megítélésénél ugyancsak óvatosságra int a nemzeti ellenállás nemesség vezette táborának mozgalma és álláspontja. A nemesi vezető réteg és a hozzá igazodó középrétegek a diploma kibocsátása után a sajtóban, majd a helyreállított megyei és városi gyűléseken legális fórumhoz jutottak az ellenállás nyilvánítására és szervezésére. A november és december folyamán tartott „előkészítő értekezleteken”, a megyei bizottmányok és tisztikarok újraválasztásakor, a közgyűléseken két dolog világossá vált: a politizáló nemzeti közvélemény őrjási többsége '48-as érzelmű, és a nemesség politikai hegemoniája csorbitatlan. Az alaphangot ezúttal is Pest megye ütötte meg. December 11-i bizottmányi ülése ki nyilvánította, hogy a '48-as törvények alapján áll, a diplomát és a régi kormánysszék törvényességét nem ismeri el, működése céljának a jogérvényes '48-as alkotmány visszaállítását tekinti.¹¹³ A magyar politikai vezető réteg, amikor erre 12 év után először legális lehetősége nyílt, elsőprő többséggel a teljes visszaállítás, a

109 Sashegyi, 294–295., 298. o. Jellemző, hogy 1861. március 15-e az előző évvel szemben Pesten teljes nyugalomban zajlott le. Debrecenben volt ugyan tüntetés, és „az alsóbb néposztályok” harcra készen gyülekeztek, de a „kaszinó” nem adott jelet a harcra. Uo. 305–306. o.

110 Uo. 312–313. o.

111 A hadügyminiszter tájékoztatója, az 1860. december 14-i minisztertanács jegyzőkönyve, *Redlich*, I/2. k., 211. o.

112 *Szógyöny-Marich*, III. k., 64. o.

113 *Kecskeméthy*, 44–45. o. Az, hogy több megye, mint például Heves, ennél radikálisabb, néhány pedig, mint Somogy, ennél mérsékeltabb hangot ütött meg, nem változtatott a megyék elutasító álláspontjának lényegbeli egyöntetűségén. Uo. 48., 53–61. o.

restitutio in integrum jelszavát deklarálta, ami egyaránt jelentette a '48-as alkotmány, az állami önállóság és az országterület integritásának követelését.

Ahogy a jelszó és az elvi alap, úgy a ráhelyezkedő vagy rá hivatkozó mozgalom is többértelmű volt. Időlegesen érintkezést találhatott vele még Scitovszky hercegprímás is, aki, mint örökös főispán, Esztergom megye közgyűlésén elfogadta a '48-as alapot, és a '48-as törvényt ajánlotta az országgyűlési választások lebonyolításáról tanácskozó primási értekezleten.¹¹⁴ Magába foglalta Deák híveit, Eötvös Józsefet, Andrássy Gyulát, Lónyay Menyhértet, Kemény Zsigmondot, a Pesti Napló íróit. Ők a '48-as alkotmányt a *törvényesség* bázisának fogták fel, a kösziklának, amelyre a magyar államiság liberális nacionalista egyházát telépíthetik mind az abszolutizmus, mind a forradalom, mind a német jellegű centralizáció, mind a nemzetiségi érdekű föderalizmus végleteivel szemben. A *restitutio in integrum* követelését Kossuth tanácsai értelmében hazai hívei – a „határozott hazafiak” – is elfogadták mint 1848 radikális függetlenségi értelmezésének, az elszakadás előkészítésének vagy legalábbis a kiegyezés megakadályozásának legális platformját.¹¹⁵

Bármennyire többértelmű volt is a negyvennyolcasság, bármennyire polifón az ellenzékiiség kórusa, a feltárt nagy tömegű adatból úgy látszik, hogy a vezérszólómot a nemzeti radikalizmus vitte. Igaz, még megközelítő arányokat sem tudunk az egyezkedésre hajlók, az ingadozók és a „határozott hazafiak”, a radikális függetlenségek megoszlásáról, és aligha lehetséges ezt valaha is megállapítani. Nem azért, mert a témához – egy átmeneti korszak gyakorta változó pártcsoportosulásának kvantifikálásához – nem elégségesek és alkalmasak a forrásaink, hanem azért nem elégségesek és alkalmasak erre forrásaink, mert bonyolult emberi döntések és magatartásformák vizsgálatáról van szó. A perceptív elme – hadd utaljak e tanulmány bevezető soraira – valóban hajlamos az emberi döntéseket utólag, a döntések irreverzibilissé vált végeredménye alapján racionalizálni és ezen az alapon a szereplőket egyértelműen definiálható csoportokba, irányzatokba sorolni. Maga a valóság születésének és kifejlődésének állapotában azonban mindig elmosódottabb és többértelmű az utólagos klasszifikálásnál. Különösen áll ez változásra érett időszakokban, amikor a kifejlet még többesélyes. És itt egyáltalán nem az elvtelen helyezkedőkre, a politikai kaméleonokra gondolok, akiknek voltaképpen mindegy a végkifejlet, hanem azokra, akiknek vannak meghatározott érdekekből, hagyományokból, érzelmekből formált elveik és programjuk, akik hasonló elvek és programok körül csoportosulnak, és ezáltal alakítják a kifejletet. Csakhogy éppen ezek és éppen ezért tudják, hogy az érdeket és programot állandóan konfrontálniuk kell a mozgásterük határait kijelölő objektív feltételekkel, a változó társadalmi és politikai adottságokkal. Egy programnak a cél és lehetőség kölcsönhatását állandóan mérlegelő, viszonylagos optimalizálása a döntések és döntéskorrekciók olyan bonyolult mechanizmusát tételezi, amelynek titkát a történettudomány nemcsak nem fedezte fel, de az expedícióra jószerint fel sem készült.

Konkrét témánknál maradva: a nagy változásokat érlelő és felelős döntésekre kényszerítő 1860-as évtized elején az egyezkedésre hajlók, Deák és köre, ha nem kívánták is, számoltak egy újabb háború eshetőségével, benne Ausztria újabb vere-

¹¹⁴ Berzeviczy, III. k., 148. o.

¹¹⁵ Kossuth, III. k. 164., 177. o. – Szabad, 141–144. o.

ségével, a magyar függetlenségek győzelmével.¹¹⁶ A hazai titkos bizottság tagjai viszont, bár nagyon reménykedtek a kedvező külpolitikai eseményekben, óvatosságra és türelemre intettek, és – enyhén szólva – nem égették fel az egyezkedés hídját.¹¹⁷ Még a legradikálisabb függetlenségek is tekintetbe vették egy újabb cári intervenció lehetőségét, Ausztria további fennmaradását. Így, ha a nemzeti ellenállás különböző érdekű irányzatokat foglalt is magában, ha a '48-as program helyreállításának jelszava eltérő értelmezésű programokat takart is, össze is kapcsolta őket: azért lehetett közös platform, mert volt eltérő érdekű, többértelmű jelen és a többesélyes jövő állandó konfrontálásából született döntések szilárd és mégis rugalmas optimalizálási alapjának bizonyult.

1860 végén, mint jeleztem, a radikális függetlenségi értelmezés dominált. A nemesi vezető réteg és a középrétegek nagyobb része biztosra vette Ausztria újabb háborús konfliktusát, vereségét, a magyar függetlenségi program realizálását.¹¹⁸ A bizakodás egyáltalán nem volt pusztán csodavárás, önáltatás, hanem nagyrészt a nemzetközi realitások számbavételén alapult. Tény, hogy ezzel Cavour is számolt, ezért kötött formális katonai egyezményt a magyar emigráció vezéreivel. A szeptemberi megállapodás osztrák–olasz háború esetére hadászatiilag is számottevő olasz hadsereg magyarországi benyomulását, a magyar felkelés hatékony támogatását helyezte kilátásba.¹¹⁹

A nemzetközi helyzet reményfakasztó fejleményei Magyarországon közismertek voltak. Igaztalan iróniával jegyzi meg Kecskeméthy, hogy „minden zugpolitikus, minden gyermek mint az egyszeregyet tudja kívülről Napóleon politikai kathekizmusának legbensőbb titkait”, s „a közhit fanatismusának ragálya kiterjed még a higgadt politikusokra is”. Hamis a gúnyolódás dallama, mert ő is belátja: az olasz háború óta „a tények is támogatták e balfelfogást. Austria egytől-egyig kiszorított posztóiból. Olaszország unificatioja folyvást előre halad. [...] Nápoly bukásának rövid története az amúgy is fogékony képzelődést csodahitre fokozza. Austria élete hónapokra és hetekre számíttatik ki”.¹²⁰ Az újságolvasó közönség pontosan tudta, hogy Velence miatt minden bizonnyal újabb háborúra kerül sor Itália és Ausztria között,¹²¹ és ebben nemcsak Garibaldi, hanem Cavour fegyveres segítségére is számítani lehet. Nem volt ismeretlen az angol kormány klasszikusan szabadelvű – sajnos csak Olaszországra remekbe szabott – diplomáciai állásfoglalása sem. Hogy jogos volt-e a nápolyiak felkelése, Garibaldi és Piemont fegyveres tá-

116 A hazai nemzeti mozgalom mérsékelt szárnyának véleményét kifejező „III. Tájékozódás” úgy értékelte a „külföldi viszonyokat”, hogy azok „nemcsak a rokonszenv, hanem a közös érdekeltségnél fogva is hatalmas tényezői lehetnek hazánk felszabadulásának”. *Könyi*, II. k., 510. o. Vö. *Szabad* értekelését, 145–146. o.

117 *Kossuth*, III. k., 47. o. – *Podmaniczky* Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1887*. Budapest, 1888. (a továbbiakban *Podmaniczky*,) III. k., 100–103., 112–116. o. – *Szabad*, 133., 141. o.

118 Az ellenállás hívei – írta Teleki bennfentes hazai küldött hírei alapján Kossuthnak 1860. november 7-én – „Nem akarnak kibékülni az osztrákkal, mindent a háborútól várnak s biztosítanak a felől, hogy mindent bátran megígérhetünk szövetségesünknek: ők beváltandják ígéretüket”. *Kossuth*, III. k. 167. o. – Hasonló értelemben tudósít a hazai hangulatról a Széchenyi köréhez tartozó, mérsékelt Hollán Ernő is. *Könyi*, II. k., 407. o.

119 *Kossuth*, II. k., 552–560. o. – *Chiala*, Luigi: *Politica segreta di Napoleone III. e di Cavour in Italia e in Ungheria (1859–1861)*. Torino–Roma, 1895. 115–129. o.

120 *Kecskeméthy*, 81. o.

121 *Szabad*, 95. o.

mogatása, e sokat vitatott kérdésre nézve őfelsége kormányának az volt a véleménye, hogy „az olaszok maguk tudják a legjobban, mi áll érdekükben”, s „a brit kormány örömmel tekint azon népre, amely [...] szabadságát megalapítja és függetlensége épületéhez szilárd alapot rak le”.¹²² És mindeme információ tetejébe a tetterre buzdító kossuthi üzenet: „ha a nemzet függetlensége kivívásának erős szándokában most meginog, midőn a körülmények oly biztatók, hogy biztatóbbakat Isten is alig adhat, midőn az osztrák önmagafeletti kétségbeesésének ily világos jelet adjon midőn a varsói conferentia után az orosz beavatkozás nem fenyeget, e nemzetnek többé nincs jövője....”¹²³

1860 őszén tehát az évtizedes vágyakat tények, reális és sok csatornán áramló tények avatták meggyőződéssé, a korabeli politikai gondolkodás olyan külpolitikai axiómájává, amelyet a következő hónapok szaporodó ellentényei, kedvezőtlen híradásai sokáig nem tudtak megingatni. Amikor az alappillér majd megdőlt, az egész ellenállást maga alá temeti.

A történet eztúttal is óvatosságra inti a nemzetközi helyzetben feltűnő és szaporodó kedvezőtlen tendenciák ismerete. Fel kell figyelnie arra, hogy Bécsben, az udvarban és a kormányban nem mutatható ki az a háborús pszichózis, amely Magyarországon fanatizálta a radikálisok táborát. Az egyik november végi minisztertanácson, amikor a bizonytalan helyzetre való tekintettel a hadügyminiszter az olasz földön állomásozó csapatok megerősítését kérte, a hadiköltség emelésével járó intézkedést a császár az év végéig, aztán évekig elhalasztotta.¹²⁴ A kormány határozottan kerülni kívánt minden háborús konfliktust, és tudta, hogy ebben számíthat London és Párizs támogatására. Nincs alapos bizonyítékunk arra, hogy Ausztria ekkor revansháborúra készült volna Itáliában. Azt is világosan kell látnunk, hogy az olaszországi helyzet a magyar ellenállás szempontjából 1860–1861 fordulóján megváltozott. Az olasz egység dinasztikus szárnya, az egyesítés gyors menetében feltornyosult belső és külső nehézségekkel küszködve, újabb kockázatot nem vállalt. Cavour Velence csatlakozását nem tartotta az egyesítés olyan centrális, halasztást nem tűrő kérdésének, mint Kossuth. Ha mondta és bizonyára kívánta is, hogy Velencét ne pénzzel, hanem vérrel szerezzék vissza, a megoldás mikéntjét és időpontját Olaszország helyzetétől, és nem Magyarországtól tette függővé. 1860 végén őszintén megmondta: tavasszal nem lesz háború.¹²⁵

Az olasz nemzeti mozgalom forradalmi szárnya, miután önként elfogadta a dinasztikus egyesítés alternatíváját, bomlásnak indult. Garibaldi Caprerára vonult vissza, ott várta, de egyelőre nem kezdeményezte az alkalmat a harc befejezésére.

122 John Russel angol külügyminiszter James Hudson torinói követhoz küldött 1860. október 27-i táviratát teljes terjedelemben közli *Kossuth*, III. k., 108–111. o.

123 Kossuth – Jósika Miklósnak, 1860. november 5-én. Uo. 163. o.

124 *Redlich*, I/1. k., 684. o.

125 *Kossuth* III. k., 201–202., 513., 518., 539. o. Pulszky 1860. december 29-én beszámolt Kossuthnak Hudson angol követtel folytatott beszélgetéséről. „Háború semmi esetre sem lesz tavasszal; sem Franciaország nem akarja, sem Angolország nem engedheti, sem Olaszország nem képes azt elkezdni” – mondotta Hudson. Garibaldi bármilyen akciót csak az Adria partjain kezdhette, „ott pedig őrt áll az angol flotta s nem fogja engedni a nemzetközi jog oly sérelmét, mint Szicíliában”. Az angol kormány Ausztria és Magyarország kibékülését és alkotmányos berendezkedését kívánja. „Az orosz sem engedné a magyar felkelést. Nincs senkinek érdekében a háború, s ezért nem lesz, nem engedhető a háború tavasszal.” Uo. 521. o.

Különösen nem Velence miatt, bármilyen ragyogó logikával igyekezett őt ennek jelentőségéről és a piemonti kormánnyal való együttműködés üdvösségéről meggyőzni Kossuth. Garibaldi rendületlenül maradt a maga vallásában. Meleg rokonszenvét nyilvánította a magyarok iránt, és változatlan készségét szabadságháborújuk segítésére. A hozzá küldött Pulszky Ferencnek arra a kérdésre, hogy mi módon értesül, ha valahol a segítségét kéri, tömören azt válaszolta: „Engem puskalövessel szoktak meghívni.”¹²⁶ És ez a végső soron ugyanazt jelentette, mint Cavour reálpolitikus érvelése: tavasszal nem lesz háború.

A nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása és közvetlen csapások sorozata akcióprogramjának felülvizsgálására készítette az emigrációt. Kossuth kétségtelen érdeke, hogy a kockázatos kaland és a kishitű lemondás végleteit egyaránt elutasítva, józanul mérlegelte az új helyzetet, és nem késlekedett a következtetések levonásával. Az 1861 januárjában hazaküldött tájékoztatójában minden szépítés nélkül feltárta a súlyos nehézségeket: az olasz kormány nincs felkészülve, a francia támogatás nélkül és a kifejezett angol tiltakozás ellenére közelesen nem indíthat háborút. Az orosz kormány is fenyegetőzik a magyar forradalmi előkészületek miatt. A román fejedelemségekre és Szerbiára nem lehet számítani. A felhalmozódott nehézségek és csapások ellenére Kossuth bizakodóan ítélte meg a távolabbi kilátásokat. Az Ausztria elleni háború, úgy vélte, végül is elkerülhetetlen lépése Itália egyesítésének. Mihelyst a háború, azon nyomban a magyar ügy is aktuálissá, nemzetközi kérdéssé válik. Csak az időt és kedvező alkalmat kell kívánni, szívós türelemmel, de nem tétlenül, hanem a forradalmi harc céltudatos politikai és szervezeti előkészítésével.¹²⁷

Az Itáliára vonatkozó prognózisban Kossuth nem tévedett. Azt nem láthatta előre, hogy az olasz háborúra a remélnél sokkal később és teljesen más nemzetközi összefüggésben kerül majd sor. Amit láthatott, alkalmasint sejtett is, csak ellensúlyozni nem tudott, az a külső segítség elmaradásának hazai hatása volt. Egy forrongó, gyors és gyökeres változásra – megváltásra – váró mozgalom számára a türelem és a várakozás maga a halál. A felgyülemlett energiák partizánakciókban, pótcelekvésekben vezetődnek le, vagy más területre koncentrálnak. A magyar közvélemény zöme vagy nem tudott a kedvezőtlen külső fejleményekről és az új kossuthi útmutatásról, vagy nem vette tudomásul azokat. A vezető réteg függetlenégi irányzatához tartozók, akik látták és értették a külső fordulatot, megoszlottak. Akadtak közöttük, akik megkísérelték a hosszabb távú felkészülést a radikális cselekvéssel összhangba hozni. A többséget azonban a külső segítség kétséges volta elbizonytalanította. Amint gondolkodásuk és programjuk egyik alappillére, a külső segítség bizonyossága megingott, s a jövő esélyei csökkentek, a cél és lehetőség konfrontálásából születő elhatározásokban a bizonyosabbnak látszó esélyek mérlegelése kerekedett felül.

És itt, ezen a ponton mutatkozott meg a külső segítségre alapozott függetlenégi program gyengesége. Mert amennyire helyes volt Ausztria nemzetközi konfliktusainak lehető kihasználása, az olasz felszabadító mozgalommal való együttműködés – 1848-ban elmulasztott – összehangolása és általában a magyar ellenállás akcióprogramjának a nemzetközi realitásokhoz igazodó alternatív kezelése, annyira

126 Uo. 568. Pulszky 1861. február 23-i jelentése.

127 Uo. 573–582. o. Kossuth tudósítása a magyarországi központi bizottmánynak, 1861. január 18.

káros a külső segítség bizonyosságára való ráhagyatkozás és a program elvi alapjainak is a külviszonyoktól függő értelmezése.

A nemzetközi erőviszonyoktól való függőség nem szükségszerű vagy végzet-szerű meghatározója a kis népek sorsának, és ilyen felfogása nem tekinthető a magyar vezető réteg reálpolitikai érettségi bizonyítványának. A birtokososztály jórésze a külviszonyoktól való függőséget – a reálpolitikai megfontolásokon túlmenően – mérsékelt liberális vagy antidemokratikus belpolitikájának igazolására is felhasználta. Az úrbérrendezés ez idő tájt folyó pereit és harcai, vezető politikusok és felelős testületek állásfoglalásai azt bizonyítják, hogy a birtokososztály nagy részénél a nemzeti radikalizmus nem járt együtt megfelelő szociális radikalizmussal, a vezető réteg zöme nem kívánt túlmenni a parasztkérdés 1848-as megoldásán. Hasonlóképpen fölöttébb mérsékelt liberalizmus, ha nem antidemokratizmus nyilvánult meg a nem magyar népek nemzeti igényei iránt. A '48-as intranzigencia nem járt együtt a nemzetiségek iránti '49-es engedékenységgel. A vezető réteg túlnyomó része elutasította, még a radikális irányzat is csak formálisan vagy felemásan követte Kossuth és Teleki László demokratikus nemzetiségpolitikai irányvonalát.¹²⁸

A magyar vezető réteg osztálykötöttsége és nacionalizmusa miatt nem tudta a '48 folytatását előkészítő ellenállás belső feltételeit, a nemzeti és a nemzetek közötti összefogást újra, pontosabban megújítva megteremteni. Nacionalizmusának legmérsékeltőbb és liberalizmusának legbőszívűbb megfogalmazásába sem fértek bele azok a követelések, amelyeknek teljesítése a földért perelő paraszttömegeket és az autonóm jogokat kívánó demokratikus nemzetiségi irányzatokat kielégíthette volna. Ezért negyvennyolcasságának eredményessége is, értelmezése is egyre inkább a hatalmi erőviszonyok, a monarchia bomlását vagy fennmaradását meghatározó külpolitikai feltételek függvényévé vált. Ez a függőség pedig már 1861-ben kétértelművé tette a negyvennyolcasság programját és ingataggá a nemzeti radikalizmus vezetőgárdáját.¹²⁹

E fejtegetés után visszatérhetünk ahhoz a kiindulási pontul vett kérdésünkhöz, hogy milyen erőt képviselt és merre tendált 1860–1861 fordulóján a magyar nemzeti ellenállás. Mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy az igen jelentős, az egész monarchia legjelentősebb ellenzéki erejét tömörítette. Kétségtelenül érlelődtek egy forradalmi harc politikai és pszichológiai feltételei, szélesedett a társadalmi bázisa. Ez a bázis azonban *potenciális* volt, szervezett formában való mozgósítását a belső társadalmi ellentétek és a külviszonyok romlása gátolták.

Ha mármost igaz az az állításunk, hogy a hazai ellenállás továbbfejlődése a külső feltételektől függött, ezek pedig 1860 végétől fokozatosan romlottak, akkor ebből logikusan következik, hogy a közös nemzeti platform, a negyvennyolcasság értelmét egyre mérvadóbb módon az egyezkedés képviselői formálták. Helyénvaló tehát most Deák körének álláspontját, álláspontváltozását nyomon követnünk.

Deák, mint ismeretes, 1849 elején visszavonult a közélettől. Az abszolutizmus idején a passzív rezisztencia mellett foglalt állást, amelyben a hangsúlyt a passzivi-

128 Uo. 168. o. Teleki – Kossuthnak, 1860. november 7. – Horváth Zoltán: Teleki László 1810–1861. Budapest, 1964. (a továbbiakban *Horváth Z.*) I. k., 391–395. o.

129 Hanák Péter: A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés. In: uő, *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Budapest, 1975. 131–135. o.

tásra, a rendszer tétlen tagadására, és nem az ellenállásra helyezte, tehát politikai magatartásnak, nem akcióprogramnak tekintette.¹³⁰ E magatartásban elvi meggyőződés, empirikus helyzetértékelés és személyiség egymást kölcsönösen tételezve fonódtak össze. Elvi alátámasztását a nemesi reformnemzedék liberalizmusa adta, amely egyaránt elhatárolódott az abszolutizmus törvénytípró önkényétől és a forradalom törvénybontó „anarchiájától”. E meggyőződéssel teljes összhangban állt Magyarország európai, illetve monarchiai helyzetének és a magyarság hazai vezető szerepének értékelése. Deák „nem bízott a nemzet erejében”,¹³¹ s a lefolyt viharos évtized tapasztalataiból azt a következtetést vonta le, hogy a magyarság nem elég erős az ország függetlenségének kivívására és megőrzésére. Az önállóságot egyrészt a nagyhatalmaktól, egy számára áttekinthetetlen sakkparti szeszélyes húzásaitól féltette. Deák keveset foglalkozott külpolitikával. Ismeretei egy politikus újságolvasó alapfogalmaira, szemhatára Erdélyig és Bécsig terjedt. Ami ezen túlesett, az számára a külpolitikai kombinációk „fekete dobozába” tartozott, amelybe belebonyolódva az ország könnyen a hatalmi aspirációk játékszerévé válhat, és a segítségükkel nyerhető önállóságot hódító étváguk ellenében nem fogja tudni megvédeni.

A külhatalmak iránti bizalmatlansága szoros kapcsolatban állt [*Az eredeti kéziratból, amit nem sikerült rekonstruálnunk itt egy teljes oldal hiányzik.*]

.....nosságát tartotta. A Kehidára, majd az Angol királynőbe hozzá látogató barátai előtt többször kifejtette, hogy bárminő egyezkedés alapfeltételének az 1848. évi törvények jogérvényének elismerését és ezen az alapon a törvényes rend helyreállítását tekinti. Valószínűnek hangzik a kortársak egybehangzó tudósítása, hogy e feltétellel nem kívánta kizárni az esetleges módosítás lehetőségét. 1859 júliusában állítólag olyan kijelentést is tett, hogy a '48-as alap helyreállítása után a birodalom egészéhez fűződő viszonyt a változott körülményekhez képest lehetne újrászabályozni.¹³²

Politikai magatartásából logikusan következik, hogy az októberi diplomát tartózkodással fogadta, és nem sietett a határozott állásfoglalás nyilvánításával. A diplomát ugyan nem tekintette az egyezkedés elfogadható alapjának, legfeljebb a készség és kezdeményezés jelének, ezt azonban nem akarta eleve visszautasítani. Lónyay jegyezte fel, hogy „az öreg úr az eddigi eredményeket compromittálni nem szeretné, s oly alapnak veszi, amelyből jó fejlődhetik”,¹³³ vagyis az egyezkedés lehetséges kiindulópontját látta benne. A tartózkodás másik okát Deák halogató természetében, kivárási taktikájában kereshetjük. Ő és hívei előbb megvárták a közvélemény nyilatkozását, a diploma egyértelmű és intranzigens elutasítását, mielőtt kibontották a *restitutio in integrum* zászlaját. Csatlakoztak a közvéleményhez, hogy vezethessék, nyíltan hirdették és védelmezték a negyvennyolcasságot, de annyi mérséklettel, hogy azért ne vágják el az egyezkedés fonálát, amelyből „valami jó fejlődhetik”.

Deák maga nyilvánosan alig szerepelt. Álláspontját – nála határozottabban – Kemény képviselte a Pesti Naplóban, Falk Miksa a Pester Lloydban. Negyvennyolcas alapon vitázott Eötvös, Kemény, Andrássy az ókonzervatívokkal a teljes alkot-

130 Ferenczi Zoltán: Deák élete. Budapest, 1904. (a továbbiakban *Ferenczi*.) II. k., 230–235. o.

131 Somssich Pál megállapítását idézi *Könyi*, II. k., 397. o.

132 Uo. 404. o.

133 Uo. 507. o.

mányosság visszaállítása érdekében¹³⁴ – bár „az utólagos felülvizsgálatra” való hajlandóságukat – legalábbis bizalmas beszélgetésekben – nem mulasztották el jelezni.¹³⁵ Csengery Antal is úgy vélekedett, hogy a nemzetnek erőteljesen és férfiasan ragaszkodnia kell jogaihoz, de nem kihívó és hetyke utcai demonstrációkkal, hanem a legális fórumokon.¹³⁶ Tántoríthatatlanságot és higgadságot tanácsolt Lónyay Menyhért is, aki egyszerre három vasat tartott a tűzben, bár leginkább a deákit fújta.¹³⁷ Maga Deák amikor meglehetősen későn, csaknem három hónappal a diploma után nyilvánosan felszólalt, a leghatározottabban a törvényességre intett. „Zavar és anarchia – mondotta – éppen oly veszélyes ellenségei a nemzet szabadságának, mint az abszolutizmus önkénye.”¹³⁸

1848 teljes restitúciója, ragaszkodás a törvényes alaphoz, a hivatalvállalás elutasítása, de tárgyalási készség a konzervatív kormányférfiakkal, sőt magával a császárral is – ez jellemezte 1860 végén a liberális mérsékelték elvi állásfoglalását és taktikáját. Az érthető, hogy a diplomát *nemzeti* szempontból bár a megegyezéshez elfogadhatatlannak, de a kiinduláshoz elégségesnek ítélték. A Vajdaság visszakebelezése, Erdély és Horvátország státusának nyitva tartása a területi integritás helyreállításával, az országgyűlés összehívása pedig jogkörének bővítési lehetőségével kecsegtetett. Hogy *liberális* elveikkel hogyan tudták összeegyeztetni a diploma rendi fogantatású és az abszolutizmustól kevésbé különböző „alkotmányosságát”? Egyrészt a magyar liberális vezető réteg a területi integritás és a nemzeti szupremácia érdekében már 1860-ban is, később is tett engedményeket a liberalizmus rovására. Másrészt Deákék a Reichsratot nem tartották parlamentáris testületnek, hanem olyan életképtelen konstrukciónak, amelyet a jogaiba visszaállított magyar országgyűlés előbb-utóbb ki fog küszöbölni.

Deák köre általában sokat várt az országgyűléstől. Fenntartotta az érintkezést az ókonzervatívokkal, de nem szövetkezett velük, az alkotmányos fórumokon együttműködött a függetlenségekkel, de igyekezett őket az emigráció befolyása alól kivonni. Elképzelésüknek leginkább egy pártba nem szervezett, programtól nem kötött, a közjogi negyvennyolcasság alapján álló egységes nemzeti mozgalom felelt volna meg, amelyet a deáki elvek szerint tudtak volna mind az abszolutizmus, mind a forradalom ellen felhasználni. Eötvös költőibb fogalmazásában: vélemény sokféle lehet, de csak egy nemzet van, szilárd, mint a fa, amelynek vész idején a lombja suhog, az ágai inganak, de a törzse mozdulatlan.¹³⁹

134 Uo. 508–509., 512–514. o. – *Beksics* Gusztáv: Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés. 2. kiad., Budapest, 1883. (a továbbiakban *Beksics*,) 176., 178–180., 228–232., 244–252. o. – *Berzeviczy*, III. k. 137–139. o. – *Szabad*, 85–87. o.

135 *Wertheimer*, I. k., 164. o.

136 *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. (Bevezette br. Wlassich Gyula, közzétette dr. Csengery Lóránt.) Budapest, 1928. (a továbbiakban *Csengery*,) 471. o.

137 Lónyay több mint kétszínű játékot játszott ebben az időszakban. Tagja volt a titkos ellenállási mozgalom hazai vezérkarának, de felfogásában Deák köréhez állt közel. Vö. *Szabad*, 90., 94., 131. o. Ugyanakkor rendszeresen közvetített az ókonzervatívok és az ellenzék között. *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. (Lévay József bevezetésével.) Budapest, 1899. (a továbbiakban *Vay*,) 330–331., 356–357., 374–375., 382–383. o.

138 *Kónyi*, II. k. 540. o.

139 Uo. 547. o.

Az egyezkedésre hajló liberálisok álláspontjának ismeretében még határozottabban állíthatjuk, hogy 1860–1861 fordulóján a nemesi vezetésű ellenállás belső határvonalai elmosódtak, irányzatai többértelműek voltak. Ha a függetlenségi radikalizmus és a mérsékelt egyezkedés pólusain találunk is tömörülési pontokat és elkülönülő álláspontokat, közöttük az átmenet sokféle – a pillanatnyi körülményektől és megítélésüktől függő – árnyalata és az átfedésnek széles – különösen az agrárkérdésben és a nemzetiségi kérdésben egybevágó – sávja húzódott. A radikálisok kétségtelenül jóval szélesebb tényleges és potenciális bázissal rendelkeztek a közép-rétegekben, a mérsékeltnek viszont a vezető rétegben volt nem számra, de súlyra jelentős, tényleges és a magukat függetlenséginek vallók között lapangó potenciális bázisuk. Ha a radikális pólus felé áramlás, mint jeleztem, alapjában a nemzetközi helyzettől, a külső segítségtől, a mérsékeltnek befolyásának növekedése viszont Bécestől, az uralkodó körök egyezkedési hajlandóságától és az engedmények mértékétől függött.

Bécs a diplomát kínálta, Pest '48-at követelte.

Vajon áthidalták vagy mélyítették a köztük lévő távolságot az osztrák-német vezető réteg igen aktívan közbeszóló politikusai?

Az osztrák-német alkotmányos centralizmus fellépése

Az alkotmányos centralizmus lazán szervezett irányzata, mint az ókonzervatív program ellenlábasa, már 1860 nyarán, a kibővített Reichsrat vitáiban fellépett.¹⁴⁰ A bátoratlan és eredménytelen kezdeményezés ezúttal nem süppedt bele a közöny porába. Az osztrák-német közvélemény szokatlan érdeklődéssel figyelte a készülődő átalakulást, és a sajtóban fokozatosan erősödő hangot adott alkotmányos elképzeléseinek, amelyek eléggé monoton, de jól komponált variációk voltak a birodalmi egység és a liberális alkotmányosság egyeztetésének '48-as témájára. A liberális sajtó élesen támadta a „történeti-politikai egyéniségek” eszméjét. Galícia történeti-politikai egyénisége Lengyelország, Velencé az olasz egység – fejtette ki logikus érveléssel a Die Presse.¹⁴¹ A közvélemény izgatottsága és formálódó ellenzékiisége a diploma előkészítésével és a kiszivárgott hírek mennyiségével arányosan fokozódott.

Magán a kormányon belül is nőtt az ellenállás az ókonzervatívok egységlazító programja ellen. A hamarosan bekövetkezett centralista fordulat előcsatározásai már az 1860. október 2-án tartott minisztertanácson megkezdődtek, amelyen a kormánynak az ókonzervatív program ellen irányuló közös emlékiratát vitatták meg. Az emlékirat a birodalmi egységet minden részérdek és helyi önkormányzat felett álló abszolútumnak nyilvánította, az egységet és közösséget megtestesítő Reichsratot pedig olyan szükségességgnek, amelynek illetékessége alól semmilyen tartományi partikularitás sem vonhatja ki magát.¹⁴²

A kibontakozott vitában Ignaz Plener pénzügyminiszter képviselte leghatározottabban – de egyelőre sikertelenül – az osztrák-német polgári és hivatalnoki veze-

140 Rogge, II. k., 67. o. – Szőgyény-Marich, II. k. 50–51. o. – Redlich, I/1. k. 521–527. o.

141 Die Presse, 1860. október 17. Idézi Franz, 121–122. o. – A kormány október elején úgy látta, hogy a közvélemény feszült figyelemmel követi az alkotmányos fejleményeket, és az erre vonatkozó tervek ismertetése megnyugtatóan hatna rá. Redlich, I/1. k., 598. o.

142 Redlich, I/2. k., 600–601. o.

tő réteg mérsékelten liberális és centralista álláspontját. Ha most Magyarország alkotmányát és ezzel bizonyos fokig különállását helyreállítják, mondotta, akkor annál inkább szükséges a lajtántúli német és szláv tartományok egységes fellépése, korszerű politikai intézményekkel való kielégítése. Ez bizonyára Ausztria és Németország közvéleményének teljes egyetértésével találkozónék.¹⁴³ Az októberi diploma és az utána kibocsátott első tartományi statútumok nem ebbe az irányba haladtak: az „októberi férfiak” Magyarországon keresték a birodalom üdvét.

A diploma magyarországi fogadtatása azonban ugyancsak megerősítette a centralisták pozícióit. Nemcsak felbosszantotta és mozgósította, hanem fel is bátorította a különben közömbös, kishitű, még ellenzékiiségében is konformista osztály-német polgárságot. Forrongó demonstrációkra persze nem került sor, de a liberális sajtó heteken keresztül pergőtűz alatt tartotta a diplomát és képviselőit. A bécsi, a gráci és a prágai lapok zúgolódva vontak párhuzamot a magyaroknak tett óriási engedmények és a többi tartomány jogtalansága között.¹⁴⁴ Magyarország, írták, nemcsak kiváltságos helyzetet, hanem különállást is élvez. A tartománygyűlések rendi jellegűek, a vérszegény Reichsratban nyoma sincs a liberális parlamentarizmusnak, a tartománygyűlések választására jogosított községi képviselő-testületek pedig az abszolutizmus szervei. Az offenzívához hamarosan a németországi sajtó is csatlakozott.¹⁴⁵ A polgárság morgásától és a sajtó harsonázásától sohasem dőltek volna le a Burg falai. Ferenc József alighanem egy rosszalló szemöldökrándítással elcsitította volna őket, ha nem áll mögöttük a nagyhatalom, amelynek se tömegei, se katonái, csak értékpapírai és összeköttetései voltak: a bécsi pénztőke. A Hochfinanz pedig az októberi diploma által teremtett felfordulást a legcsekélyebb mértékben sem tekintette alkotmányos garanciának.

A sajtóval és a pénzmágnásokkal a hátuk mögött a kormány centralistái már november derekán újult erővel folytatták az első menetben elvesztett játszmát. A november 24-i és a 29-i minisztertanácson Plener, mintha csak az október 2-án elvágott gondolatmenetét folytatta volna, igen határozottan egy liberálisabb és egyúttal a központosítást erősítő irányváltás mellett szállt síkra. A pénzügyi bajokért a felelősséget Magyarországra hárította, amely, úgymond, „félforradalmi állapotában pénzügyi szempontból elvesztettnek tekinthető”.¹⁴⁶ A monarchia fennállásába vetett bizalom a magyarországi anarchia és az ottani pénzforrások bedugulása miatt mélyen megrendült. A megsértett ausztriai közvélemény rendet, ellensúlyt, mégpedig alkotmányos ellensúlyt kíván, és a külföld bizalmát is csak ez úton lehet visszanyerni. A pénzügyminiszterhez nyomban csatlakozott az új igazságügyminiszter, Joseph Lasser: a növekvő zavarokból csak Magyarország politikai ellensúlyozásával és a Reichsrat jogkörének bővítésével lehet kilábalni.¹⁴⁷

A monarchia helyzetét meghatározó hármas feltételrendszer, amelynek összhangja egyáltalán megindította az alkotmányos átalakulás folyamatát, és első lépésként az októberi diplomához vezetett, 1860 végén ellentmondásossá vált. Amíg a legfontosabb külpolitikai érdek Magyarország kielégítését, az egyesítés befejezését

143 Uo. 609. o.

144 *Kecskeméthy*, 28–29. o.

145 Az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ot idézi *Redlich*, I/2. k., 207. o.

146 Uo. I/1. k., 683. o.

147 Uo. 685–686. o.

kívánó Olaszországtól való elszigetelést tanácsolta, addig a külpolitikai szempontból ugyancsak alapvető pénzügyi érdek Magyarország megfékezését, ellensúlyozását, Ausztria kielégítését követelte. Amíg 1859-ben, 1860 elején az ausztriai és a magyarországi ellenzékiesség nagyjából összezsugorodott, addig 1860 őszére az osztrák és a magyar vezető rétegek érdeke és programja elvált egymástól. A konszolidáció belső feltételei között Ausztria a túlsúllyal bíró és Magyarországgal szembe fordítható tényezővé lépett elő.

Az ellentmondó érdekek vitájában a császárt legerősebben a pénzügyi megfontolások befolyásolták. Plener visszaemlékezésében egyenesen azt állítja, hogy csakis „az állami pénzügyi okok” játszottak döntő szerepet a diploma gyors bukásában.¹⁴⁸ Ha ez az utólagos magyarázat némiképp egyszerűsíti is az érlelődő fordulat meghatározó tényezőit, bizonyos, hogy az ismét fenyegető államcsőd a leghatásosabb érv volt az alkotmányos centralisták kezében.

Az újabb irányváltás jelei már 1860 decemberében jelentkeztek. A császár december 13-án menesztette a népszerűtlen, konzervatív Agenor Goluchowskit, és helyébe Anton Schmerlinget nevezte ki államminiszterré. Schmerling nemcsak az osztrák-német polgári és a hivatalnoki körökben örvendett népszerűségnek, hanem az ókonzervatívok és Deák köre is rokonszenvvel fogadták. Az ókonzervatív vezetők kezelhető partnert, a magyar liberálisok pedig elvbarátot, az alkotmányosság hívét látták benne.¹⁴⁹ Tíz nap múlva Schmerling ismertette programját, amelyhez nyilván elnyerte a császár előzetes jóváhagyását. Eszerint fő törekvése az alkotmányosság korszerűsítése volt: a tartománygyűlések nem rendi, hanem képviseleti alapon való szervezése, a Reichsrat létszámának kibővítése, kezdeményezési joggal rendelkező, valóságos képviseleti testületté alakítása.¹⁵⁰ Emögött az a célkitűzés rejlett, hogy ne a magyarok sajátítsák ki, hanem az osztrák-németek valósítsák meg a liberalizmust, és egyúttal ők – a jozefinista szellemű bürokrácia – vonják meg határait.¹⁵¹ A program, a nyilatkozatok, az ünneplő sajtóviasshang a liberális közvéleménynek szólt. Az államminiszter által adott fogadás, amelyen először nyertek bebocsátást a bécsi „második társaság” tagjai – gazdag polgárok, zsidó bankárok, neves írók, újságírók – a magas politika csarnokába, a felemelkedett burzsoázia elbűvölésére szolgált. Anselm Rothschild kinevezése az államadósságot ellenőrző bizottságba (Moritz Wodianerrel együtt) a Hochfinanz felé tett gesztus volt.¹⁵²

Schmerling egyébként is a rutinos politikus megnyerő szerénységével, sokoldalúságával kezdte meg működését. Kellő nyomatékkal jelezte, hogy a diplomát tekintve a kiindulási alapnak. Együttműködött az ókonzervatívokkal, és mérsékletet tanúsított a magyarországi „féktelenségek” iránt.¹⁵³ Kinevezése, programja tehát egy rövid időre minden mérvadó fórumon a kibontakozás garanciájának látszott. A kérdés persze még nyitva állt, hogy miként lehet a magyar negyvennyolcasságot – akárcsak az alkotmányos dualista felfogását – a Schmerlingi alkotmányos centralizmussal összeegyeztetni.

148 *Neue Freie Presse*, 1901. június 21. Idézi Eisenmann, 269. o. és Franz, 124. o.

149 Berzeviczy, III. k., 157–160. o. – Vay, 351., 367–368. o.

150 Kónyi, II. k., 521. o. – Berzeviczy, III. k., 158–159. o.

151 Fröbel, Julius: *Ein Lebenslauf*. Stuttgart, 1891. II. k. 204. o. – Eisenmann, 264–265. o.

152 Franz, 125. o. – Moritz Wodianerrel l. *Die Presse*, 1860. február 9. Idézi Franz, 162. o.

153 Berzeviczy, III. k., 160. o. – Szabad, 220–221. o.

Az uralkodót az átmeneti szakasz erős és ellentétes impulzusai szokatlan döntések elé állították. Hatalmi szóval lecsitítani a kedélyeket, amíg nem késő, vagy bővíteni az alkotmányos kereteket és azok között levezetni az indulatokat? Ausztriának és a központosításnak vagy Magyarországnak és a dualizmusnak kedvezni? Egyiknek sem, vagy mindkettőnek? A dilemmát a császár – hiszen alkatánál fogva visolygott a határozott állásfoglalástól – egyelőre nem döntötte el. A birodalom mindkét részében tett engedményeket az alkotmányos kívánságoknak, de közben szárazon tartotta a puskaport.¹⁵⁴

Schmerling kinevezésével és liberális irányú programjának elfogadásával egyidejűleg hozzájárult a magyar országgyűlés előkészítéséhez. A december 14-i minisztertanácson, amelyen egyesek az ostromállapot gondolatát is felvetették, Vay Miklós kancellár javaslatát fogadta el, amelyet akkor Schmerling is támogatott: az országgyűlést, ha az ország kívánja, a '48-as választási törvény alapján hívják össze.¹⁵⁵ Ennek az álláspontnak az ismeretében javasolta a december 17-i esztergomi primási értekezlet egyhangúan a '48-as rendszer elfogadását. A következő napokban konkrét lépéseket tett a területi egyesítés érdekében. Hozzájárult a Vajdaság, nem sokkal később a Muraköz visszacsatolásához, és bizonyos engedékenységeket mutatott Erdély egyesítése és a Horvátországgal való közjogi viszony magyar érdekű rendezése iránt.¹⁵⁶ Ugyanazokban a napokban, amikor Schmerling, legfelsőbb jóváhagyással, felállította az új tartományi statútumokat kidolgozó és a birodalmi tanács jogkörét újraszabályozó bizottságot,¹⁵⁷ Ferenc József Magyarországot illetően is nagy feltűnést és várakozást keltő lépésre szánta magát: kihallgatásra hívta Deákot és Eötvöst.¹⁵⁸

A két politikust külön fogadta, és fél-fél óráig tárgyalt velük. Deákot mindekelőtt megnyugtatta: az országgyűlést mielőbb össze fogja hívni. Alkalmasint burkolt kérdés is húzódott a kérdése mögött: „ha a választások jól fognak-e kiütni?” Közölte Deákkal a Vajdaság visszacsatolásáról hozott döntését, és ennek kapcsán figyelmeztette, hogy a magyaroknak méltányolniuk kell a szerbek kívánságait. Erről tért rá arra a gondolatra, hogy neki is tekintetbe kell vennie a többi országa és tartománya érdekeit, és ő is méltánylást vár a birodalom közös ügyei, főként a pénz-ügy és a hadügy rendezésében.¹⁵⁹

A beszélgetésnek, látható, volt logikus vonalvezetése, alapgondolata a kölcsönös méltányosságra épült. Deák válaszait közvetlenül nem ismerjük. A sógorához

154 A császár 1860. december közepén hozzájárult Schmerling liberális hangvételű programjához is, a magyar közvélemény megbékítéséhez is, de azért a hadseregről sem feledkezett meg. A december 14-i minisztertanácson a magyarországi helyzet megvitatása végül is a hadsereg állapotának tárgyalásába torkollott. Mailáth nem tartotta kielégítőnek a hadügyminiszter magabiztos választát a had-erő felkészültségéről, és aggályoskodott, hogy képes lenne-e egy szervezett mozgalmat elnyomni. A császár a vitát azzal rekesztette be, hogy személyesen tanácskozni fog a magyarországi főparancsnokkal. *Redlich*, I/1. k., 703. o.

155 Uo. – *Szögyény-Marich*, III. k. 67. o.

156 Uo. 63–68. o.

157 *Redlich*, I/1. k., 715. o.

158 *Kónyi*, II. k., 526. o.

159 A kihallgatásáról maga Deák tudósít vázlatosan a sógorához, Oszterhueber Józsefhez írt 1861. január 9-i levelében. Ismertetésünkhöz ezt vettük alapul. *Kónyi*, II. k., 527–532. o.

írt beszámolóiból – és más tudósításokból – bizonyosnak látszik, hogy a császár előtt is a '48-as alap visszaállításának szükségességét fejtegette.¹⁶⁰ Valószínűleg a beszélgetés egy részletét elevenítette fel ez a passzus: „Mi az 1848-diki törvényeket egész terjedelmükben kívánjuk alapul tekinteni. Ő felsége sok részben közelít ugyan azokhoz, de némely részben azokat módosíttatni kívánja. Hol azon ember, ki a végleges megállapodás előtt felelős miniszteri tárcát merne elfogadni? Az alapot még csak a jövő országgyűlésnek kell teremteni, megszilárdítani.”

E sorok arra engednek következtetni, hogy a beszélgetés érdemi része a kiegyezés alapkérdései, a *közös ügyek* körül forgott. Eötvös információja szerint a császár úgy állította fel a kérdést, hogy „ha a pénzügyre kiegyenlítés, a hadügyre nézve egység létesíthető, ő kész lenne a 48-at concedálni”.¹⁶¹ Úgy látszik, a császár – a külügyet a vitába be sem vonva – közös hadügyet és pénzügyet kívánt, közös birodalmi gyűléssel. Feltehetően felmerült Deák személyes szerepvállalása is. Deák az audiencia után mindenesetre hetekig medített a '48-ból tehető engedmények mértékéről és következményeiről. A helyzetet roppant kétségesnek látta, a feladatot csaknem megoldhatatlannak, még akkor is, ha fenn nem kísértének abszolutisztikus célok, lenn túlfeszített, forradalmi remények.

A legnehezebbnek akkor, érdekes módon, a pénzügyek rendezését tartotta, az államadósságot, amelynek arányos átvállalása teljesen megnyomorítaná az országot. A második helyre tette a hadsereg súlyos problémáját. Kettéosztásába, írta, sem a császár, sem a katonák, sem a német politikusok nem egyeznek bele, inkább kenyértörésre viszik a dolgot.

A harmadik, szinte megoldhatatlan problémának Deák a nemzetiségi kérdést látta, a nem magyar népek igényeit, amelyek teljesítése, úgy vélte, feldarabolná az országot, valaminő föderációt hozna létre, s ebben a magyarság „az ország közepén, természetes védhető határok nélkül csak töredéket képezne”. A negyediknek a birodalmi külügyet említette, amelyet a dolog természeténél fogva lehetetlen szétválasztani. Deák kétségesnek tartotta, hogy a birodalom és Magyarország pillanatnyi helyzetében ezeket a roppant nehézségeket át lehessen hidalni valamiféle kompromisszummal. A magyar közvélemény azonban mindezzel nincs tisztában, sem a külső erőviszonyokat, sem saját erejét nem ismeri: „vulkán felett ábrándozunk s múltajuk magunkat rózsa-álmok viruló képeivel”.¹⁶²

Deák számára 1860–1861 fordulójának dilemmája ekként fogalmazódott meg: „Engedni a kiegyenlítés kedvéért épen oly kárhozatos lehet, mint szoros ragaszkodással törésre juttatni a dolgot.” Az audiencia utáni hetekben sokat töprengett a dilemma pozitív megoldásán. Hogy efelé hajlott, mutatja megélenkült közéleti tevékenysége, a Pest város 1861. január 17-i közgyűlésén tartott felszólalása, amelyben fellépett a megyék túlzásai, az 1848 előtti törvénykezés maradéktalan visszaállítása ellen. És bár egyaránt kikelt az abszolutizmus és az anarchia ellen, a hangsúlyosabb érv félrehallhatatlanul az utóbbi ellen óvott.¹⁶³ Deák és hívei akkor nem az üres idő

160 Szőgyény-Marich emlékiratában a császártól nyert információ alapján annyit közöl, hogy Deák és Eötvös a perszónalunio alapján állnak. *Szőgyény-Marich*, III. k., 70. o.

161 Lónyay tájékoztatása az Eötvössel folytatott 1861. márciusi beszélgetéséről. *Kónyi*, II. k., 592–593. o.

162 Uo. 531. o.

163 Uo. 533–541. o.

múlásától, hanem – bármennyire halványan pislákol is a legcsekélyebb siker reménye – a sorsfordítás felelősségével forgatták a gondolatot, hogy az „adósságok vállalása, a hadügyben teendő concessiók által nyugalmat, alkotmányos szabadságot, anyagi fölvirágzást lehetne szerezni, különösen Szt. István koronájának egységét biztosítani, s így érdemes lett volna ezen concessiókat téve, a forradalom bizonytalan terét kikerülni”.¹⁶⁴

Deákék alkukészsége nem volt „rózsa-álmokkal” való ábrándozás. December 31-én a minisztertanács végleges döntést hozott a Vajdaság és a Muraköz visszacsatolásáról, az országgyűlés összehívásáról. Aznap délután a császár fogadta a szász rendőrkre került és Ausztriának kiadott Teleki Lászlót, és látványosan megkegyelmezett neki. Bármi más motiválta is, a gesztus a kiegyenlítési szándék közhírré tételére volt hivatva, akárcsak az egy héttel később, január 7-én meghirdetett amnesztia a politikai „bűnösök” számára.¹⁶⁵

S aztán tíz nap múlva ingerült hangú, rendreutasító és fenyegető hangú leirat a megyékhez, majd egy jó hónapra rá, február 26-án, a centralista birodalmi alkotmány, a februári pátenz kibocsátása: a császári politika újabb, a kívülállók számára mindenképpen váratlan és érthetetlen fordulata.

Mi történhetett január első felében, ami a szöges irányváltást megokolná? Kívó zendülésről, rendkívüli eseményről nem tudunk. Igaz, Magyarországon az ellenállás, az adó- és újoncmegtagadás folyt tovább, újabb összetűzésekre is került sor, de az egész mozgalom mérete és hevesége nem haladta meg a decemberit.¹⁶⁶ A január 16-i leirat egyes megyék tűrhetetlen, provokatív „túlcsapongásaira”, vagyis a türelem megszakadására hivatkozik. De miért éppen január derekán szakadt meg az előző hetekben annyiszor nyilvánított és látszólag hosszú távra méretezett türelem? Ha nem akarunk az *action gratuite* irracionális magyarázatára hagyatkozni, akkor az uralkodó körök erőviszonyainak alakulásában kell az okot keresnünk. A magyar ókonzervatívok és osztrák centralisták „koalíciós” kormányában az utóbbiak, amint láttuk, kezdettől a diploma megbuktatására törekedtek. Programjuk és fellépésük annál egységesebbé és határozottabbá vált, minél világosabban bebizonyosodott, hogy Magyarországot nemcsak a diploma, de a további engedmények sem elégit ki. Szemükben egy joggal elégedetlen, de könnyen kielégíthető Ausztria állt egy engedményekkel békítgetett, de kielégíthetetlen Magyarországgal szemben.

A kormány dilemmája Schmerling fogalmazásában úgy hangzott, hogy „vagy kielégítik az alkotmánnyal a német és szláv tartományokat, vagy Magyarországnak adandó engedményekkel várakozásukban csalódní hagyják őket, anélkül hogy a magyarokat ezzel kielégítenék”. Hogy ez csupán áldilemma, azt az államminiszter is elismerte: „nem lehet kétséges, mondotta, hogy csak az első alternatíva fogadható el”.¹⁶⁷ Ennek érdekében a Plener–Schmerling kettős jól összehangolt, kitűnően rendezett darabot adott elő.

164 Lónyay beszámolója a Deákkal folytatott 1861. márciusi beszélgetéséről. Uo. 593. o.

165 Horváth Z., I. k., 449–450. o. – Berzeviczy, III. k., 163–166. o., – Szabad, 207–210., 225. o.

166 Szabad 210–213. o. tájékoztat az újabb tüntetésekről és összecsapásokról. Az ismertetésből látható, hogy az 1861. januári megmozdulások nem haladták meg az egy hónappal korábbiakat. Újabb összefoglalásában is úgy értékeli Szabad, hogy a mozgalmi hullám 1860. december 2-án érte el csúcspontját. *Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849–1918*. Egyetemi tankönyv. Budapest, 1972. 97. o.

167 Redlich, I/1. k., 755. o.

A január elején tartott minisztertanácsok alaphangját Plener ütötte meg. Drámai effektusokkal túlozva a valóságot, bejelentette, hogy a magyarországi adók teljes elmaradása miatt újabb államkölcsönhöz kell folyamodni. Ehhez a Reichsrat jóváhagyása szükséges, ezt legkorábban tavaszra lehet összehívni, addig viszont az államkassa nem várhat. Nincs más hátra, mint a Reichsrat jóváhagyását utólag megszerezni.

Schmerling: Ez veszélyes lépés lenne, azt a látszatot keltené, mintha a kormány nem venné komolyan a diploma megvalósítását.

Plener: A rendkívüli helyzet igazolja a rendkívüli lépést.

Schmerling: Mégis, alkotmányos megoldást kell találni.

Plener: Akkor pedig bátor, erélyes lépésre kell elszánnia magát a kormánynak. A német és szláv tartományok alkotmányos képviselőitől támogatva le kell törni a magyar elszakadási törekvéseket. A német és szláv tartományok megérdemlik, hogy egyenjogúsítsák őket Magyarországgal, és egy közös, alkotmányos testületben a magyaréhoz hasonló hatékonyságot biztosítsanak nekik.

Schmerling: Ehhez még csak alkotmánymódosításra sincs szükség, hiszen a diploma III. cikke fenntartja a nem magyar tartományok egy testületben való tárgyalásának a lehetőségét. Csupán azt a csekély engedményt kellene öfelségének megadnia, hogy az egyesített Reichsratot, amely valaha csupán tanácsadó, a diploma szerint már közreműködő és egyes ügyekben szavazó testület, általában a jóváhagyási joggal (*Zustimmungsrecht*) ruházza fel. Ha ez megtörténnék, akkor az ausztriai tartományok képviselői számban és hatáskörben a magyar mellé emelkednék, és a teljes Reichsrat akadályoztatása esetén elsősorban a pénzügyi kérdést, de egyéb fontos ügyeket is megtárgyalhatna. Ha sikerülne mindkettőt, a magyart és az ausztriaiakat egyetlen testületben összeolvasztani, annál jobb. Ameddig ez nem megy, addig az utóbbi részleges Reichsrat gyanánt működne.¹⁶⁸

Íme, a párbeszéd konklúziója. A német és szláv tartományok alkotmányéhes népe jóllakotva, a pénzügyek garanciája biztosítva, a magyar ellenállás ellensúlyozva – és mindehhez csupán a diploma egy parányi módosítása, a császári kegy egy csekély meg bővítése kívántatik. A következő napokban az osztrák centralista miniszterek – a rendőrmíniszter közreműködésével – Magyarországra koncentrálták támadásaikat. Egyszerre szemükbe tűntek a „felségsértő” határozatok, a birodalom fennállását veszélyeztető anarchia. Olyasmivel is fenyegetőztek, hogy ha a magyar kormányférfiak nem tudnak rendet teremteni, majd megcsinálják ők. Talán ezt megelőzendő, talán a császárt megnyugtató, szerkesztették meg az ókonzervatívok a január 16-i leiratot. A szemlátomást felerelt császár a leiratot az utolsó figyelmeztetésnek szánta, amely után – ha eredménytelen maradna – tettek következnek: királyi biztosok kiküldése, a renitens megyei bizottmányok feloszlátása, karhatalom alkalmazása.¹⁶⁹

A császár dilemmájának eldöntésére minden bizonnyal erősen hatott a deáki dilemma eldönthetatlensége és a Schmerling által fogalmazott áldilemma könnyű feloldhatósága. 1860. december vége volt az a pillanat, amikor legközelebb került egymáshoz a dinasztikus és a magyar liberális nemesi álláspont. Külső és belső

¹⁶⁸ Az 1861. január 5-i minisztertanács vitáját bő kivonatban közli *Redlich*, uo. 705–709. o.

¹⁶⁹ *Berzeviczy*, III. k., 174–177. o. – *Szőgyény-Marich*, III. k., 70–72. o. – *Szabad*, 229–230. o.

helyzet, közhangulat és egyéni készség akkor még nem érett meg a közös ügyek elfogadására, kezelésük kimódolására, illetve Magyarország alkotmányos önállásának elismerésére. S minthogy a pillanatnyi közeledést nem követte megegyezés, a következő hetekben az álláspontok távolodni kezdtek egymástól. A császárt az oszt-rák centralisták és a liberális polgárság kívánságain túl a nemzetközi helyzet változásai is befolyásolták.

Nincs okunk feltételezni, hogy Bécs hiányosabb diplomáciai információkkal rendelkezett, mint a hazai lapszerkesztők és a megyei ellenzék hangadói. Tudjuk, milyen éber szemmel követte, milyen kétes és erőszakos eszközökkel gáncsolta a kormány a magyar emigráció fegyverszállítási, pénzszerzési és diplomáciai akcióit. Bármennyi kudarcot szenvedett is Ausztria 1859-ben és 1860-ban, külpolitikai tekintélyét teljesen nem veszítette el, sőt 1860 végétől helyzete határozottan javult. Az emigrációt ért csapások egyúttal Ausztria sikerei voltak a román fejedelemségekben, Angliában, a cári udvarban és Párizsban. A Ballhausplatz napra pontosan értesült az olasz háborús tervekről és hangulatról, a tavaszra tervezett háború elhatalasításáról, az olasz önrendelkezést támogató angol liberális nagyvonalúság hatáiról.¹⁷⁰

Franciaország ugyan másfél évvel a fegyvernyugvás után is bizonytalan pont maradt, és Ferenc József bizalmatlansága III. Napóleon iránt sohasem engedett fel, ám 1860 végén – 1861 elején Párizsból is biztató hírek érkeztek: a francia császár és kormánya nemcsak elhatárolta magát a forradalmi akcióktól, hanem Cavourt is súlyosan megróttta a magyar fegyverszállítással kapcsolatos kalandért, és nem támogatott újabb háborút.¹⁷¹ A külpolitikában és a belső konszolidációban Ausztria ekkor a német államokra is támaszkodhatott. A német közvélemény nem örült Ausztria bomlásának, a kormányok zöme ellenszenvvel figyelte a magyar ellenállást, és Ausztria pártjára állt egy esetleges francia vagy olasz háború esetén. 1860 júliusában Teplitzben eredményes tárgyalások folytak Ausztria és Poroszország között a védelmi háborút illetően, és éppen 1861 januárjában látszott legszilárdabbnak a német összefogás, Ausztria integritásának biztosítása. Ferenc József tehát a német

170 Kossuthnak nem voltak illúziói Anglia barátságát illetően, és véleményét nyíltan megírta hazaküldött tájékoztatójában. Az angol kormány ragaszkodik „azon balítélethez” – írta 1861. január 18-án –, hogy Angliának erős Ausztriára van szüksége, „mindent elkövet miszerint az olasz kormányt Austria megtámadásától visszariassza, különösen pedig azzal ijeszti az olaszt, hogy fegyveres expedíciót a dalmát partokra nem fog megengedni”. Kossuth, III. k., 573. o. Másutt keserűen állapítja meg, hogy az angol kormány az elveknek nem tulajdonít „általános értéket”. Fenn hirdeti a nemzetek önrendelkezési jogát – „feltéve, hogy nem kedvenc Ausztriájuk forog kérdésben”. „De Austria! a kedves Austria! »oh paraszt! az már más!«” – ironizált az angol szabadelvűség rugalmasságáról. Uo. 111. o.

Bő dokumentációval bizonyítja Anglia Ausztria-barát politikáját, Russel Magyarország elleni előítéletét és a magyar felkelés megakadályozására tett angol lépéseket Szabad György: Kossuth and the British „Balance of Power” Policy (1859–1861). In: *Etudes Historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*. Budapest, 1960. II. k., 122–127. o.

171 A párizsi osztrák nagykövetnek, Richard Metternich-Winneburgnak jelentései tükrözik a francia politika kétszínűsége iránti bizalmatlanságot. Éppen 1861. februárban mondta Ferenc József Apponyi György ama derűlátó jelentésére, hogy idővel Magyarország lecsendesedik: „Na ja, wenn man wüsste ‘s uns L. Napoleon die Zeit lässt”. Vay, 389. o. Mindazonáltal Metternich pontosan informálta Rechberget Párizs forradalomellenes hangulatáról, Cavour iránti ingerültségéről és az újabb háború ellenzéséről. Vö. Horváth Z., I. k., 451–452. o.

hátvédet érezhette maga mögött, és még Poroszország részéről is bizonyos támogatásra számíthatott.¹⁷² Hiába vázolta tehát előtte kedvenc eszméjét Eötvös a december végi audiencián Németország alkotmányos egyesítésének előnyeiről, a császár állítólag ingerülten utasította el az 1848 emlékéit idéző és a poroszokkal éppen hogy javuló viszonyt aláásó osztrák vezetésű német egység gondolatát.¹⁷³

A kiegyezés előfeltételei szempontjából tehát a helyzet 1859-hez vagy 1860 tavaszához–nyarához képest megváltozott. 1861 elején a külpolitika – nevezetesen Itália egyesítése *már* nem, Németorszáé *még* nem – állott szoros kölcsönhatásban Magyarország önállóságával, illetve a vele kötendő kiegyezéssel. Ehhez járult az a nem lebecsülhető változás, hogy amíg korábban a pénztőke bizalmatlanságának egyik oka Magyarország elégedetlensége, 1861 elején a Schmerling-irányzat iránti bizalom egyik forrása a magyarországi „anarchia”, aktív bázisa pedig a Magyarország elkülönülését ellenző, osztrák–német centralista polgárság és bürokrácia volt.

Az 1861. januári irányváltás tehát, úgy vélem, azon a helyzetértékelésen alapult, hogy az adott körülmények között Magyarország nem feltétele, hanem akadály a monarchia konszolidációjának. Ezt a gondolatot sugalmazták a császárnak centralista miniszterei, bizalmasai, ezért ejtette el magyar konzervatív tanácsosait, ezért lehetett megnyerni néhány hét alatt egy új fordulatnak.

A birodalmi egység alkotmánya

A fordulat a közönség előtt ezúttal is jól leplezett módon, gyors előkészítéssel zajlott le. A január 16-i fenyegető leirat után 21-én még kiadták az országgyűlést április 2-ra összehívó rendeletet,¹⁷⁴ és két napra rá megnyílt az országbírói értekezlet, hogy az egyik októberi leirat értelmében javaslatot tegyen a visszaállítandó magyar igazságszolgáltatás törvénykezési elveire. Az értekezlet, amelynek jelentőségére más vonatkozásban még visszatérek, január végén az alkotmányos kibontakozás újabb lépésének látszatát keltette, annál inkább, mert Deák maga is részt vett a tanácskozásokon. Ugyanakkor január közepétől mindkét oldalon nőtt a feszültség, erősödött a harci készség. Az országban állomásozó hadsereget készenlétben tartották, megerősítették.¹⁷⁵ A bécsi porosz követ mozgósítási tervről, megfigyelő hadtest felállításáról, az osztrák rendőrminiszter viszont a magyar forradalmi párt fegyverkezéséről, egy „insurrekciós hadsereg” felszereléséről értesült.¹⁷⁶

Tény, hogy a megyék többsége keményen, a fenyegetésre fenyegetően válaszulva utasította el a január 16-i leiratot. A '48-as alkotmány visszakövetelése mellett itt-ott a '49-es jelszó is felhangzott. A hevesi megyegyűlésen a haza jogainak fegyveres visszaszerzését, Ferenc József fegyveres erővel való lemondatását követel-

172 A német államok Ausztriához való viszonyára, egy olasz vagy francia háború esetén nyújtandó támogatásra, az osztrák–porosz viszony átmeneti javulására l. *Srbik*, Heinrich: *Deutsche Einheit*. München, 1942. (a továbbiakban *Srbik*,) III. k., 324–327., 341–344. o.

173 *Falk* Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. (Kiad. Falk Ernő.) Budapest, 1902. (a továbbiakban *Falk*,) 225. o. – Eötvös kihallgatásának anyagát a töredékes források alapján meggyőzően rekonstruálta *Szabad*, 223–224. o.

174 Igaz, a rendelet kiadását már hetekkel korábban elhatározták, és keltezése is január 5-i volt. *Berzeviczy*, III. k., 184. o.

175 *Szabad*, 317. o.

176 *Wertheimer*, I. k., 170. o.

ték, hiszen az olaszországi helyzet *most* kínálja erre a legkedvezőbb alkalmat.¹⁷⁷ A megyei ellenállás felpaprikázódásával szemben a konzervatív kormányférfiak tehetetlenek voltak. Visszaszorulásuk már januárban érezhető volt, a centralista Rainer főherceg február 4-i miniszterelnöki kinevezése, Schmerling befolyásának növekedése, a diplomát módosító alkotmánytervezet vitája már bukásukat jelentette.

A tervezetet februárban fél tucat minisztertanács tárgyalta meg. A kortársak Schmerlinget tüntették ki „az alkotmány atyja” díszítő jelzővel, ő azonban csak a keresztapa volt, a műalkotás érdeme Hans Perthaler jogász nevéhez fűződik. Perthaler eszményi állama a jozefinista *Gesamtstaat*, de az alkotmányosan korszerűsített, nem a „meggondolatlan abszolutizmus” által lejárátott összbirodalom. Az egységbontó nemzeti eszme ellen a liberális alkotmányosságban lehet az összetartó elvet megtalálni. „Az abszolutizmus az osztrák hadsereget teremtette meg. Az alkotmány az osztrák politikai nemzetet fogja megteremteni.”¹⁷⁸ (Perthaler 1860-ban azt az illúziót újíttotta fel, amelyen a magyarok már 1848-ban megbuktak és ’49-ben túljutottak.)

Ha a megkésett romantikus szabadsághit frázisait lehántjuk róla, e reformterv meglehetősen konzervatívnak és konformistának bizonyul. Perthaler elég jól látta, hogy az egységet a szabadsággal és az egyenlőséggel, az erős központi hatalmat a helyi önkormányzattal a demokratikus nemzeti államokban sem volt könnyű összhangba hozni, a soknemzetiségű monarchiában, a különböző jogállású és fejlettségű tartományok anorganikus birodalmában pedig a nyugati parlamentáris modell nem alkalmazható. Az alkotmányos testületnek tehát, hangzott egyik alapelve, nem a pluralitást, hanem az egységet kell képviselnie. A Reichsrat egy nagy, egységes országgyűlés legyen, ne a tartománygyűlési delegációk alkossák, hanem a tartománygyűlés legyen a Reichsrat helyi szerve. Az államigazgatás alapja, vallotta, az önkormányzat. Ez hierarchikusan épül fel a községi, a járási, a tartományi önkormányzatból, csúcsán a császárral, aki az autonómia kereteit és határait megszabja.¹⁷⁹

A központi kormányzat és a demokratikus önkormányzat immanens ellentmondása láthatóan nem zavarta az osztrák államjogászokat. Perthaler és Schmerling átvette a Bach-rendszertől és a Rechberg–Goluchowski kormánytól az autonóm hatáskör „átruházásának” elvét, amelyet az 1860. októberi emlékirat irányelveként szögezett le: „Az önkormányzat elve érintetlenül hagyja a kormány hatáskörét, mert egyrészt nem menti fel a kormány szerveket a törvénysértést szenvedett megsegítésének köteleességétől, másrészt nem zárja ki, hogy az autonóm szervek a közügyekben segítőkész közreműködéssel a kormányhatalom oldalán álljanak.”¹⁸⁰ A Bach-rendszer elvein kívül a bonapartista államszervezet példája is inspirálhatta Perthalert. Az autonómia centralista értelmezése, az önkormányzatnak a központi hatalom által irányított vagy sugalmazott működése a demokratikus látzatokkal manipuláló bonapartista diktatúra egyik jellemzője volt.

A *Gesamtstaat* alkotmányos rendjében a tartománygyűlések a Reichsrat, a helyi önkormányzatok a kormány „segítő” szervei, és a császár mindennekfelett: ő az egység

177 Lukács, 266. o.

178 Eisenmann, 266. o.

179 Hans v. Perthaler 1860 júliusában kelt brosúráját – *Neun Briefe an einen Staatsmann* – bőven ismerteti és alaposan elemzi Redlich, I/1. k., 717. sk. o. Az önkormányzat felépítésére l. 723–725. o.

180 Uo. 598–599. o.

és egyenlőség záloga. Teljes és osztatlan hatalommal kell rendelkeznie, ez az egyes nemzetiségek egyenjogúságának is szükséges biztosítéka. Ebből következően az osztrák Reichsratnak minden más parlamenttől különböznie kell: nincs helye benne váltakozó párttöbbségnek és többségi kormánynak. Szerepe a tájékoztatás és a tanácsadás, amint a kormányé a végrehajtás. Mindkét szerv a császárnak felelős. Az egység és egyenlőség ellentmondását tehát Perthaler a császári teljhatalom fenntartásával, az egység és szabadság ütközését pedig alkotmányos formákkal, a polgári szabadságjogok és a korlátozott helyi autonómia biztosításával vélte feloldhatónak.

A Perthaler-féle koncepciót a bizottsági és a minisztertanácsai tárgyalások során több lényeges ponton módosították. A kormányt egyrészt kötötte az októberi diploma, amelyhez több miniszter és némileg a császár is ragaszkodott, másrészt azok az elvárások, amelyeket az osztrák-német liberális közvélemény és a nagytőke az alkotmányosságot illetően nyomatékosan kifejezésre juttatott. Így a tartományokat az alkotmányos struktúrából kiiktatni s a Reichsratot a tartománygyűlések megkerülésével megkonstruálni már nem lehetett. A tartományi – lényegében: nemzeti-ségi – befolyás ellensúlyozására dolgozták ki azt a páratlanul bonyolult és retrográd négykúriás választási rendszert, amely általában a földbirtokos és tőkés uralkodó osztályok, különösen pedig az osztrák-német vezető réteg hegemoniáját hathatósan biztosította.¹⁸¹ Ugyancsak a tartományi autonómia törvényhozási érvényesülését ellensúlyozta a „szűkebb Reichsrat” konstituálása és hatáskörének kibővítése. A nem magyar tartományok közös tanácskozó testülete mint lehetőség a diplomában is benne volt. Az új alkotmány a lehetőséget valósággá, Ausztria központi törvényhozó szervévé avatta. A tartományok visszaszorítását szolgálta az alaptörvény 7. §-a is: a császár „kivételes viszonyok” esetén a tartománygyűlés kiiktatásával *közvetlen* Reichsrat-választásokat rendelhetett el.¹⁸² A szűkebb Reichsrat felállítása ugyanakkor a magyar országgyűlés hasonló jogállását és hatáskörét is tételezte, és ezzel Magyarországnak a többi tartománynál nagyobb önállóságát ismerte el. Ebbe a diplomát hevesen elutasító magyar ellenállás hatására az egységkövacsoló centralisták is beletörődtek. Ugyanakkor rögzítették Erdély és Horvátország törvényhozási, Reichsrat-képviselési és igazgatási különállását.

Az eredeti koncepcióhoz képest gyökeresen megváltozott a Reichsrat jellege és helyzete: a diploma százfőnyi „közreműködő” testületét 343 tagból álló, kétkamarás parlamentté fejlesztették. Hatásköre ugyan továbbra is a diploma II. cikkében felsorolt törvényhozási tárgyakra terjedt ki, ezekre vonatkozóan azonban elnyerte a kezdeményezési és határozathozatali jogot. Ily módon még valóságos parlamentté is fejlődhetett volna, ha az új alkotmány készítői a nyugati anyagot nem az osztrák császári mundér mintájára szabták volna ki. A Reichsrat hatáskörébe *eleve* nem tartozott a külügy és a hadügy (a katonakötelezettség módjának megállapítása kivételével) és az évi költségvetés megszavazása. Az alkotmány nem tartalmazta a miniszteri

181 Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung in Oesterreich*. I. k., Wien–Leipzig, 1902. 62–64. o. – Eisenmann, 279–284. o. – A választási rendszert elemzi és statisztikai adatokkal bírálja Rauchberg, Heinrich: *Die statistischen Unterlagen der österreichischen Wahlreform*. Brünn, 1907. – A magyar irodalomban a legalaposabb elemzést adja Somogyi Éva: *Választójog és parlamentarizmus Ausztriában* (1861–1907). Budapest, 1968. 12–20. o.

182 Bernatzik, 261. o. 1873-ban egész Ausztriára kiterjesztették a közvetlen Reichsrat-választást. Uo. 744. o. (183. sz. okmány).

felelősség elvét s a kormány ellenőrzésének módját. A parlamentáris jogok ellensúlyozására szolgált a rendeleti kormányzás lehetőségének fenntartása a Reichsrat szünetelése esetén. A „szükségrendelettel” való kormányzást szentesítő hírhedt 13. § ugyan előírta, hogy a minisztérium utólag köteles intézkedéseit megokolni, de a törvényes felelősség elvét ebben az esetben sem alkalmazta.

A tervezet megtárgyalása során éles vitákra került sor a centralista és a konzervatív miniszterek között. Szécsen részletesen kifejtette, hogy e tervezet veszélyesen eltér a diploma szellemétől. Parlamentáris jelleget ad a Reichsratnak, ami a diploma készítőinek nem állt szándékukban. Ezáltal is, egyéb rendelkezéseivel is sérti Magyarország „politikai önállóságát”, jogait, érzékenységét.¹⁸³ Rechberg széles ívű visszapillantással alapozta meg ellenvéleményét: az új alkotmány nem áll összhangban a diplomával, és elzárja a Mária Terézia példáját követő megbékélési irányzatot. Schmerling többször, ingerülten, szólt Magyarország és a magyar érdekű politika ellen. Tagadta, hogy a tervezet ellentétben állna a diplomával, és a módosításokat is részben a magyar ellenállással indokolta. Ha egyszer az ország elutasítja a számára kedvező rendezést, érvelt, sőt esetleg erőszakkal kell fellépni ellene, akkor szükségképpen a német–szláv tartományokra kell támaszkodni, az ő igényeiket kell kielégíteni. A kormány az előtte álló dilemmából csak a birodalmi egységet fenntartó és megerősítő alkotmányossággal tud kijutni, akár tetszik ez a magyaroknak, akár nem, akár részt vesznek a birodalmi tanácsban, akár nem.¹⁸⁴ Mindehhez Plener pénzügy-igazgatási szakszerűségbe rejtett száraz drámaisággal fűzte hozzá, hogy a magyarokkal való majdani megegyezés bizonytalan reménye sem őt, sem hi-telezőit nem vigasztalja. „A magyar országgyűlés fontolgatásai (Deliberationen) kö-zepette Ausztria tönkremegy.” A „birodalomfogalom” (*Reichsbegriff*) fenntartása a hitelképesség elengedhetetlen feltétele.¹⁸⁵

A február nagy részét kitöltő vita a császár elnökletével tartott 22-i miniszter-tanácsn dőlt el. A 26-án kelt pátens a birodalmi képviselétről szóló alaptörvényt a kiegészítő új tartományi statútumokkal és választási szabállyal együtt hirdette ki. Ezt a komplexumot nevezték a kortársak a februári alkotmánynak. Maga a pátens ennél többet, a korábbi, a felújított és az újonnan alkotott alaptörvények összességét nyilvánította – a dinasztikus alkotmányjog ünnepélyes és ködös többértelműségével – a birodalom alkotmányának.¹⁸⁶

Nem szükséges itt a dinasztikus államjog és a polgári alkotmány egyeztetésé-nek eme újabb variánsát részletesebben elemezni. Ebben bővelkedik a szakiroda-lom, a mienk is, a legújabb, alapos és árnyalt elemzés magyar történeztől száрма-zik.¹⁸⁷ Magam is azokhoz csatlakozom, akik a februári pátent az előzményekhez képest alkotmányos előrelépésnek, Ausztria számára az alkotmányosságnak tartják. Tény, hogy az ideiglenes és rövid életű pillersdorfi alkotmánytól eltekintve, először való-sította meg Ausztriában a liberális parlamentarizmus minimumát, éppen annyit, hogy parlamenti formák között megindulhatott a politikai közélet. Többet,

183 Redlich, I/1. k., 753. o.

184 Uo. 711., 741., 754–755. o.

185 Uo. 760. és 757. o.

186 Bernatzik, 258. o.

187 Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a ki-egezéshez. Budapest, 1976. (a továbbiakban *Somogyi*.)

szilárdabbat nem adott: nem vált egy új korszak alkotmányos fundamentumává. Szervi hibáit és korlátait tárgyilagosan tárja fel liberális osztrák bírálója, Redlich, aki joggal minősíti a februári pátenssel bevezetett rendszert látszatalkotmányosságnak, másutt: *félalkotmányosságnak*.¹⁸⁸

A diploma és a pátens közötti különbségeket is sokan kimutatták már. Eisenmann szellemesen poentírozta a köztük lévő különbséget: a februári pátens az októberi diploma autonomizmusával szemben a centralizmust, a történeti alapozásával szemben az elméletit, az arisztokrácia vezető szerepével szemben a burzsoáziáét, a bátortalan nemzeti iránnyal szemben a határozott német jelleget képviselte.¹⁸⁹ Társadalmi oldalról ehhez csak annyi kívánczik, hogy, nézetem szerint, a diploma bázisát a konzervatív arisztokráciának és hasonlóképpen konzervatív, a mérsékelt autonómia elfogadására hajló bürokráciával alkotott szövetsége, míg a pátensét az alkotmányos burzsoázia és a liberalizmus minimumának akceptálására kész bürokrácia alkotta.

És még két összefüggésre érdemes az eddigieknél nagyobb hangsúllyal rámutatni. Az egyik az, hogy a pátens megakasztotta a diplomával elindított és 1860 decemberében ígéretesen térhódító *dualista* fejlődéstendenciát, a majdani kiegyezés előkészítését. Első pillanatra talán megalapozatlannak tűnik ez a megállapítás, hiszen a „szűkebb” Reichsrat tételes konstituálásával és a magyar országgyűlés hasonló jogállásának – hallgatólagos és a magyar korona országai közti viszonyt egyelőre nem tisztázó – elismerésével a pátens törvényhozási téren voltaképpen a dualizmust rögzítette. Redlich azért kifejezetten a pátens dualista jellegéről, a Mária Terézia kori „históriai dualizmus” helyreállításáról beszél.¹⁹⁰

A formális paritás a „szűkebb” Reichsrat és a magyar országgyűlés között azonban csupán a nem birodalmi, nem közös ügyekre nézve állt fenn. A teljes Reichsratban Magyarország csupán az egyik tartomány volt, amely a képviselőknek alig negyedét, Erdéllyel és Horvátországgal együtt is csak harmadát adta. És e tekintetben érdektelen, hogy méltányos vagy szűkkeblű volt-e, megfelelt-e Magyarországnak valóságos súlyának ez az arány. A dualizmus szempontjából az volt a perdöntő, hogy a pátens Magyarországot a birodalmi törvényhozásban tartományi szintre süllyesztette, az egyik tartománnyá, amelynek katonaiállásáról, adózásáról, pénzügyeiről – valóban évszázados jogokat mellőzve – a „többi” tartomány döntött. S minthogy a pátens 7. §-a fenntartotta a közvetlen választások lehetőségét, az a helyzet is bekövetkezhetett, hogy Magyarországot sem magyar többség képviselte volna a birodalmi tanácsban.

Ezzel az érveléssel persze szembevethető, hogy Magyarország tartományi szintre degradálását előbb a diploma mondotta ki. A Reichsrat összetételét és Magyarország képviselőit illetően ez az ellenérv formálisan helytálló. Csakhogy a diploma Reichsratja – elődeinek számban és hatáskörben valamelyest bővített kiadása – olyan súlytalan tanácsadó és „közreműködő” testület volt, hogy senki sem tekintette, legkevesbé a magyar vezető réteg, *alkotmányos törvényhozó* szervnek. A magyarok inkább a „közös ügyek” abszolutisztikus kezelésének újabb formáját látták ben-

188 Redlich, I/1. k. 711., 774–775., 793–794., 799. o. – Franz, 225–226. o.

189 Eisenmann, 260. o.

190 Redlich, I/1. k., 777–778. o.

ne, amely az uralkodói hatalom további korlátozásával magától megszűnik, mihelyt a magyar országgyűlés jogait teljességükben helyreállítja. A februári pátens Reichsratja ezzel szemben összbirodalmi parlamentáris törvényhozó testület volt, s mint ilyen inkompatibilis nemcsak az 1848-as, hanem a rendi magyar országgyűlés jog- és hatáskörének is bármikori visszaállításával.

Hasonlóképpen az októberi kormány hatásköre – a külügy-, a hadügy- s a pénzügyminiszter kivételével – csak Ausztriára terjedt ki, és elképzelhető volt, hogy alkotmányos továbblépés esetén a visszaállított rendi kormányzások vezetői helyébe önálló magyar kormány lép. A pátens ezt a lehetőséget is kizárta: csupán egyetlen alkotmányos – bár nem felelős – kormányt ismert el. És ami a legfőbb: a diploma újítása a bürokratikus centralizáció lazítása, főszereplője Magyarország, a pátens újítása a centralizáció alkotmányos eszközökkel való szorosabbra vonása, főszereplője pedig Ausztria volt. Nem megalapozatlan tehát, úgy vélem, az a megállapításom, hogy a diploma a dualizmus felé tendált, és a kiegyezést készítette elő, a pátens ezzel szemben a centralizmus felé lépett vissza, és hosszú időre elodázta a kiegyezést.

A diploma és a pátens között azonban – és ez a másik említésre méltó mozzanat – nemcsak törés és ellentét, hanem folytonosság és azonosság is fennállott. Ezt mutatja a birodalmi közös ügyek körének és tárgyainak csaknem szó szerint azonos meghatározása, a hadügy és külügy változatlanul abszolutisztikus kezelése, a „nem közös ügyeknek” a szűkebb Reichsrat, illetve a magyar országgyűlés illetékessége alá rendelése, korlátozott tartományi és még szűkebb körű helyi autonómia elismerése. És végül, de nem utolsósorban közös volt a két okmány fogantatása és rendeltetése: az abszolutisztikusan kormányzott *Gesamtstaat* kényszerű korszerűsítésének gondolata, az a törekvés, hogy az abszolút uralkodói hatalom és a birodalmi egység lényegének csorbitása nélkül, minél kisebb engedményekkel térjenek át az alkotmányosságra. A kényszerű engedményből azonban csak félengedmény, a kényszer diktálta alkotmányból csak oktrojált – szebben szólva: felülről adományozott – félalkotmányosság született.

Ferenc József a februári pátens kibocsátása után, mint minden kényszerengedménye után, az egyhangú jegyzőkönyvformulák mögül is kiérezhető indulattal nyilvánította ki, hogy ezzel az alaptörvénnyel szuverén hatalmának korlátozásában a legvégső határig jutott el. Ezért minisztereitől ünnepélyes ígéretet kívánt – és ezt aláírásukkal erősítette meg –, hogy teljes erejükkel megvédik a trónt minden további engedmény kikényszerítésétől, akár a Reichsrat, akár a tartománygyűlések, akár népforradalom akarná is erre rászorítani.¹⁹¹ A közeljövő ismeretében nehéz nem ironizálni a császár görcsös autokratizmusán, bürokratikus pátoszában. Vajon nem illenék-e megbecsülni a naivitást is, egy 19. századi autokrata naivitását, aki hitt abban, hogy ünnepélyes miniszteri ígérek és aláírások legalább parányi kis garanciát nyújtanak a múlandó idővel és a forgandó szerencsével szemben?

A kiegyezés lehetetlensége

1861 februárja korszakhatár az osztrák-német liberalizmus történetében. Az új alkotmány programot és szervezeti formát adott az addig jobbadán társasági meder-

¹⁹¹ Uo. 808–809. o. – Berzeviczy, III. k., 199–200. o. – Szabad, 261–262. o.

ben csordogáló politikai csoportosulásoknak. Ausztriában nem az történt, mint a legtöbb európai országban, hogy a liberális ellenzék kialakította, győzelemre vitte és alkotmánnyá avatta a programját, hanem a felülről kapott alkotmány – az alkotmány puszta elfogadása – vált a pártalakulás és programadás alapjává. A liberálisok programjának sarkköve az „alkotmányhűség” lett: ez kapcsolta egy táborba a birodalmi egység híveit, akik, ha különbözőképpen értelmezték is, mind a februári pátentst tekintették politikai bibliájuknak.

A pátentst az osztrák-német liberális sajtó ujjongással, Bécs kivilágítással, a vidéki német városok hálás lelkesedéssel fogadták. A következő hetekben, a választói gyűlések során, a pártirányzatok is kiformalódtak. Egy március 9-i bécsi gyűlésen az alkotmány továbbfejlesztését kívánták a polgári szabadságjogok beiktatásával, a miniszteri felelősség kimondásával. Pár nappal később az egyik választói gyűlésen már az 1848-as alapjogok alkotmányos elismerését kívánták. Az osztrák-német liberálisok többnyire rokonszenvvel nyilatkoztak Magyarországról. „Szabad megegyezést”, „az erőszak nem vezet jóra”, „Magyarországot egyszer már meghódították, s ugyanaz a kard semmisítette meg a mi szabadságunkat is” – ilyen megértés jellemezte az 1861. kora tavaszi hangulatot. A megnyilatkozásokból azonban teljes világossággal az is kitűnt, hogy az osztrák-német liberálisok mindenekelőtt azért akartak alkotmányos Ausztriát, mert ebben látták az egység és a nagyhatalmi állás zálogát.¹⁹²

Ha szabadságkultuszukat nem tekintjük csupán szónoki frázisnak, akkor nem mondhatunk mást, mint hogy az osztrák-német liberálisok a kaiserlich-königlich pátentírozott alkotmányos közreműködés eufóriájában nem gondolták alaposan végig a szabadság és az egység ausztriai ellentmondásainak, illetve az osztrák és a német egység összeférhetetlenségének következményeit. Azt hitték, hogy az oktrojált februári alkotmány biztonságos alap saját politikai hatalmuk kiépítésére, s e hatalom védszárnyai alá – ha polgári szabadságjogokkal és parlamentáris garanciákkal megbővítik – egész Németország is, Magyarország is belefér. Ezt az illúziót táplálta és kamatoztatta Schmerling. Az osztrák államférfira oly ritkán fénylő népszerűség e röpke évadján ügyesen játszott a „az alkotmány atyja” szerepet. Ügyes húzása volt az 1861. április 8-án kibocsátott protestáns pátens, amely teljes vallásszabadságot biztosított az ausztriai evangélikusoknak. „Uraim – mondotta az államminiszter a bécsi protestánsok tisztelgő küldöttségének –, önöknek kell segíteniök a birodalmi németek körében elvesztett szimpátiát számunkra visszaszerezni.”¹⁹³ Tény, hogy Ausztria népszerűsége a német államokban a februári fordulat után megnőtt.

Más volt a helyzet a monarchia nem német tartományaiban. Csupán az ukránok fogadták teljes egyetértéssel az alkotmányt, a lengyelek és a csehek már több-kevesebb fenntartással, az olaszok és részben a horvátok elutasították a választásokon, illetve a Reichsratban való részvételt.¹⁹⁴ A lengyel és a cseh konzervatív arisztokratacsoport természetesen az októberi diploma megmásítását, a tartományi jogok megnyirbálását kifogásolta. A Palacký–Rieger vezette cseh nemzeti párt több megértést tanúsított a pátens iránt, elsősorban a nagyobb alkotmányos mozgá-

192 *Franz*, 229–230. o.

193 *Rogge*, II. k., 110–111. o.

194 *Uo.* 112–118. o.

si szabadságban reménykedett, és legjobb erőit küldte a Reichsratba.¹⁹⁵ A két frakciót a cseh közjogi program kapcsolta össze. Április 11-én küldöttség kérte fel Ferenc Józsefet, hogy koronáztassa magát cseh királlyá. A cseh nemzeti párt egy héttel később, a Reichsrat-választások alkalmával, tüntetően állást foglalt az októberi diploma mellett.¹⁹⁶

A tartományi autonómia és az osztrák-német centralizmus ellentéte az 1861. május elsején megnyílt Reichsratban pártprogramok és pártharcok formájában jelentkezett. Kezdetben a vita nem volt éles: az alkotmány újdonsága, kiszélesítésének reménye tompította. Képviselők, miniszterek, rendőrök számára egyaránt szokatlan volt a parlamentarizmus. Annyira szokatlan, hogy a császárvárosban helyiséget sem találtak számára. Talán az idő rövidege, talán a tartóssága iránti kétkedés okozta, hogy a Reichsrat-ülésszak számára hamarjában deszkaépületet ácsoltak a Schottentornál, amelyet a bécsi néphumor nyomban *Schmerling-Theater*nek keresztelt el.¹⁹⁷ Nem teljesen méltánytalanul. A 343 főnyire tervezett Reichsratba a magyarországi 120 és a velencei 20 képviselő eleve nem ment el; a 203 főnyi „csonka parlament” csaknem egyharmada a nagybirtokosok kúriájából került ki, akik közismerten nem voltak a klasszikus parlamentarizmus bajnokai.¹⁹⁸ Az osztrák-németek és az ukránok erős kétharmados többsége szilárdan a kormányt támogatta.¹⁹⁹ A februári alkotmány tehát Ausztriában – a már jelentkező el-lentmondások dacára – a politikai konszolidációt segítette elő.

Nem így Magyarországon. A közvélemény ritka egyöntetűséggel utasította el a pátentst.²⁰⁰ Erre legális fórumot nyújtottak a megyegyűlések és a március elején kezdődött képviselő-választások. E gyűlések törvénytelennek bélyegezték a pátentst, felszólították a megválasztott képviselőket, hogy a leghatározottabban vessék el az oktrojált alkotmányt, ragaszkodjanak Magyarország ősi – és 1848-ban megújított – alkotmányához.²⁰¹ A pátens elleni tiltakozással egybekapcsolt képviselő-választások magas hőfokon tartották és bizonyos fokig szervezetileg is összefogták a magyar nemzeti mozgalmat.

Az ellenállás kiszélesedése és benne a '48-as intranzigencia áramlatának erős sodrása bizonyára hatott Deák körére, a '48-as alapon álló egyezkedés híveire is. 1861 február–márciusában hangulatuk sötétebbre, hangjuk ellenzékiebbre fordult. Nem hiszem, hogy ezt a változást elsődlegesen a közhangulathoz igazodó opportunitás szempontjai motiválták. Valószínűbbnek tartom, hogy az októberi diploma kiadása és a császári audiencia után a kiegyenlítésben még valamelyest bízó Deák-csoport a centralista fordulat fokozatos kibontakozásával párhuzamosan egyre kilátástalanabbnak látta a megegyezést. A kiábrándulás folyamatát jól tükrözi a Pesti Napló hangjának és taktikájának megváltozása.

195 *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*. Hg. von Karl Bosl. Stuttgart, 1967. III. k., 1. rész, 75–77. o.

196 Uo. és Rogge, II. k., 118–119. o.

197 Franz, 170. o.

198 Uo. és a 473. oldalon táblázat a képviselők tartomány és kúria szerinti megoszlásáról.

199 Krones, Franz: Moritz von Kaiserfeld. Leipzig, 1888. (a továbbiakban Krones,) 174. o.

200 *Pesti Napló*, 1861. március 2. – Berzeviczy, III. k., 206–207. o.

201 A széles körű tiltakozásra l. *Szabad*, 264–273. o.

1860. október végétől a Pesti Napló közvetlen taktikai céljának az ókonzervatív felfogás elszigetelését, 1848 legalitásának bizonyítását, illetve a másik oldalon a nemzeti radikalizmus mérséklését, egy '49-es szellemű szakítás megakadályozását tekintette. A lap nem rokonszenvezett egyes megyék harcos fellépésével, habár a túlzásokért a kormányt is felelőssé tette, illetve a felelős kormány hiányát is okolta.²⁰² Hangot adott kétkedő reményének: vajon sikerül-e a kormánynak Ausztria e roppant kritikus helyzetében tizenegy év súlyos mulasztásait jóvátennie? „Szorult kebellet figyeljük ezen óriási munka fejlődését, azt kívánva, bár szerencsésen be lenne fejezve ezen munka azon időpontig, a midőn az európai krízis beáll.”²⁰³

Nagy mérsékletet tanúsított a lap a január 16-i leirat után is. Kerülni kell minden „ingerkedést”, higgadtan szót kell érteni az uralkodóval, meg kell győzni őt arról, hogy „legkevesbé sincs szándékunkban anarchia előidézése, de másrészt teljességgel képtelenek vagyunk más, mint alkotmányos úton működni” – írta Moccsáry Lajos.²⁰⁴ Tónusban és irányvonalban február elején következett be érezhető változás, s ezt ezúttal is Kemény Zsigmond egyik nevezetes vezércikkétől datálhatjuk.

A „Nemzet” komoly és higgadt magatartása megengedi – írta a főszerkesztő –, hogy megvizsgáljuk: azon ingerültségnek és túlesapongásoknak előidézésében, amellyel vádoltatik, mekkora rész hárul magára a kormánynak. Az októberi rendszerváltozás létrehozói nagy érdemeket szereztek a Bach-féle központosítás megdöntésében, az újjáépítést illetően azonban félreismerték az ország hangulatát. Azt hitték, hogy az arisztokratikus 1847-es intézmények némi kitatarozás után fenntartathatók. Nem látták, hogy a közhangulat 1848 mellett áll. Feledték, hogy '48 védelmében „nagy csaták vívattak ki s az egész ország táborhellyé és temetővé vált”, s hogy „a világtörténelem tanúságtétele szerint egy nemzet se mond le azon eszmékről, melyekért nagy forradalma volt”. A bölcs államférfinak tehát el kell fogadnia és az állam összes érdekével összhangba kell hoznia azokat az eszméket.²⁰⁵

Kemény az 1848-hoz való ragaszkodást – alkalmasint először – nem alkotmányjogi érveléssel, hanem a forradalom kollektív nemzeti élményének roppant érzelmi összetartó erejével magyarázza.²⁰⁶ S a magyarázat program is, figyelmeztetés is. Ezúttal nemcsak az „októberi férfiak”, hanem az osztrák miniszterek címére is. Sőt, a hibák és tévedések taglalása után – és ellenére – Kemény nem szavaz bizalmatlanságot a magyar kormánytagoknak. Elismeréssel sorolja el érdemeiket, amelyeket az országot megnyomorító abszolutizmus és centralizáció lebontásában értek. Támogatás volt e dicséret, nem kétséges, a konzervatív politikusoknak, csakhogy nem a diplomát létrehozóknak és a '48-at tagadóknak, hanem az osztrák centralistákkal szembeszegülőeknek és a nemzeti közvéleményhez valamelyest közeledőknek. A magam részéről nem az alkukészség újabb jelzését és nem a konzervatívokhoz való közeledést látom Kemény cikkében, hanem a készülődő centralista visszakozás elleni támadást.

202 *Pesti Napló*, 1861. január 10.

203 Uo. Falk vezércikke, 1861. január 3.

204 Uo. január 24.

205 Uo. február 5. Kemény cikkét másként értelmezem, mint Szabad György. Vö. *Szabad*, 252. o.

206 *Pesti Napló*. Az 1861. január 11-én megjelent cikkben Trefort azt hangsúlyozta, hogy „Magyarországon a 48-i törvényhozás nem azonos a forradalommal”. Hasonló értelemben írt Csengery is január 15-én. Uo.

Ezt bizonyítja a Pesti Napló következő vezércikkeinek sora. Az új centralizáció – írta Falk – abban különbözik a régitől, hogy valamivel lazább, és alkotmányos alapot keres. A magyar miniszterek egyetérthetnek az alkotmányos elvekben, de a centralizáció ellen opponálniok kell, akkor mögöttük áll az egész ország. Különösen a közös képviselő rögeszméjéből kellene kigyógyítani az osztrák minisztereket.²⁰⁷ Az osztrák centralistákkal 1847-es alapon sem lehet egyezkedni, mert a hadügy és a pénzügy egységét és közös képviselő-testületi tárgyalását akarják. Az ilyen újrendezés kiirtja a békés kiegyenlítés reményét.²⁰⁸

A februári pátens első hírére ismét Kemény áll csatasorba. A fordulatot I. Lipót, II. József és Ferenc abszolutizmusának példájához hasonlítja. Mindhárman elköbozták az alkotmányt, hogy a nemzetre szorulván, 1681-ben, 1790-ben, illetve 1827-ben aztán teljes terjedelmében való visszaállítására kényszerüljenek. A nemzet, a történelmi tapasztalatokra támaszkodva, visszautasítja az új birodalmi szervezetet.²⁰⁹ A birodalom német részeiben kivilágítás, Magyarországon levertség és hallgatás – állapítja meg Csengery Antal március elején. Ha a nemzet többsége a monarchia ellensége lenne, akkor most ujjongana. A levertség a kiábrándulást jelzi, a visszavonulást az alkotmányos kiegyenlítés teréről. Akkor aztán helyreállhat a birodalmi egység, „miként Bach báró idején...”²¹⁰ Az irányváltás 1861 márciusától egyértelmű: a pátens elvágta a kiegyenlítés lehetőségét.

Hasonló hangulat- és irányváltást mutathatunk ki Deák politikájában is. Utaltunk már rá, hogy a diplomát óvatos reménykedéssel és „bölc” hallgatással fogadta. Láttuk, hogy a december végi kihallgatása után roppant kétesnek, csaknem kibogozhatatlannak ítélte a helyzetet. De e „csaknem”-be azért belekapaszkodott, a csaknem lehetetlent megpróbálta csaknem lehetségessé fordítani. Említettem, hogy hajlott az 1848-as törvények módosítására, és hosszasan medítált az engedmények mértékéről. Utaltam rá, hogy Pest város január 17-i közgyűlésén fellépett a régi magyar törvénykezés maradéktalan visszaállítása ellen. Kifejtette, hogy az igazságszolgáltatásban a rögtönzés „gyakran káros, néha veszélyes is”,²¹¹ e téren a teljes restitúció – például az örökösödési jogban az ősiségé – lényegbevágó magánjogi érdekeket sértene. Felszólalásának azonban csupán indítéka a rögtönzéstől, a törvénykezési anarchiától való óvás, mögöttes mondandója a mérsékletre, az országgyűlési szabályozás bevarására való intés volt. „Óvakodjunk: hogy oly ballépéseket ne tegyünk, mik a népnek, mely tőlünk a renddel párosult szabadság áldásait várja, a végtelen zavarok és anarchia átkát hoznák nyakára, mert ez volna a legrövidebb út az absolut hatalom ismétli megalapítására.”²¹²

Pest közgyűlésének a január 16-i leiratra adott válasza, amely ugyancsak Deák tollából folyt, még mindig mértéktartó volt. A *pragmatica sancti*óból és a törvények szoros megtartásához való ragaszkodásból indult ki. Az 1848-as törvényeket érvé-

207 Uo. február 10.

208 Uo. Falk vezércikke február 13-án, Lónyay Menyhérté február 21-én.

209 Uo. február 28.

210 Uo. Csengery vezércikke március 3-án.

211 *Könyi*, II. k., 523. o.

212 Uo. 541. o. – „Deákot megdöbbsentette a helyzet képe” – írja *Ferenczi* életrajza. Meggyőződése szerint a megyék helytelenül cselekedtek, midőn „túllépve jogkörüket”, az igazságszolgáltatásban „rettentő zavart okoztak”. II. k., 257. o.

nyesnek, fennállónak és fenntartandónak nyilvánította, mégha célszerű leend is azokat talán „némely részben módosítani, s amennyiben vagy nem eléggé határozott, vagy csak ideiglenes rendelkezést tartalmaznak, javítani is”. Ez a fogalmazás a kiegyezésre való készséget egy árnyalattal ridegebben jelezte a korábbiaknál. Az országgyűlésre fontos és nehéz feladatok várnak, ezek megoldásához „a félreértéseket eltávolító kölcsönös bizalom szükséges”. Ez pedig csak úgy remélhető, ha a félreértésekre és bizalmatlanságra vezető okokat – az alkotmány megtámadását, a honszeretet megsértését – kiküszöbölik.²¹³ A kölcsönös jóakarát kívánatában a támadó él ezúttal már a kormány ellen irányult.

Tanulságos Deák szerepének nyomon követése a január 23-án megnyílt Országbírói Értekezleten. Az első üléseken a régi magyar törvénykezés maradéktalan visszaállítása ellen érvelt: egyes rendelkezések oktrojálása önmagában véve nem ok elvetésükre. Például a telekkönyv bevezetését hozta fel, amelyet senki sem akarhat megszüntetni, továbbá az erdőelkülönözést és az irtványföldek megváltását, ezek esetében a régi törvény visszaállítása a nép körében elégedetlenséget szülne.²¹⁴ Lehetséges, hogy Deák szívós szembeszegülése a maradéktalan restitúció híveivel az egyezkedést következetesen elutasító megyei bizottmányoknak és a radikális közhangulatnak is szólt. Deák alapos érvei és a vita egész kontextusa, amelyben elhangzottak, engem arról győznek meg, hogy fellépése alapján az abszolutizmus és a konzervativizmus ellen irányult.

Semmiképpen sem lehet a mérséklés és megalkuvás jelének tekinteni, hogy a büntetőtörvénykezésről folyó vitában Deák ugyancsak felszólalt a régi magyar gyakorlathoz való visszatérés ellen. A régi magyar gyakorlatot, mondotta, ugyanazért nem akarja visszahozni, amiért az ausztriai büntetőtörvényt sem kívánja megtartani: „mivel a magyar büntetőtörvényben határozatlan a publiko-politikai vétkek formázása és definitiója”. Szomorú következményei voltak a közálladalom ellen nyilvánosan fellépők büntethetőségének. „Fennáll továbbá még egy szennyfoltja a criminalis praxisnak s ez a nota és a crimen laesae majestatis való perekben a titkos eljárás...”²¹⁵ Deák félreérthetetlenül kifejezésre juttatta, hogy legszívesebben az általa készített 1843. évi tervezetet – a kor egyik leghaladóbb büntetőjogi kódexét – vette volna tárgyalási alapul.

Erre a felszólalásra február 16-án, a szemlátomást érlelődő centralista fordulat előtt került sor. Az egyik későbbi ülésen kifejtette, hogy az 1848. évi törvények új korszakot nyitottak a magyar igazságszolgáltatásban. „A közbejött események” azonban meggátolták az új intézmények és törvények részletes kidolgozását. Ezek közül néhányat, igaz, a gyűlöletes abszolutizmus szabályozott, de esetleg mi magunk is ugyanúgy megtettük volna. És mindenekfelett: „semmi oly javaslatot ne tegyünk, mi az 1848-dik évi törvények democraticus szellemét ismét fölforgatná, a törvény előtti egyenlőséget megsemmisítené, az osztályok közötti gyűlölt különbséget ismét visszaállítaná. [...] Ne tegyünk ily javaslatot még akkor se, ha azt valamely részben régi törvényeink visszaállítása hozná magával”.²¹⁶

213 Kónyi, II. k., 542–543. o.

214 Uo. 552–553. o. Deák részvételére az Országbírói Értekezleten I. Ferenczi, II. k., 260–266. o.

215 Kónyi, II. k., 556–557. o.

216 Uo. 578. o.

E szavakat február 25-én mondotta. Aznap vett részt utoljára az Országbírói Értekezleten. Az úrbéri bizottság következő napon kezdődő vitájára már nem ment el. Nem valószínű, hogy a téma kényessége miatt, hiszen e tekintetben liberális álláspontját az értekezleten is, utóbb is kifejtette. Alkalmasint ekkor értesülhetett, hogy a február 22-i koronatanács elfogadta a pátenszt. Ez pedig szemében a kiegyezés pislákoló reményének ellobbanását jelentette. Erre vall Lónyay feljegyzése március elejéről. „Deák maga, aki hivatva lett volna az országgyűlésen a kiegyezést megkísérelni, egészen elveszté bizalmát – idézi Eötvös információját. – Most szótlan, úgy a mint volt 1848-ban, midőn Kossuthal egyet nem értve, a veszélyt közeledni látta.” Az audiencia idején még lehetett volna „becsülettel kiegyezni; de most az új pátens óta oda minden bizalom: a németek hátsó gondolatai nyilvánosak, mi harc nélkül el nem távolítható”. Deák szerint „ha ma vissza is vonnák a pátenszt, a bizalom megszűnt mindenkinél a kiegyezés lehetősége iránt”. A pátenszt senki magyar nem fogadhatja el: nem állítja vissza az ország integritását, elveszi az adó- és újoncmegszavazás jogát, elveti a felelős magyar kormányt. A kibékülésnél nem vár reánk más, mint ami legrosszabb esetben egy európai háború esetén Ausztria fölbomlása után reánk várna. „Ezért tehát érdemes lenne-e annyi terhet és súlyos adót nyakunkba venni és a kibékülést megkísérlőket a haza előtt semmivé tenni, még pedig a siker reménye nélkül?”²¹⁷

A februári pátens után Deák szűkebb körén is a reménytelenségből fakadó intranzigencia lett úrrá. Az 1848-hoz való ragaszkodást elsodró erővel nyilvánították és öregbítették a márciusban lefolyt választások. Ugyanakkor és ugyanolyan alkalommal, mint amikor az osztrák-német liberális közvélemény a pátens és a birodalmi egység mellett nyilatkozott.

1861 kontra 1848. A két program nem volt összehátható.

Igaz, ugyanezekben a napokban jelent meg egy röpirat Bécsben, a *Zur Lösung der ungarischen Frage*, amely áthidaló megoldást javasolt. A szerzők, Adolf Fischhof magyarországi származású bécsi orvos, már 1848-ban is a liberális baloldal egyik vezetője, és Joseph Unger, a prágai egyetem professzora,²¹⁸ a történetileg kialakult s ténylegesen fennálló dualizmust tartották realitásnak. Eszerint a monarchia két egyenlő részből állna: a magyar korona országaiából és a cislajtán tartományok egységéből. Mindkét rész nagyfokú belső autonómiával, külön parlamenttel és kormánnyal rendelkezne. A birodalom egysége érdekében közösnek kell lennie a külügynek, a hadügynek, a pénzügyek egy részének, a kereskedelemnek és a közlekedésnek. A közös ügyeket illető törvényjavaslatokat a két parlament tárgyalná meg. Egyetértés esetén közös bizottság szövegezné meg a törvényt, véleménykülönbség esetén viszont mindkét parlament 75-75 tagú bizottságot, delegációt küldene ki, amely előbb külön, majd együttes tanácskozásban alakítaná ki a közös álláspontot. „Kiinduló pontunk – írták – a dualizmus, amelyet a történelem igazolt, végpontunk a birodalom egysége, amely szükségesség. [...] Reáluniót javaslunk [...] a lehetetlen egységes állam helyett egy kielégítő államegységet.”²¹⁹

217 Uo. 593. o.

218 Fischhof életére l. *Charnatz*, Richard: Adolf Fischhof, das Lebensbild eines österreichischen Politikers. Stuttgart, 1910. – *Kann*, II. k., 149–151. o.

219 *Eisenmann*, 377–378. o. – *Szabad*, 570. o.

Ez a figyelemre méltó tervezet 1861 tavaszán egyik fél tetszését sem nyerte meg. A Pesti Napló április közepén mesterkéltnek tartotta, amely azért választ ki ilyen „tekervényes utat”, hogy megkerülje a perszonalunió elismerését.²²⁰ Az osztrák vezető politikusok viszont mereven szembeszegültek Magyarország elkülönülésének minden további igényével. Március folyamán több ízben kifejtették: nincs reményük a békés kiegyenlítéshez, előbb-utóbb úgys törésre kerül sor.

1861 kontra 1848. A két program 1861 tavaszán nem volt összehágható.

Ha ez igaz, akkor 1861. február végén, a pátens kibocsátásával az egy évvel korábban elfogadott irányzathoz képest fordulat következett be. A magyar országgyűléssel, illetve a Reichsrat első ülésszakával a kiegyezés előtörténetének voltaképpen új szakaszát kezdetnénk. Az országgyűlés története, úgy vélem, mégis az 1860 októberével indult szakaszhoz tartozik. Hozzákapcsolja egy nem mellőzhető közjogi szempont: az országgyűlésnek, illetve a Reichsratnak kellett formálisan döntenie a diploma és a pátens elfogadásáról. Hozzákapcsolja a politikai harc logikája: bár mindkét fél lehetetlennek tartotta az 1848-as és az 1861-es alkotmány közötti kompromisszumot és csaknem bizonyosnak a törést, mégis ragaszkodott az országgyűlés megtartásához. A küzdelem lezáratlansága ebben az esetben is követésre ajánlja azt a historikus módszert, amely nem a megfejtést ismerő utókor biztonságával húzza meg az emberi szándékok, küzdelmek folyamának szakaszhatárait, hanem figyelembe veszi a cselekvő emberek tudatát, a történet önmagarázó kifejlését, amelynek során az egyezkedés kudarca, a törés számukra is világossá és egyelőre bevégezetté vált.

Ebből a szempontból pedig az 1860 októberében kezdődött szakasz véglegesen csak 1861 augusztusában, a magyar országgyűlés feloszlásával zárult le.

Programok és elvárások

Valóban, miért ragaszkodott valamennyi fél az országgyűléshez?

Hogy a törést kívánók, a magyar nemzeti radikálisok és az osztrák-német centralisták miért siettették, habár a konfliktus nyílt kirobbanása számukra sem volt kockázat nélkül való, az még csak érthető. De miért ragaszkodtak az országgyűlés megtartásához az egyezkedés egyengetői, akik számára a törés a bukást jelentette? Deák köre, amely heteken keresztül a hamarosan összeülő országgyűlésre hivatkozva szelídítette a robbantó kedvű indulatokat, most, az országgyűlés közeles megnyitása előtt nem visszakoehatott. Az ország nyilvánossága előtt kellett megvédenie az alkotmányos önállóság programját mind az abszolutizmussal, mind az „anarchiával” szemben. A magyar nemzeti mozgalom irányítása vagy befolyásolása a legalitás talaján a lehetőségek határáig való kitartást tanácsolta. Ugyanerre vezette őket a nem magyar népek újraéledő mozgalma és nemzeti követeléseit által támasztott aggodalom is. Számolniok kellett – és március elején számoltak is – olyan eshetőséggel, hogy az országgyűlési választások bojkottálása esetén a kormány a februári pátens 7. §-a értelmében közvetlen választásokat írna ki. Ezeket a nemzetiségi vidékek jó részén végre lehetne hajtani, és a románok, a szászok, a szerbek, esetleg néhány szlovák körzet küldene is képviselőket a Reichsratba.²²¹

220 *Pesti Napló*, 1861. április 18. Falk vezércikke. Idézi: Szabad, 571. o.

221 *Pesti Napló*, 1861. március 1. (esti), március 2. és 3. sz. – Kossuth, III. k., 593. o.

Az aggodalmak nem voltak alaptalanok. A magyar liberális politikusok jól tudták, hogy '48-as pozíciójuk egyik gyenge pontja a nem magyar népekkel való viszony rendezetlensége. Ezekben a hónapokban nem mulasztották el szóban és írásban meggyőzni a nemzetiségeket az egyenjogúság tiszteletben tartását és törvényes biztosítását illető szándékukról,²²² a gyakorlat azonban – főként a megyei politikában – gyakran nem felelt meg a kinyilvánított készségnek és elveknek.²²³ A másik részről egyes konzervatív nemzetiségi vezetők sem mulasztották el az abszolutizmust is eltűrő dinasztiahűségük nyilvánításával felújítani a régi ellentétet.²²⁴ Az 1861. januári nagyszombati román kongresszus, majd a februári gyulafehérvári értekezlet román küldöttei Erdély uniójának első feltételül a román nemzet egyenjogúságának elismerését állították.²²⁵ A horvát politikai vezető réteg ugyancsak a teljes egyenjogúság biztosításához kötötte a Magyarországgal való társországi viszony helyreállítását.²²⁶ A szerbek is csak autonómiájuk biztosítása fejében fogadták el a Vajdaság visszacsatolását. Ugyanebben az időben a szlovákok is újra felléptek nemzeti igényeikkel.²²⁷ A magyar liberálisok tehát okkal tarthattak attól, hogy a bécsi kormány a birodalmi alkotmány és a Reichsrat realizálásához a hazai nemzetiségek körében bőven talál támogatókat.

Deák köre – szélesebb értelemben: a kiegyezés liberális hívei – az alkotmányos *dualizmus* védelme miatt ragaszkodtak az országgyűlés megtartásához. Alkalmasint nagyon jól tudták, hogy az országgyűlés semmit nem fog eldönteni, de hogy a nem döntés milyen formában következik be, azt rendkívül lényegesnek tartották. Milyen legyen ez a forma? S mi legyen az a megragadó tartalmi jegy, amely válasz is, méltó válasz a februári pátens kihívására, kifejezi a nemzeti közvélemény intranzigenciáját, mégis fenntartja a kiegyenlítésre és elhárítja a forradalomra való felkészülés programját?

Deák köre Ferenc Józsefet tényleges, a *pragmatica sanctio* szerint az utódlásban jogszerű, de magyar királlyá koronázás híján még nem törvényes uralkodónak fogadta el. Ennek megfelelően a vele való alkotmányos érintkezésre a hagyományos formát, a *feliratot* ajánlotta; a birodalmi egység alkotmányára adandó választ pedig a *pragmatica sanctio*ból levezetett perszonálunióban találta meg. Március 11-én az ünnepségre összegyűlt választóinak – nem programként, hanem nemzeti hitvallásként – Deák csak annyit mondott, hogy az ország törvényes önállását, függetlenségét, alkotmányos szabadságát semmi árért, semmi nyomásért föl nem áldozhatjuk.²²⁸ A Pesti Napló ugyanekkor már érdemben taglalta és programmá sűrítette a hitvallást. Kemény *Mi tehát a pragmatica sanctio Magyarországon?* című cikksorozatában történeti és jogi érveléssel bizonyította, hogy az „a személyi uniót

222 Említettem, hogy Kemény a Pesti Naplóban 1860 őszétől kezdve a nemzetiségek megnyerésének politikáját követte. *Pesti Napló*, 1861. január 1., 2., 5., sz. – *Podmaniczky*, III. k., 95–96., 98–99., 103–104. o. – Széles áttekintést ad a nemzetiségekkel való megbékélési politikáról *Szabad*, 368–374. o.

223 *Szabad*, 178., 184., 204., 376–377. o.

224 Uo. 384., 387–388. o. Rajačićra l. *Berzeviczy*, III. k., 227. o.

225 Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész* Budapest, 1946. (a továbbiakban *Kemény*.) 55–57. o. – *Berzeviczy*, III. k., 220–221. o. – *Szabad*, 391., 393. o.

226 Kónyi, II. k., 598. o. – *Berzeviczy*, III. k., 223–226. o. – *Szabad*, 400–401. o.

227 Kemény, 41. o. – *Berzeviczy*, III. k., 227–228. o. – *Szabad*, 378. o.

228 Kónyi, III. k., 2. o.

a trónöröklés rendjével együtt a kétoldalú szerződés minden kötelezettsége mellett biztosította”.²²⁹

Egy héttel az országgyűlés megnyitása előtt Deák is világosan megfogalmazta álláspontját. „Magyarország valószínűleg nem fog a birodalmi tanácsba lépni; mi Magyarország törvényes önállását föl nem áldozhatjuk; a sanctio pragmaticát, mely ezen önállást biztosítja, föl nem forgathatjuk; azon szent és sérthetetlen alapszerződést, melyet őseink az uralkodó házzal kötöttek, s mely a nemzet és a fejedelem jogainak egyformán alapul szolgál, meg nem semmisíthetjük; [...] a törvényhozás jogát a magyar királyon kívül senkivel mással meg nem oszthatjuk...”²³⁰ Ezzel már kimondta a későbbi feliratok alap gondolatát: a *pragmatica sanctio* kétoldalú és csupán a nemzet és királya közötti kötés. Ez a perszónálunióként való értelmezés hatásos válasz lehetett a februári oktrojra: egyrészt teljes integritásában csillogtatta az 1848-as alkotmányt, másrészt szentnek és sérthetetlennek vallotta az uralkodóházzal kötött 1723. évi „alapszerződést”. Ennél kevesebb – a passzív visszahúzódnás vagy az alku – bizonyára elszigetelte volna Deák körét. Ennél több – a *pragmatica sanctio* és a perszónálunió hallgatólagos mellőzése – kompromittálta volna egy későbbi kiegyezés lehetőségét.²³¹

Feltehető, hogy 1861 tavaszán, az országgyűlés előtt és alatt a *pragmatica sanctio* perszónálunióként való értelmezése nem volt rögtönzés, hanem átgondolt program és a kétfrontos harc taktikája. Bizonyos, hogy Deák köre tudatosan határolta el magát a konzervatív alkutól is, a kossuthi programtól is. Mégis egyszerűsítés lenne a deáki programnak a politikai taktika szintjére való leszállítása,²³² akár az ellenfél tucatnyi lépését előre látó, zseniális sakkozóként való magasztalás, akár a kétszínű politikai játékosként való elmarasztalás motiválja. Mindkettő a majdani kiegyezés ismeretében, a bekövetkezés tényéből visszatekintve látja olyan tudatosan átgondoltnak azt is, ami jobb híján rögtönzés volt. Mert hiszen a ragaszkodás az országgyűléshez és azon ’48-hoz, a perszónálunióhoz, úgylehet, tudatos program, racionális megfontolás volt, de a reménytelenség sugallta.

Látszólag könnyen átvilágítható a radikálisok álláspontja. Számukra az országgyűlés kínálta fel a messze hangzó fórumot, amelyen a nemzet többségének képviselőiben deklarálhatták a meg nem alkuvás eltökéltségét. Ilyen értelemben tekintett a közelgő országgyűlésre számos választási gyűlés és megyei határozat. Pest megye például azzal az indokolással fogadta el a meghívást, hogy ott országos méretben léphetnek fel a februári pátens törvénytelen rendelkezései ellen.²³³ Teleki ugyancsak a semmi áron nem alkuvás demonstrálásában látta az országgyűlés fő feladatát. A ’48-as törvények maradéktalan visszakövetelése és vállalása „minden következményeikkel együtt”, úgy vélte, a hatalom bárminő erőszakával szemben biztatást és távlatot nyújthat a hazai ellenállásnak és a megbízhatóság garanciáját a külföldi szövetségeseknek.²³⁴ Kossuth és Teleki hívei, a valódi radikálisok tehát az

229 Beksics, 259–261. o. – *Pesti Napló*, 1861. április 27. A Deák és Kemény közt ebben a kérdésben lévő nézetkülönbségre és Deák határozottabb álláspontjára l. Beksics, 266. o.

230 Kónyi, II. k., 615. o.

231 Beksics, 258., 262–263. o.

232 Uo. 263–264. o. Hasonló értelemben magyarázza Lukács, 269. o.

233 Szabad, 265. o.

234 Berzeviczy, III. k., 289. o. – Szabad, 426. o.

országgyűlést az ellenállás bizonyosságának és ösztönzőjének s a még mindig biztosra vett osztrákellenes háborúra való felkészülés fontos állomásának tekintették.

Utaltam már rá, hogy a radikális tábor sem összetételében, sem céljaiban nem volt egységes. A belső ellentétek 1861 tavaszán, a nemzetközi és a monarchiai fejlemények folytán kiéleződtek, illetve láthatóvá váltak. A hazai ellenállás vezérkarának zöme eltávolodott az emigráció és a Teleki vallotta politikától, nem vállalta a forradalmi felkészülést, s ezért a közelgő országgyűlést a nem alkuvó, de nem is szakító, az ellenállást demonstráló, de nem szító helytállás alkalmának fogta fel.

Alkalmasint a radikálisok is jól tudták, hogy az országgyűlés semmit nem dönt el – és éppen erre törekedtek –, de hogy ez a nem döntés milyen formában történik, az számukra sem volt közömbös. A radikálisok közti nézetkülönbségek először éppen e forma kérdésében jelentkeztek. Teleki az intranzigencia legmegfelelőbb kifejezésének a kormánnyal és a dinasztiaival minden érintkezést elutasító *nyilatkozatot* és az önfeloszlatást tartotta.²³⁵ Vezértársai ehelyett az országgyűlés lefolytatását s a '48-as álláspont *határozat* formájában való megfogalmazását ajánlották. A többség ezt a radikalizmust igazoló formát fogadta el, amely azért lehetővé tette az országgyűlés megtartását és ezzel a kiváras többféle értelmezését: fenntartotta a szakítás esélyét, és nyitva tartotta a Kossuth által jelzett „forradalmi kombinációk” útját, de a visszavonulását is a passzív rezisztencia sáncai mögé.²³⁶

Teleki javaslata ugyan jobban megfelelt az emigráció akkori irányvonalának, de belefért a határozati forma is, amely időlegesen elfedte a radikálisok belső ellentéteit és ingadozásait. Kossuth már régóta aggódva figyelte a hazai nemzeti mozgalom megbomlását és a forrongó tömeghangulat ellenére – vagy amiatt – érlelődő válságát. Régóta látta azt is, már utaltam rá, hogy a külső feltételek romlása miatt megbizonytalanodott várakozás részben demoralizálta,²³⁷ részben elhamarkodott akciókra sarkallta az emigráció néhány tagját és a hazai ellenállás egyes vezetőit. Az aktív felkészülés híveinek támogatása és az ingadozó radikális vezetők alkukésziségének visszafogása végett 1861 márciusában, nem sokkal a szerinte is nemzeti és nemzetközi érdekű országgyűlés megnyitása előtt, részletes tájékoztatást adott híveinek a nemzeti mozgalom külpolitikai esélyeiről és aktuális teendőiről. Háborúra, írta, a közeli hónapokban nem lehet számítani, de az előbb-utóbb mégiscsak meglesz. Az ország sorsa attól függ, milyen határozottsággal szegül szembe a nemzet az osztrák birodalomegységi törekvéseknek. Ha tántoríthatatlanul ragaszkodik alkotmányos jogaihoz, akkor a legszebb reményekkel nézhet egy eljövendő osztrák háború elébe.²³⁸

235 Ferenczi, II. k., 284. – Szabad, 446–477. o.

236 Kossuth, III. k., 308–309. o. kifejti, hogy az adott körülmények között ő maga is ajánlotta a békés, törvényes téren való működést. A magyar hazafiak a *restitutio in integrum* jelszót tekinthették végcélként is, de olyan módnak, eszköznek is, „mellyel a helyzet forradalmi kombinációk számára nyitva tartható”. Vö. még 595. o. – Kónyi, III. k., 26–28. o. – Ferenczi, II. k., 84–86. o. – Lukács, 273–275. o.

237 A „nagyszájú hazafiak” közt voltak, „kik csak azért játszották a forradalmár szerepet, miszerint a hatalmat a concessziócskák terére nógathassák; amint ezt elérték, nem volt többé a szerepre szükségük: a carbonari köpönyeget lomtárba lökték s szép udvariasan a kialakulás fekete frakkját öltötték fel”. Kossuth, III. k., 594. o.

238 „Tudósítás a mozgalom vezéreihez a hazában”, 1861. március 17. Kossuth, III. k. 596–600. o.

Ami az emigrációt illeti, Kossuth nyomatékosan megkülönböztetett két esélyt: vagy ők viszik be az országba, vagy a nemzet maga kezdeményezi a forradalmat (a nemzeti felkelést). Az első kizárólag háború és tényleges külső segítség feltételéhez van kötve. Az emigráció nem bocsátkozik kalandokba, bárminő akciót csakis a szövetséges olasz és francia kormánnyal egyetértésben kezdeményez. Ezért „minden oly kalandos kísérleteket, melyek a szövetséges kormányok ellenére s a nélkül, hogy az osztrák külháborúba volna keveredve, három-négyezer emberrel való betörésre lehetnének alapítva, – határozottan kárhoztatunk, mert a baráti hatalmakat elidegenítenék, az angolt ellenünk ingerelnék, s a keleten oly bonyodalmakkal lennének összekötve, melyek hazánkra okvetlenül külavatkozás veszélyét hoznák, a mozgalomra pedig minden mást, csak nem magyar nemzetiségi jelleget ruháznának. Ügyünk iránt attól függ nemcsak Európa rokonszenve, hanem a hatalmak pártfogása is, hogy a magyar harc ne tűnjék fel azon mindent felforgató eszméknek előharcosa gyanánt, melyek nem nemzeti jogokért, hanem kormányformai vagy socialis elméletekért küzdenek”.²³⁹

Egészen más a helyzet, ha a nemzet maga kezd forradalmi harcot. Kossuth ebben az esetben is teljesen azonosulna vele, és minden lehető eszközzel segítségére sietne. Tudatta, hogy egy magyar belforradalom számíthatna Garibaldira, akit ő is örömmel fogadna el, és számíthatna – amennyiben a felkelés megőrzi nemzeti jellegét – az olasz kormány hathatós támogatására, még az Ausztria elleni fegyveres fellépésére és Franciaország anyagi, politikai és erkölcsi segítségére is.

Látható, hogy Kossuth átértékelte a külső intervenció révén indított hazai felkelés teljes felelősségét, és minimalizálni kívánta kockázatát, de nyomasztotta a netán kínálkozó forradalmi alkalom elmulasztásának felelőssége is, és igyekezett felvillantani a belső kezdeményezés számára kedvező mozzanatokat is.²⁴⁰ E kétesélyes akcióprogram azonban inkább Kossuth belső vívódásait tükrözte, mintsem a hazai nemzeti mozgalom reális lehetőségeit és távlatait. Amíg az első esély meghatározása reális és konzisztens volt – aktív felkészülésre intette a türelmes, passzív kívárra berendezkedőket és türelemre az álradikális kalandorakciókra felhevülteket – addig a második esély realitásához is, az elsővel való összehangzásához is szó férhet. Az érthető, hogy Kossuth nem akarta megbénítani a hazai iniciatívát, és a titkos forradalmi bizottmány feloszlása után, az alkuvágy terjedésétől tartva, a forradalmi szakítás híveinek önbizalmát kívánta erősíteni. Csakhogy a két esély realitása közötti nagy különbséget, illetve a kettő közötti ellentmondást nem tudta feloldani. Mert ha világos is a különbség a kívülről bevitt forradalom és a belforradalom között megsegítésének nemzetközi jogi megítélése között, fölöttébb kétséges volt, hogy Anglia vagy Oroszország valóban megtette volna-e ezt a finom distinkciót, kiváltképpen, ha a magyar felkelés Garibaldi beavatkozása vagy a „kormányformai kérdés” valószínű felmerülése folytán aligha őrizhette volna meg tisztán nemzeti karakterét. Az sem lehetett kétséges – ezt Kossuth sem titkolta –, hogy az olasz kormány támogatásának formája és kiterjedése kiszámíthatatlan körülményektől

239 Uo. 599. o.

240 Az emigráció tájékozott volt a hazai viszonyokról. Nemcsak a titkos bizottmány vezetőinek alkukészségéről, hanem a forradalmi jelenségekről is értesült. *Szabad*, 315–316. o. Szabad is rámutat Kossuth belső vívódásaira, a „forradalomcsinálás” vádjá és az alkalom elmulasztásának felelőssége közötti őrlődésre. 453–454. o.

függ, és az az adott időpontban nem látszott összeegyeztethetőnek Garibaldi gerilla-akciójával.

A belső forradalom roppant bizonytalan nemzetközi körülményei és a kossuthi külső kezdeményezés teljes külpolitikai feltételezettsége tehát saját erejükre utalta, elszigetelt akciókra készítette az elvhű radikális elemeket, az ingadozókat pedig a többséyles jövő döntését kiváró alkalmazkodásra ösztönözte. A külső körülmények és a velük kapcsolatos hangulateltolódás a Határozati Párt mérsékelt elemeinek kedvezett.²⁴¹ A nemzet javát képviselő nagy irányzat meghasonlása lehetséges magyarázat Teleki László öngyilkosságára. A csupán rossz alternatívák közötti választás, a kilátástalanság kényszerképzete vezethette el a nem választás szabadságának egyetlen egyéni lehetőségéhez.²⁴²

Az országgyűléshez, bár a siker reménye szemükben is fokonyként elenyészett, leginkább az alku közvetítői, a konzervatívok ragaszkodtak. A kormányprogramot Rechberg és Apponyi korábbi felterjesztésének figyelembevételével²⁴³ és a konzerva-

241 Uo. 455. o.

242 Teleki rejtélyes öngyilkossága sokat foglalkoztatta a kortársakat és az utókort. Eltekintve a fantasztikus találgatásoktól, a bérnyilkosságtól, az amerikai párbajtól és hasonló képzelgésektől, a történeti magyarázatokat három fő csoportba sorolhatjuk. Az első, amelynek Kossuth is hangot adott, a bécsi ígélet és a '48-as forradalmi meggyőződés közötti konfliktusban látja az öngyilkosság okát. Telekit a császárnak adott szava kötötte, hogy a forradalmat szervező emigrációval és céljaival megszakítja az összeköttetést, írta Kossuth, s ez az erkölcsi kötelezettség került kibékíthetetlen ellentmondásba Teleki múltjával és meggyőződésével. *Kossuth* III. k., 294–311., főként a 309–310. o. – Ugyanerre a végkövetkeztetésre jut a szakirodalom és a visszaemlékezések alapján *Berzeviczy*, III. k., 241–248. o.

Az egykori határozati párti vezetők véleményét követve, a realitás felismerése és a forradalmi múlt iránti elkötelezettség konfliktusával magyarázza az öngyilkosságot *Lukács*, 282–286. o. Eszerint Teleki 1861 tavaszán már nem az emigrációs politika képviselője, hanem a törvényes út, a megegyezés híve, és nincs lényeges különbség közte és Deák között. A józan realitás tehát a '48-as alapon való megegyezést sugallta, ezt ő, a határozatiak vezére, nyíltan nem tehette, de akadályozni sem akarta. – Hasonló a gondolatmenete *Horváth Z. életrajzában* is (I. k., 455–459., 465–472. o.). Teleki itthon felismerte, hogy ez már nem az az ország, amelyet 1848-ban elhagyott: a közvélemény zöme nem forradalmi. A hazai valóságtól, a kishitűségtől elcsüggedt Teleki kettős erkölcsi válságba jutott. Egyrészt hazatérte nem kívánt választás elé állította a nemzetet – (forradalom vagy kiegyezés) –, másrészt belátta, hogy az elvhűség és a közéleti tevékenység összeegyeztethetetlen az adott hazai és monarchiai helyzetben. 474. o.

Másként látja a Telekit körülfonó ellentmondások „pokolköreit” *Szabad*. Hazai tevékenységét összefüggéseiben vizsgálva és a beszédtröredék filológiailag is újat adó elemzésével bebizonyítja, hogy Teleki nem tért el a forradalmi eseményektől, nem lett „Deák-párti”, hanem az emigrációs politika szellemében a forradalomra való felkészülést propagálta. Ennek során egyre nyomasztóbb ellentétbe keveredett saját pártjának jórészt általa élre juttatott vezető csoportjával, amely valóban hajlott a megegyezésre. Nem volt elég ereje ahhoz, hogy ezzel a csoporttal megvívja a harcát, de ahhoz sem, hogy elforduljon a helyes, forradalmi '48-as politikától. *Szabad*, 462–471. o. Vö. *Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában*. Budapest, 1972. 107. o.

Az általam ismert adatok alapján *Szabad* álláspontját tartom a valósághoz legközelebb állónak. Meggyőző a beszédtröredék-elemzése és a határozati vezértársak, főként a Horváth által perdöntőnek használt Károlyi Sándor magyarázatának cáfolata. Véleményem szerint *Szabad* felfogása annyiban bővíthető, hogy Teleki nemcsak a szűkebb vezető csoporttal, hanem a vezető réteg radikális táborának zömével is szembe került, és arra kellett rádöbennie, hogy a magyar vezető rétegben nincs bázisa az emigráció forradalmi, 1848-at demokratikusan megbővítő, a nemzetiségekkel áldozatok árán is megbékélő politikájának. Azt is hangsúlyoznám, hogy csupán egy racionális politikatörténeti közelítés alapján nem lehet teljesen megérteni az öngyilkosságot, amelyet nagymértékben a pszichés tényezők motiváltak.

243 *Szőgyény-Marich*, III. k., 265–276. o. – *Redlich*, II. k., 716–717. o.

tív vezérkar közreműködésével Vay kancellár dolgozta ki március közepén. A program az októberi diploma alapelveit igyekezett a '48-as többségű magyar országgyűlés számára legalább tárgyalási alapul elfogadhatóvá tenni.²⁴⁴ A meggyőzés elvi támpontja a közös ügyek közös intézésének újszerű – és államjogi szempontból hamarosan releváns – magyarázata volt. Mivel az alkotmányosságot a monarchia nem magyar országaiban is bevezették, mindazon ügyeket, amelyeket addig a többi ország és tartomány befolyása nélkül, egyedül a fejedelem akarata szerint intéztek, ezentúl alkotmányos úton, a többi ország és tartomány képviselőinek részvételével kell tárgyalni és elintézni.²⁴⁵ Ez az érv, habár csak hat év múlva, az 1867. évi 12. tc. 5. §-ában emelkedett jogi érvényre, a kiegyezés indoklásának egyik építőelemévé vált.

A meggyőzés megvesztegető politikai eszközüel a területi integritás helyreállításának szorgalmazását használták. Vay programtervezete Erdélyt illetően az uniót, Horvátországra nézve a két országgyűlés megegyezését tartotta a kívánatos megoldásnak. Erdély unióját mindazonáltal az 1848-as törvények „átvizsgálásának” és „módosításának” körébe utalta. A meggyőzés taktikai eszközeként kisebb – a diploma alapelveibe nem ütköző – engedmények lehetőségét csillantotta fel. A tervezet ugyan elutasította a független, felelős magyar kormány felállítását, de melegen ajánlotta a magyar miniszterek bizonyos önállóságát a speciális magyar kormányzati ügyek intézésében. Az egész program a tárgyalás folyamatosságának fenntartását tűzte ki célul, azt pedig „a türelem, mérséklet és eszélyesség” szellemében kívánta folytatni.

A konzervatívok programjukat március közepén és végén több minisztertanácson és audiencián próbálták elfogadtatni. Legalább az országgyűlés zavartalan megnyitását, a megbékélés és a koronázás szándékának bejelentését szerették volna elérni, és megelégedtek volna azzal is, ha a magyar országgyűlés deputációt küld ki a Reichsrat hasonló bizottságával való érintkezés felvételére.²⁴⁶ Az alkura leginkább Ferenc József hajlott, hogy a koronázással uralkodásának jogszerűségét, a diploma elfogadtatásával pedig alkotmányosságát Magyarországgal elismertesse. A program formális engedményeihez hozzájárult, készen mutatkozott az országgyűlés személyes megnyitására, a nagyobb súlyú engedményeket azonban a magyarországi állapotoknak a diploma és a pátens szerint való rendezésétől, vagyis 1848 revíziójától tette függővé.²⁴⁷

Ámbár utóbb az országgyűlés személyes megnyitását mégsem tartotta elég bátoriaságnak, a jóváhagyásával készített trónbeszéd mértéktartó és eszélyes volt.²⁴⁸ Az összbirodalmi alkotmányosság érdekeire és követelményeire sűrűn hivatkozva, inkább magyarázta, mint oktrojálta az októberi diplomát. Figyelemre méltó, hogy a februári pátentst nyíltan nem említette, csupán a birodalmi tanácsban való képviseltetés kapcsán burkoltan utalt rá. Az „uralkodási rendszerváltoztatás szükséges következkésekként az ez irányban később kibocsátott legmagasb intézkedéseknek a magyarországi törvényhozó test alkotmányos tevékenységének kezdetét meg kelle előznie” – mentegetőzött a trónbeszéd –, mégis bizalommal hívta fel az országgyű-

244 A programot németül közli *Szögyény-Marich*, uo. 276–288. o., magyarul *Kónyi*, III. k., 3–10. o.

245 *Kónyi*, uo. 4. o. és a trónbeszéd, 21. o.

246 A minisztertanácsi vitákat kivonatosan közli *Redlich*, II. k., 9–24. o.

247 Uo. és *Kónyi* III. k. 10–13. o. – *Berzeviczy*, III. k., 218–219. o.

248 *Kónyi*, uo. 14., 16–17., 19. o. – *Berzeviczy*, uo. 230–232. o.

lést azon módoknak a megvitatására, amelyek révén a birodalom alkotmányos átalakulása a magyar alkotmánnyal összhangba hozható. „És annál inkább óhajta az ide vonatkozó tárgyalások megindulását, minél szükségesebb, hogy szeretett Magyarországnak érdekei magokat az egész birodalom közös ügyét illető tárgyalásoknak már első alkalmával is érvényesíthessék.” Sajnálatát fejezte ki, hogy tekintettel a többi népben kifejlődött nemzetiségi és alkotmányos érzelmre, Erdély és Horvátország képviseltetése még nem rendeződött, és hogy az ország némely törvényeit, amelyek „a fejedelmi jogoknak és a közbirodalmi kapcsolatoknak épségben tartására nézve elégséges biztosítékot nem nyújtottak”, kénytelenek az újabb „átvizsgálást” követő további alkotmányos intézkedésekig „függőben tartani”.²⁴⁹

A trónbeszéd sem nagy tetszést és lelkesedést, sem heves tiltakozást nem váltott ki. Az országgyűlés viszonylag békés megnyitása és az első hetek tájékozódása nem vágta el a további tanácskozások fonalát, és ennyiben a kezdet megfelelt a konzervatívok elképzeléseinek. Hamarosan kitűnt azonban, hogy az országgyűlésen a határozat hívei, a kormányban pedig az osztrák-német centralisták vannak döntő fölényben.

Az osztrák miniszterek már a márciusi tanácskozásokon leplezetlen ingerültséggel léptek fel a Magyarország különállását erősítő újabb engedmények ellen. A konzervatívok óvatosan fogalmazott óhaját, hogy a speciális magyar ügyeket a magyar kormánytagok külön intézhessék, a birodalmi egység bomlasztásának minősítették.²⁵⁰ Schmerling makacsul követelte az országgyűlés felszólítását, hogy nyomban küldje el képviselőit a Reichsratba, amíg Erdélyt illetően a közvetlen választások kiírását javasolta.²⁵¹ Már ekkor alig titkolta, amit néhány hónap múlva kérésként hirdetett, hogy megnyerte a magyarok ellen a politikai csatát, és „alig várja az alkalmat a magyar dacosság megtörésére”.²⁵²

Az osztrák centralisták, láttuk, kezdettől opponálták a dualista alapra helyezett megegyezést Magyarországgal. Nem akarták, tehát nem is bíztak benne, és bizalmatlanságuk igazolására saját intézkedéseik reakciójában találtak bizonyítékot. A kormány 1861 tavaszán, akárcsak Bach idején, Magyarországgal szemben a bizalmatlanságot tette alapelvvé, s ez ellen megint csak az erélyben és erőben keresett menedéket. A hadseregben magyarelles hangulatot terjesztettek.²⁵³ Egy április 24-i kormányrendelet engedélyezte a fegyveres erő igénybevételét az adóbehajtásnál, illetve katonaság beszállásolását a hátralékos községekbe.²⁵⁴ Az osztrák centralisták befolyásának tudható be, hogy a Reichsrat megnyitásakor mondott trónbeszédben a császár – a magyar országgyűléshez intézett szavaktól eltérően – ismét a pátenshez való ragaszkodását hangsúlyozta, és eltökéltségét, hogy egységes és fel-

249 Az 1861. év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának irományai. Pest, 1861. (a továbbiakban *Kvh. Ir.*) 2. sz. – Kónyi, uo. 19–22. o.

250 Redlich, II. k., 16–17., 21–22., 22–24. o. (Ferenc József, Rechberg, Plener, Rainer főherceg álláspontja).

251 Uo. 19. o. és Berzeviczy, III. k., 239. o.

252 Szőgyény-Marich, III. k., 85–86. o. – Eisenmann, 322. o.

253 Benedek tábornaszernagy 1861. március 24-én kiadott – és április közepén szándékosan publikált – hadparancsa síkraszállt a februári alkotmány mellett, és katonás gorombasággal ítélte el az ellene áskálódókat és lázítókat. Friedjung, Benedeks nachgelassene Papiere. 280–282. o. – Eisenmann, 310. o. – L. még Szőgyény április 19-i levelét Vayhoz, Vay, 408. o.

254 Ferenczi, II. k., 289–290. o.

oszthatatlan császárságának alapokmányát minden ellene intézett támadással szemben teljes hatalmával megvédi.²⁵⁵

Ezek az intézkedések és megnyilatkozások, nyilván szándékosan, még jobban ingerelték a magyar közvéleményt és a képviselőket. Az osztrák centralisták a felingerelt országgyűlés radikalizmusát az ellentétek kiegyenlíthetetlenségének bizonyítékként kárhoztatták.

A magyar országgyűlés megtartásához, amint láttuk, nagyon különböző érdekek és megfontolások kapcsolódtak. Még ha semmilyen konkrét döntést, semmilyen megegyezést nem vártak is tőle, lefolyását minden fél fontosnak, a további fejleményeket érdemlegesen befolyásolóknak tartotta. Előkészíti-e a megegyezést, vagy csupán elvi és távoli lehetőségét tartja fenn? Lejárhatja-e a dualista kiegyezés gondolatát, és ezzel másfajta állami berendezkedés közeli vagy távolabbi szükségességét igazolja? Ezekre a kérdésekre a választ a májusban kezdődött tárgyalások adták meg.

Az eldöntetlenség

Nem szándékozom a nevezetes 1861. évi országgyűlés lefolyását összefoglalni. A források hozzáférhetők, a történetet Szabad György alapos forráskritikával, fontos részletek tisztázásával feldolgozta. Témám, a kiegyezés története periodizálása szempontjából az országgyűlésnek, amint fentebb indokoltam, nincs eldöntő jelentősége. Gondolatmenetem számára a kiegyezés felé vivő vagy tőle távolító mozzanatok a fontosak. Ebben az összefüggésben érdemes még egy pillantást vetni a határozati és a felirati pártiak egymáshoz való viszonyára.

Az országgyűlés óriási többsége, ismeretes, az 1848-as törvényekkel körvonalozott új alkotmány – és hozzárendelve: a területi és politikai integritás – helyreállítását követelte. E közös program formáját illetően az egyik párt az uralkodóhoz címzett feliratot, a másik a nemzethez – és Európa közvéleményéhez – intézett határozatot tartotta jog- és okszerűnek. A formai eltérés mögött természetesen elvi ellentétek rejtettek. A felirat mögött, amint fentebb értelmeztem, egy távolabbi kiegyezés lehetőségének nyitva tartása, Magyarország alkotmányos önállóságának a monarchia fennmaradásával való összeegyeztetése állt. Ebben a koncepcióban a *restitutio in integrum* 1848 szűkítésének előlegezését jelentette. A határozat viszont a szakítás útját tartotta nyitva, az ország önállóságát nem feltétlenül kötötte a monarchiához és a dinasztiahoz. Ebben a koncepcióban, ahogyan Teleki értelmezte, a *restitutio* 1848 bővítésével állt szoros korrelációban.²⁵⁶

A forma mögött rejlő elvi álláspontokat ugyanakkor nagyon konkrét külpolitikai és belső feltételek formálták, módosították. Az Ausztria elleni háborúnak és a hozzákapcsolt külső segítségnek a jövő bizonytalan esélyei közé halványodása éppen úgy elbizonytalanította és az óvatos kivárára készítette a határozatiak nagy részét, amint a centralista kormánypolitika és az osztrák-német liberálisok tüntető fellépése a magyar 1848-as program ellen a nem alkuvó kivárással és a határozott ellenzékiesség felé sodorta a feliratiak mérvadó politikusait. A nemzetközi és a monarchiai viszonyok mérlegelése tehát közeledésben kifejezésre jutó közösséget terem-

255 *Pesti Napló*, 1861. május 2. és 3. sz. – Berzeviczy, III. k., 239. o. – Rogge, II. k., 119–120. o.

256 Vö. Szabad, 467–471. o. szövegelemzését és értékelését.

tett a két párt centruma, derékhada között. Ismeretes, hogy április végén Deák a fűziót latolgatta,²⁵⁷ a határozatiak vezérkara pedig – Teleki aggályai és fenntartásai ellenére – közös alapként elfogadta Deák felirati javaslatát.²⁵⁸

Ez a közösködésig jutó közeledés felveti azt a kérdést, vajon tényleg beszélhetünk-e két különálló, elhatárolt profilú pártról, és valóban a határozatiak voltak-e többségben az országgyűlésen. Formális közjogi vagy konvencionális politikatörténeti nézőpontról mindkét kérdésre igennel lehet és szokás felelni. Erre az igenre azonban nyomban két másik kérdés támadhat: akkor miért szavazta meg a többség Deák feliratát, avagy csupán a határozatiak néhány rugalmas elvű, titkos Deák-párti vezetőjének taktikai manővere okozta a határozat leszavazását? A válasz indokolásánál visszautalnék a vezető réteg nemzeti radikalizmusának azokra a vonásaira, amelyeket az októberi diploma utáni ellenállás problémái kapcsán fejtegettem.

Ott csupán említettem, hogy a vezető réteg jelentős részének nemzeti programja nemcsak a polgári funkciót betöltő nemesség objektív érdekein alapult, hanem mély gyökerű hagyományokból és erős közösségi érzelmekből is táplálkozott. Ezek részben a feudális múltban gyökereztek, nemzeti küzdelmek emlékeiben, és nem voltak mentesek a rendi konzervativizmustól, a kisúri dac és döllyf sugallta provinciális ellenzékségtől. Másik ága a felvilágosodás és a liberalizmus eszméiből fakadt, s ez a németesítő és központosító jozefinizmussal a nemzeti polgárosodást szögezte szembe. A magyar liberális reformerekből nem a feudális földesúr, hanem a polgári átalakulás harcosa szólt, amikor a jozefinista *Freisinn*ben nem a fénylő szabadelvűséget, hanem csak a gondolkozás halovány szabadságát, a *Fortschritt*ben nem annyira a haladást, mint a felülről engedélyezett előmenetelt látták és bírálták. Az osztrákellenességgel összekapcsolt dinasztiaellenesség érzelmi hagyománya a nemesi vezető réteg olyan csoportjaiban is erősen élt, amelyeket az osztályérdek felismerése politikai döntéseikben a Habsburgok monarchiájához fűzött.

Az 1840-es években, majd 1848–1849-ben a nemzeti radikalizmus érzelmi szálaikat racionális megfontolások is erősítették. Ezeket jórészt a monarchia válságának külpolitikai tényezői indokolták: a készülődő olasz és német egység, amely kérdésessé tette a Habsburg Birodalom létét. Így 1848 tavaszán egy történelmi pillanatra reális esélynek látszott az Olaszsországból kiszorított, illetve az egységes Németországhoz csatlakozó Ausztria helyén a történelmi Magyarország feltámasztása.²⁵⁹ Az 1859 nyarától 1860 végéig tartó másfél év is reális lehetőségekkel biztatta a radikális irányzat számvetéseit. A nemzeti racionalizmus azonban többnyire a külpolitika függvénye volt, ezért programjában a monarchián belüli dualizmus és a teljes függetlenség a külső feltételek alakulása szerint váltakozott.

Végül hadd utaljak ismét a külpolitikától való függés egy másik összetevőjére: a nemzeti radikalizmus a vezető réteg zöménél nem esett egybe a társadalmi és nemzetiségpolitikai demokratizmussal, sokaknál még a liberalizmussal sem. Az országgyűlés a méltányosság ígéretén kívül kevés tájékoztatást nyújtott „az úrbérrel rokon természetű birtokviszonyok” megszüntetését illető szándékairól, pedig az úrbéri maradványok terhét viselő vagy az úrbérrendezés során megrövidített paraszti

257 Ferenczi, II. k., 291. o.

258 Kónyi, III. k., 29–30. o. – Szabad, 455–457. o.

259 Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Budapest, 1957. 31–38., 54–66. o.

rétegek, kérvényező községek sora kedvező intézkedéseket várt tőle.²⁶⁰ Lényegesen több figyelmet fordítottak és több engedményre hajlottak a nemzetiségekkel való kiegyenlítés érdekében.

Bécs is, Pest is nevezetes tapasztalatokból tudta, hogy a köztük folyó harc – vagy egy későbbi kiegyezés – feltételeinek alakulásában nagy szerepet játszik a nemzetiségek állásfoglalása. A közép-kelet-európai nemzetek egymás közötti viszonyának rendezésében a magyar vezető réteg számára az Ausztriával és a dinasztiaival vagy a hazai nemzetiségekkel való kiegyezés lényegében egymást kizáró alternatíva volt. Az Ausztriával való kiegyezés a hatalom dualista megosztását, tehát a nem magyar népek feletti hegemonia biztosítását, a nemzetiségekkel való megegyezés a föderalizmus valaminő formáját, tehát ütköző nacionalizmusok kompromisszumának lehetőségét jelentette. Az egymást kizáró alternatívák azt azonban nem zárták ki, hogy a hatalom és hegemonia alapjait nem érintő kérdésekben időleges egyezkedés folyjék a nem magyar népekkel, akárcsak az Ausztriával kötendő kiegyezés kedvezőbb feltételeinek elérése végett. Különösen fontos volt a nemzetiségek megnyerése azon az országgyűlésen, amely formálisan, közjogi érvennyel még nem döntött az alternatívák között.

Bizonyára a megbékélés keresésére ösztönözte a magyar politikusokat az országgyűlés kezdetével egyidejűleg ülésező karlócai szerb nemzeti kongresszus, majd a májusi román gyűlések és a júniusi túrócszentmártoni szlovák kongresszus,²⁶¹ amelyek határozottan leszögezték a nemzetiségi követeléseket. Már Deák felirata is elismerte, hogy a nem magyar honfitársaknak és Horvátországnak olyan követeléseik vannak, amelyeket nem lehet ignorálni, hanem „közös érdekeink szerint méltányosság alapján” rendezni kell.²⁶² Ezen az általános ígéreten túllépve, az országgyűlés kifejezte azt a készségét, hogy a nem magyar honfitársak igényei mindenben, „mi az ország politikai szétdarabolása s törvényes függetlenségének fölláldozása nélkül eszközölhető, még ezen az országgyűlésen törvény által is biztosíttassanak”.²⁶³ A törvényjavaslat előkészítésére külön bizottságot küldtek ki.²⁶⁴

A magyar többségű bizottság által elfogadott javaslat két fő elvet tartott szem előtt. Alapul vette azt a tételt, hogy „Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik”. Másodsor: leszögezte, hogy „az országban lakó minden népek, névszerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz stb. egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül [...] szabadon érvényesíthetik”. A javaslat a továbbiakban széles körű nyelvhasználati jogot kívánt biztosí-

260 A felirat csupán futólagosan és általánosságban érinti a kérdést. A határozatiak eredeti tervezete az 5. pontban leszögezte az úrbéri maradványok méltányos, „kárpótlás, illetőleg megváltás alapján” tökéletes megszüntetését”, de ezt nem terjesztették képviselőházi vitára. *Könyi*, III. k., 28. o. Az országgyűlés e tárgyú állásfoglalásaira l. *Szabad*, 535–537. o.

261 *Rogge*, II. k., 132–133., 144–145. o. – *Redlich*, II. k., 272–274., 282–285. o. – *Berzeviczy*, III. k., 234–235., 261–262., 267–269. o. – *Kemény*, 62–68. o. – *Szabad*, 537–541. o.

262 *Könyi*, III. k., 45. o.

263 Uo. 118. o.

264 A határozatiak javaslata a *Kvh. Ir.*, 20. sz.-ban. – A bizottságra l. *Berzeviczy*, III. k., 267. o. és *Szabad*, 552–553. o.

tani községi és törvényhatósági szinten, nyelvi autonómiát az alsófokú közigazgatásban, bíraskodásban, az állami oktatásban és az egyházi életben.²⁶⁵

A többségi javaslattal párhuzamosan román és szerb bizottsági tagok ellenjavaslatot nyújtottak be. Eszerint a Magyarországon lakó külön nyelvű népek, „jelesen: a románok, szlávok, szerbek stb. a magyarral egyenjogú nemzeteknek ismertessenek el, ezeknek összessége képezi Magyarország politikai nemzetét”. Ezek az egyenjogú nemzetek szabadon használhatják nyelvüket „a magán- és nyilvános élet minden viszonyaiban”. A kisebbségi javaslat – más nemzeti igényeken kívül – egy nagyjából megyei szintű közigazgatási autonómia kívánatát tartalmazta.²⁶⁶

Az álláspontok, amint látható, két lényeges ponton tértek el egymástól. A többségi javaslat szerint az ország lakosai az egységes és oszthatatlan magyar politikai nemzet tagjai, akik csak nyelvükben különböznek egymástól, és ezen az alapon részesülhetnek nyelvhasználati jogokban. Ez az álláspont tehát nem ismerte el a nem magyar népek külön nemzeti létét és a hozzárendelt önkormányzatot. A kisebbségi javaslat viszont egyenjogú nemzetek összességének fogta fel a Magyarországon lakó népeket, és ennek megfelelően nemcsak nyelvhasználati jogokat, hanem bizonyos mértékű autonómiát is követelt számukra. A magyar állameszme az egységes és oszthatatlan politikai nemzet fogalmát – a történelmi Magyarországra alkalmazott centralizmust – állította egyrészt a birodalom egységét és oszthatatlanságát valló – tehát vele elvileg rokon, de politikailag ellentétes – osztrák dinasztikus állameszmével, a birodalmi centralizmussal, másrészt az egyenjogú nemzetek közösségének eszméjében kifejezésre jutó – tehát vele elvileg és politikailag egyaránt ellentétes – föderalizmussal szembe.

Az 1861. évi országgyűlés nemzetiségi bizottságának többségi javaslata visszalépett az 1849. júliusi nemzetiségi törvényben örökölt iránytól, elmaradt Kossuth és Teleki korabeli tervezeteitől, megegyezési javaslataitól. Mindazonáltal a legméltányosabb álláspont volt, haladóbb, mint amilyent a magyar vezető réteg a kiegyezés után elfoglalt. A kor és a térség jogviszonyait tekintve egy soknemzetiségű állam liberális nemzetiségpolitikai rendezési tervezetének minősíthetjük, liberálisabbnak, mint a régió más hasonló országainak, akár a Magyarországon elnyomott népek önálló anyaországainak nemzetiségpolitikai elveit és gyakorlatát. A kor és a térség történeti összefüggéseibe helyezve mégis kevésnek bizonyult, mert nem tudta a magyarok és a szomszéd népek kiegyezésének elvi alapját megteremteni, tehát nem tudta a polgári átalakulás eme fontos kérdésében az osztrák–magyar kiegyezéssel ellentétes irányú szövetkezést reális alternatívává emelni.

Az országgyűlés tárgyalásai azt is bizonyítják, hogy a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontok nem feleltek meg a magyar önállóság ügyében vallottaknak, tehát a határvonalak nem feliratiak és határozatiak között húzódtak, és a két tábor zömének felfogásában nem mutatható ki lényeges különbség.²⁶⁷ Csupán egy kis cso-

265 Kvh. Ir., 48. sz. – Kemény, 53–54. o.

266 Kvh. Ir., 48. sz. – Kemény, 69. o.

267 Redlich, II. k., 285., 760. o. – Szabad, 547–551. o.

port, az ekkor formálódó szélbal néhány képviselője tudta a nemzeti radikalizmust a társadalmi és a nemzetiségpolitikai demokratizmussal összeegyeztetni.²⁶⁸

Az álláspontoknak a nacionalizmus és demokratizmus függvényében előtűnő többértékűsége hozzásegíthet bennünket annak a kérdésnek megválaszolásához, hogy mennyiben határolható el az országgyűlés két pártja, és valóban a határozatiaké volt-e a többség. Az elmondottak azt támasztják alá, hogy a két párt között nem húzható egyértelmű határvonal, nemcsak a nemzetiségi és az agrárkérdésben, de a birodalomhoz fűződő viszony eldöntésének kérdésében sem. A megoszlás inkább taktikai szempontok, a jelen és a közeljövő esélyeinek mérlegelése és a képviselt csoport érdekeivel, vágyaival való konfrontálása szerint alakult. S minthogy ezek az esélyek bizonytalanok, a magyar nemzeti mozgalom számára egyre kedvezőtlenebbek voltak, mindinkább a nem alkuvó és nem szakító kivárási álláspontja kerekedett felül.²⁶⁹

Következésképpen, habár a nemzeti közvélemény zöme a radikalizmust támogatta, a képviselők többsége a deáki felirat mögött állott. Nem egyszerűen Podmaniczky Frigyesnek és néhány társának a többség akaratát kijátszó pálfordulása juttatta győzelemre a feliratot, hanem a határozatiak többségének hangulata készítette Podmaniczkyt és elvbarátait a taktikai manőverre.²⁷⁰ A felirat politikai és taktikai vonalát csak a kisebbség, az itt formálódó szélbal tagadta, azok, akik a függetlenségi harcra való aktív felkészülés kossuthi programját követték. A szélbali *Hegypárt* és a deáki *Gironde* között a többség, a „mocsár”, szíve szerint bármelyik alternatívához vonzódott is, nem tudott vagy nem akart döntení a dualizmus és a függetlenség között, tehát a kivárási mellett döntött.

Azt jelenti-e ez, hogy Deák ekkori negyvennyolcassága taktikai jellegű volt, lényegében a „mocsár” megnyerését és a radikális nemzeti közvélemény leszerelését szolgálta? Ha nem nehéz is kimutatni – fentebb magam sem tagadtam – politikájának taktikai elemeit, országgyűlési szerepléséből mégsem ezt a mozzanatot emelném ki. Deák negyedszázados politikai eszménye a Habsburg-monarchián belüli alkotmányos dualizmus volt. A szótárában oly gyakran szereplő kifejezések, mint hazánk „alkotmányos szabadsága”, „törvényes függetlensége”, a közjogi dualizmus körülírásai. A nagyon kedvező körülmények között elért – és elérhető – optimumnak az 1848. évi törvényeket tartotta, de nem titkolta, hogy a monarchia és benne Magyarország integritása érdekében hajlandó olyan kompromisszumra, amely Magyarország alkotmányos önállóságával összeegyeztethető.

Az 1848-as törvények előzetes helyreállításához azonban mindig ragaszkodott. Nem valaminő teoretikus jogfolytonosság megszállottjaként, nem papíros-törvé-

268 A szélbal képviselői sem voltak mentesek a nemzetiségek iránti elfogultságtól. Szilágyi Virgil ugyanabban a beszédében, amelyben a nemzeti eszmét a francia forradalom nemes gyümölcseként magasztalja, megkülönbözteti a szabadságra, tehát nemzeti létre hivatott népeket a reakciósoktól, amelyek faji gyűlöletből harcolnak a liberális népek ellen. *Az 1861. évi országgyűlés képviselőházának kéziratos naplója*. OL. Országgyűlési levéltár. – *Redlich*, II. k., 285. o. – Szilágyinak a horvát kérdésben elfoglalt ellentmondásos álláspontjára utal *Szabad*, 545. o. 627. jegyzetében.

269 Az emigrációtól vett üzenetek ellentmondásaira, bizonytalanságaira mutat rá *Szabad*, 518–519. o.

270 A külpolitikai viszonyok és „a nemzetiségek ingadozó magaviselete tekintetbe vétetvén pártunk tevékenység higgadtan gondolkozó tagjai által, oda érlelődött meggyőződésünk, hogy a határozati javaslatnak többségre jutása oly felelősséggel terhelne meg pártunkat, mely alól kibontakoznia s mellyel szembe szállnia aligha volna lehetséges”. *Podmaniczky*, III. k., 115. o. – A határozatiak álláspontját befolyásoló tényezőkre I. *Szabad*, 516–517., 559. o.

nyekkel fegyverkező jogászi illuzionizmusból, hanem jól átgondolt politikai tekintetekből. Deák mindenekelőtt politikus volt, államférfi, aki tudta, hogy 1848 elismerése nélkül sem az országot újraegyesíteni, sem politikai befolyást szerezni, pártot szervezni, sem a centralizmussal szembeszállni nem lehetséges. Különösen világosan látta ezt 1861 tavaszán, amikor Magyarországon a nemzeti radikalizmus, Bécsben az osztrák centralizmus kerekedett felül, és az alkotmányos dualizmust biztosító kiegyezésre úgyszólván semmi kilátás nem volt. Ilyen körülmények között szerkesztette meg az országgyűlés első feliratát.²⁷¹

A felirat intonációja határozott. Nyoma sincs benne a januári töprengésnek, a szédítő káosz és a végzetes szakadék közötti ingadozásnak. A januári dilemma – engedni éppoly kárhozatos lehet, mint törésre juttatni a dolgot – eldőlt: „Engedni ott, hol az engedés öngyilkosság, kockáztatni ott, hol arra szükség nem kényszerít, egyaránt bűn volna a nemzet ellen.”²⁷² Deák tehát nem enged, és nem kockáztat. Elítéli az abszolutizmust, elveti az októberi diplomát, s a többfrontos harc bázisául, fedezékéül a *pragmatica sancti*ot választja. Három mozzanatát hangsúlyozza: kétoldalú kölcsönösségét, fundamentális jogforrás-jellegét és szerződésszerű érvényét. E kétoldalú „alapszerződésben” tehát a dinasztia jogfolytonossága és Magyarország önállósága feltételezi egymást, Magyarország és a birodalom viszonya a pusztán perszonálunió, az örökös tartományokkal való elválaszthatatlan együttbirtoklás kötelezettségével.²⁷³ „Nem akarjuk mi a birodalom fönnállását veszélyeztetni”, sőt a törvényszabta kötelességeken túl, méltányosságból készek vagyunk a birodalom pénzügyi rendezéséből részt vállalni, de „visszautasítunk minden alárendeltséget, minden egybeolvadást”, s a birodalom másik felével csak mint önálló, független, szabad ország érintkezünk. Mi az ország „alkotmányos önállóságát s törvényes függetlenségét semmi tekinteteknek, semmi érdekeknek föl nem áldozhatjuk”.²⁷⁴

Ebből a gondolatmenetből vezeti le az 1848-as törvények s az ország területi integritása helyreállításának követelését. Érvelésében 1848 nem a forradalom, hanem a törvényesség terméke és egyúttal biztosítéka. Ehhez a biztosítékhoz, a polgári parlamentarizmushoz, a jogegyenlőséghez, az adó meghatározásához azonban ragaszkodni kell, ezek nélkül semmilyen alkotmányosságot nem ismerhetnek el. A felirat hangneme nem forradalmi, de nem is a szokványos alattvalói, hanem az egyenjogú szerződésre kész, de határozott feltételeket szabó tárgyalófél öntudatát és önérzetét tükrözi.²⁷⁵

Felmerült olyan nézet, hogy Deák már ekkor is hajlott a feliratban leszögezettnél jóval nagyobb közjogi változtatásokra, és a későbbi kiegyezési terv elemei már érlelődtek benne. Erre a feltételezésre Dessewffy Emil egyik levele a „döntő bizonyíték”.²⁷⁶ Ilyen fontos kérdés tisztázásához érdemes megvizsgálnunk a levelet,

271 *Kvh. Ir.*, 12. sz.

272 *Könyi*, III. k., 35. o.

273 Vö. 1848:XVIII. tc. 6. § „a *sanctio pragmatica*nál fogva megállapított s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatok”-ról szól. *Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénytörvények*. Budapest, 1896. 238. o.

274 *Könyi*, III. k., 44. o.

275 Kossuth az első feliratról is elismerőleg nyilatkozott. Deák bizonyosan nem áll el attól, amit kimondott, mert tudja, hogy a nemzeti közvéleményt tolmácsolta. *Kossuth*, III. k., 607–608. o.

276 Dessewffy – Apponyinak, 1861. július 9. OL. Dessewffy családi levéltár. Ap. 5/d. Idézi Szabad, 569–570. o.

megírásának célját és körülményeit, érdemes áttekintenünk a konzervatív vezérkar utolsó nagy manőverét.

A konzervatívok az országgyűlés idején fokozott aktivitást fejtettek ki, mintha szűk csoportjuk számbeli gyengeségét interakcióik sűrűségével kívánták volna pótolni. Szemükben a felirat létrejötte és vitája kezdeti sikernek, a „tranzakciós” politika támpontjának számított, amelyről még egy rohamot indíthatnak a februári alkotmány ellen. Mindennapos levélváltásukból rekonstruálható taktikájuk. Az országgyűlést Erdély „visszaszerzésének” s az önálló belkormányzat felállításának ígéretével, az udvart pedig a fejedelmi jogok, a trónutódlás és a közös ügyek elismerésével kívánták egymáshoz közelíteni és mindkét felet a hatalmi érvek, illetve a közjogi teória sáncaiból az eleve alapul vett diploma praktikumainak tárgyalóasztalához ültetni.²⁷⁷ Deák körét az udvar, Ferenc Józsefet Deák körének megegyezési készségével biztatgatták. Az országgyűlés által végül is elfogadott néhány módosítással erélyesebbé tett, csupán „Fölséges Úr” megszólítású felirat és a visszautasítás, az országgyűlés feloszlátását sugalló, ingerült bécsi fogadtatás a manőver kudarcával fenyegetett.²⁷⁸

A konzervatívok e harapófogóból úgy próbáltak kicsúszni, hogy a magyar féltől józanságot, Ferenc József *de facto* elismerését, a császártól – a rideg visszautasítás katasztrofális következményeit előrevetítve – türelmet kértek. Június 26-án Ghyczy Kálmán, a képviselőház elnöke előtt a kiegyenlítést, ha a magyarok hajlandók 1848-at a diplomával összhangba hozni, mint bizonyosságot említették, és mintegy kormányprogramként tüntették fel azt az elgondolásukat, hogy ha Magyarország megegyezik a birodalmi tanáccsal, Horvátország és Erdély képviselével, akkor megkapja az önálló, felelős kormányt, s a császár csupán a hadügy és a pénzügy közösségéhez ragaszkodik.²⁷⁹ A bécsi minisztertanácsokon és kihallgatásokon viszont a tárgyalások fenntartása, Deák táborának megnyerése mellett agitáltak.

Ebbe a „manőverbe” illenek bele Apponyi Albert²⁸⁰ és Dessewffy beszélgetései Deákkal, s az a július 9-i levél is, amelyben Dessewffy Deák kiegyezési elgondolásairól tudósította Bécsben tartózkodó elvbarátait.²⁸¹ Világossá vált előtte, írja, hogy Deák valaminő megoldásban bízik („an einer Lösung traut”), és ha „a legkegyelmesebb Úr az országgal közös alapra helyezkednék, a nehézségek legnagyobb része megszűnnék (hinwegfalle)”. Benyomása szerint Deákot két gondolat foglalkoztatja. Egyrészt belátja, hogy a hadügyben egységes szervezetre van szükség, és a magyarországi katonai kontingenst fel kell emelni, másrészt az osztrák népekkel esetenként való érintkezés eszméjét latolgatja. „Magunk között szólva, nem zárom ki, hogy Deák annak lehetőségét fontolgatja, hogy Magyarország állandó megbízottakat küldjön ki, akik esetről esetre fenntartják az érintkezést az osztrák állandó

277 A konzervatív álláspontra vonatkozó levelezés. OL. Dessewffy családi levéltár, Ap. 5/d.– Vay, 408–423. o. – Hivatkozások *Szögyény-Marich*, III. k., 99., 104–108. o.

278 Az 1861. június végi minisztertanácsokra l. *Redlich*, II. k., 83–96. o.

279 Ghyczy Kálmán *emlékirata*. MTA Kézirattár. Ms. 4851/79. – *Könyi*, III. k., 137–138. o.

280 Vay, 409–414. o.

281 Szabad tartalmi ismérvek alapján a levél megírását július 10-re teszi. Mindenesetre bizonyos, hogy a levél abban az időpontban íródott, amikor Apponyi és Ghyczy július 8-án Bécsbe vitték a módosított feliratot, és az egész konzervatív vezérkar a tárgyalások folytatásán buzgólkodott.

megbízottakkal. Még egyszer mondom, nem zárom ki.”²⁸² Az egész Deák–Eötvös-párt belátja, hogy a katonai hatalmat a császárnak kell kezében tartania, és ennek bizonyítására az angol parlamentarizmusból keresnek érveket. Ennek a felfogásnak erősítésre van szüksége, és ez most: Erdély.

Ennyi az, ami Dessewffy leveléből közvetve és meglehetősen bizonytalan formában Deák nézeteire utal. Ha mármost elfogadjuk is, hogy Dessewffy valóban beszélt ezekről a kérdésekről Deákkal, és valóban jól jegyezte meg és híven tolmácsolta gondolatait, akkor sem vonhatunk le messzebbmenő következtetést, mint, hogy Deák hajlott a hadsereg szervezeti egységének és az uralkodó hadúri jogának elismerésére,²⁸³ ami nem jelenti a hadügy teljes közösségének és közös kezelésének elismerését, továbbá latolgatta a birodalom másik részével esetről esetre való érintkezés gyakorlati módozatait, amit elvileg már a feliratban is akceptált.²⁸⁴ Annyi bizonyos, hogy Deák nem tett említést közös pénzügyről, de az is vitatható, és Dessewffy tervkovácsi buzgalmának ismeretében a gyanú nem alaptalan, hogy mennyiben Deák „eszméit” tolmácsolta-értelmezte, és mennyiben a sajátjait szötte bele a vázolt gondolatmenetbe.²⁸⁵ Az sincs kizárva, hogy Deák egészen más összefüggésben elmondott véleményét Dessewffy a pesti kiegyezési szándék bizonyítására, az udvar békítgetésére, a nagy manőver diverziójaként használta fel.²⁸⁶ Erre enged következtetni az, hogy Deák köre július elején és közepén megbízható közlésekből nem a bécsi engedékenységre, hanem az elutasítás szándékát olvashatta ki, nem az egyezkedés gyakorlati kérdéseit, hanem a felosztás esetén követendő politika elveit latolgatta.²⁸⁷

A külső körülmények sem valószínűsítik a Deák kiegyezési tervezetéről, konkrét elgondolásairól szóló tudósítást. Július 18-án a konzervatív kormányférfiak megbuktak.²⁸⁸ A három nappal később, 21-én kelt leirat előbb közjogi érveléssel vi-

282 „Ich glaube bemerkt zu haben – ganz unter uns gesagt – daß er die Möglichkeit kontemplirt, daß Ungarn ständige Commissäre aussende, welche von Fall zu Fall diese Berührungen pflegen mit ständigen öster[reichischen] Commissären. Das glaube ich bemerkt zu haben.”

283 Még a második feliratban is, *Könyi*, III. k., 229. o.

284 Uo. 44–45. o.

285 Ilyen feltevésre alapot ad, hogy a július 9-én Vaynak írt levelében, amelyben még nem tesz említést a Deákkal való beszélgetésről, hasonló gondolatmenetet vázol. Vay, 426–430. o. Ugyanezekben a napokban fogalmazott Dessewffy egy leirati javaslatot. Az ebben felvetett néhány gondolat, pl. a hadsereg egységének indokolása, a király által kiküldendő biztosok, akik a magyar országgyűlés által kiküldendő tagokkal tanácskoznak, feltűnően hasonlít a Deáknak imputált ötletekhez. *Könyi*, III. k., 177–178. o. – *Szógyény-Marich*, III. k., 365. o. Kérdéses tehát, hogy Dessewffy Deák gondolatait használta-e a leirati javaslatában, vagy saját ötleteit szötte-e bele a Deákkal folytatott beszélgetést hírül adó levelébe.

286 A konzervatívok később is hivatkoztak Deák ekkori egyezkedési készségére. Deák egy állítólagos 1862. nyári kijelentése alapján azt állították, a konzervatívok szellemében szerkesztett leirat a kiegyezési tárgyalások megindítását már 1861 nyarán lehetővé tette volna. *Drei Jahre Verfassungstreit. Beiträge zur jüngsten Geschichte Oesterreichs. Von einem Ungar*. Leipzig, 1864. 165–166. o. Nyilvánvaló, hogy a Szécsentől sugalmazott pamflet a konzervatívok igazolására, megmentésére és a Schmerling-kormány támadására használta fel ezt az érvet, amelynek valóságtartalma fölöttébb kétes.

287 Ghyczy június végén is, júliusi bécsi tartózkodása idején is a kedvezőtlen hangulatról számolt be. MTA Kéziratár. Ms. 4853/77–78. – *Szógyény-Marich*, III. k., 112–114. o. – *Szógyény-Marich* június 30-i levele Vayhoz, Vay, 415. o.

288 Az előzményekre: *Szógyény-Marich*, III. k. 113–116. o. – *Könyi*, III. k., 160–195. o. – *Berzeviczy*, III. k., 283–289. o.

tatta a *pragmatica sanctio* perszónálunióként való felfogását, majd 1848-ra hivatkozva emlegette azokat a „minden kételyt kizáró” veszélyeket, amelyekkel a perszónálunió a birodalmat és Magyarországot fenyegeti, majd hatalmi szóval utasított az októberi diploma és a februári pátens elfogadására és a '48-as alkotmány ennek megfelelő módosítására. Nem ismerte el Erdély unióját, s a majdani elismerést is a birodalmi alkotmány elfogadásától és a nem magyar népek nemzeti érdekeinek biztosításától tette függővé. A leirat – nem csekély perfídiával a császárt tüntetve fel a nemzeti egyenjogúság védelmezőjeként – utasította az országgyűlést a nemzetiségek jogait világosan formulázó törvényjavaslat kidolgozására. Végül „komoly megintéssel” figyelmeztetett a fennálló jogszabályok és intézkedések megtartására.²⁸⁹

A válasz Deák második felirata volt,²⁹⁰ 1848 utáni pályájának mesterműve: a közjogi vitairódalom, a politikai pamflet és a programatikusan megfogalmazott magyar liberalizmus klasszikus alkotása. Deák még részletesebben kifejti, újabb érvekkel indokolja a *pragmatica sanctio*ban mint kétoldalú szerződésben rejlő kölcsönösség elvét, a „tisztá perszónálunió” értelmezést, de ez itt csupán válasz és kioktatás, melléktéma, amelyből egyetlen motívum vezet át a főtémához: „Az alkotmány sértetlen fenntartása a *sanctio pragmatica*ban világosan kikötött föltétele a trónöröklési jognak. E kettő egymással viszonyos.”²⁹¹ Vagyis a leirat, amely az alkotmányt megsérti, megcsonkítja, de az öröklési jog elismerését, a koronázás előkészítését kívánja, egyoldalúan értelmezi a szerződést. Pedig nem szabad elfelejteni, hogy viszonyosság és jogfolytonosság „az alapja mind a nép szabadságának, mind a fejedelem trónjának...”²⁹²

Deák a második feliratban is megvédi az 1848-as törvények jogszerűségét és újból, alaposan kifejti a negyvennyolcasság közjogi értelmezését. Ezúttal is említi, hogy az országgyűlés a teljes épségben való restitúció után hajlandó egyes rendelkezések alkotmányos módosítására. De ez is csupán válasz, elhárító mozdulat, melléktéma, amelyből egyetlen motívum vezet át a főtémához: „Felséged, mint magyar király [...] csak a nemzettel együtt gyakorolhatja a törvényhozó hatalmat: szentesített törvényeinknek semmi részét önhatalmával s az országnak beleegyezése nélkül el nem törölheti.” Megerősítenie sem szükséges, „mert azok már 1848-ban királyi megerősítéssel szentesítették”. „Felségedet, hacsak ismét absolut hatalommal uralkodni nem akar, a teljhatalmú törvényhozás nem illetheti”...²⁹³

E két melléktéma logikusan vezet át a főtémához: „Fejedelmi teljhatalmú kényszerítés és az alkotmányosság oly ellentétek, melyek együtt még fogalomban sem állhatnak meg!”²⁹⁴ S ezután spirálisan körbefutó, egyre bővülő érveléssel következik a kifejtés, alkotmánytani lecke kezdő uralkodóknak. Minden alkotmányosság alapelve, hogy törvényeket csak az erre jogszerűen hivatott és választott tényezők hozhatnak, szentesített törvényeket pedig csak „az összes törvényhozás törölhet el”. Miből állna Magyarország alkotmányos önállósága – amelyet elvben az uralkodó sem tagad –, ha az országgyűlés köteles lenne a fejedelem önhatalommal kiadott

289 *Kvh. Ir.*, 44. sz. – *Kónyi*, III. k., 194–202. o.

290 *Kvh. Ir.*, 47. sz. – *Kónyi*, III. k., 220–272. o.

291 *Uo.* 241. o.

292 *Uo.* 256. o.

293 *Uo.* 251. o.

294 *Uo.* 249. o.

parancsát törvény gyanánt elfogadni? Ez csak abszolutizmus lenne, akármilyen alkotmányos mezt ölt is fel. Ha ugyanis az alkotmányosság fogalmából és gyakorlatából kitöröljük a viszonyosság és jogfolytonosság kötelezettségét, amely „a fejedelmekre úgy, mint a népekre egyaránt kiterjed: minden alkotmányosság s minden államnak biztossága az események játéka leendő”. Alkotmányosság nélkül „az érdekek összeütközésénél minden kérdés csak az önkény hatalmával, vagy a fegyver élével volna megoldható”. Konklúzió: az alkotmányosság önkényes értelmezése kizárja magát az alkotmányosságot, enélkül pedig „a népeknek és fejedelmeknek nem volna egyéb választásuk, mint abszolút uralkodás vagy forradalom”.²⁹⁵

Világos alternatíva, de nem forradalmi fenyegetés. Nem mintha a felirat hangszereléséből a konok logika és a tiszteletteljes ironia mellől teljesen hiányoznék a fenyegetés, de ezt csak a logikai vonal meghosszabbítása, csak az ironia komolyra fordítása tenné valóságos alternatívává. És ettől Deák tartózkodik. Éppen azért veti fel a két szélsőséget, hogy a középútat választhassa és ajánlhassa. Még akkor is, ha a középút zsákutcába torkollott, ha a fejedelmi parancs és a nemzet iránti alkotmányos kötelesség, e két ellenkező irány, az „óhajtott egyesülésre nem vezethetett”, és ha az uralkodói leirat az országgyűlési értekezletek fonalát végképp megszakasztotta is. „Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől örökölt [...] mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, ön maga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges.”²⁹⁶

Deák augusztus 8-án terjesztette elő, a két ház egyhangúlag szavazta meg, Ferenc József 14-én vette át a második feliratot. Válaszul 22-én felosztatta – amint ezt már a 11-i koronatanács elhatározta – a magyar országgyűlést.²⁹⁷ Alkukészségének szélső határa ekkor egy korlátozott belügyi önkormányzat, külön igazságszolgáltatás megadásáig és – az általa oktrojált „alkotmányok” elfogadása után – az ország területi egyesítéséig terjedt. A birodalmi kormányzat külső helyzetét újra megszilárdulónak, hatalmi erőit megbízhatónak tartotta ahhoz, hogy ezen túlmenő kívánságokról további alkuba se bocsátkozzék. Ekkortájt, az ausztriai Reichsrat tüntető támogatását is élvezve,²⁹⁸ elég erőt érzett ahhoz is, hogy az abszolutizmust – úgy mond, „provizórikusan” – Magyarországon visszaállítsa, vagyis a birodalmi félalkotmányosságot megfeleltesse.

A magyar liberális vezetőréteg egy része egyáltalán nem, más része csupán 1848-as alapon volt hajlandó egyezkedni, de még a megegyezéspártiak engedékenysége is legfeljebb az uralkodó és a hadügy közösségének elismeréséig s az államadósság egy részének méltányosságából való vállalásáig terjedt. Ha felfelé semmit vagy viszonylag keveset engedtek '48-ból, lefele nem sokat akartak hozzátenni. Liberális elveket és méltányosságot: a nem magyar népeknek a nemzetiségi jogokban, főként a nyelvhasználatban, a vallásfelekezeteknek az egyenjogúság bevezetésében, a parasztságnak „az úrbérrel rokon természetű mindennemű birtokviszonyok” megszüntetésében – a tulajdon jogsérelme nélkül.²⁹⁹ A magyar vezető réteg 1861 nyarán

295 Uo. 256. o.

296 Uo. 272. o.

297 Berzeviczy, III. k., 305. o.

298 Redlich, II. k., 166–172. o. – Kónyi, III. k., 149–150., 289–291. o.

299 Tisza Kálmán indítványa augusztus 21-én, az országgyűlés felosztatása előtt. *Kvh. Ir.*, 53. sz.

a külső helyzetet elbizonytalanodónak, erőit és pozícióit elégtelennek tartotta ahhoz, hogy aktívan ellenálljon az abszolútizmus restaurálásának.

Mindkét fél által elfogadott – s a kiegyezés felé mutató – megállapodás csupán az igazságszolgáltatás rendezésében jött létre. Az országgyűlés júniusban megszavazta s az uralkodó is jóváhagyta az Országbírói Értekezlet által kidolgozott „ideiglenes szabályokat”. Ezek a régi magyar törvényeket egyeztették az 1848-as reformokkal, de érvényben hagyták az abszolútizmus idején bevezetett osztrák polgári jog hasznosnak tekintett rendelkezéseit is.³⁰⁰

Végeredményben az 1861. évi országgyűlés nem változtatta meg, csak országos szinten, nyilvános és alkotmányos véleménnyé szervezve fejezte ki azokat az álláspontokat, amelyek már 1859 nyaratól kezdve formálódtak; nem hatálytalanította, hanem az elutasítással véglegessé tette az 1861 februárjában született döntést. Az országgyűlés állásfoglalása és feloszlata azt tanúsította, hogy a dinasztikus-centralista és a magyar nemzeti álláspont – az osztrák és a magyar „állameszme” – között ha 1849 tavasza óta csökkent is, még mindig áthidalhatatlanul nagy a távolság, és egyelőre csak az erőfölény dönthet az 1861-es és az 1848-as platform közötti ellentétben. Az országgyűlés vitái és feliratai ugyanakkor azt is megmutatták, hogy a magyar vezető réteg jelentős többsége az abszolútizmus és a forradalom közti biztonságos középpúthoz vonzódik, az alkotmányos dualizmushoz, s ezen belül a '48-as alapra helyezett perszónaluniót tartja az elérhető optimumnak.

A kiegyezés felé vezető folyamatban a 1861. évi országgyűlés helyét az jellemzi, hogy semmit sem döntött el, hiszen a „provizórium” visszaállításáról már korábban döntöttek, a kiegyezés feltételei pedig még nem értek meg. Az országgyűlés egy szakasz záró holtpontra manifesztált: az egyezkedés első szakaszának lezárultát.

Történelmi holtpontokon, ahonnan nem látszik a biztonságos elmozdulás iránya, az államférfiúi esélyesség türelmet kíván, az idő és a kedvező szerencse kívárását. Vajon ki tudja-e várni a jó szerencsét, és vajon mit terem a tétlen türelem?

3. A kivárás – 1861–1864

A provizórium – kivárás hatalmi pozícióból

A magyar országgyűlés feloszlata olyan horderejű esemény volt, hogy Schmerling szükségesnek tartotta a kormány eljárását a birodalom „népei” s a külföld előtt igazolni. 1861. augusztus 23-án a Reichsrat fórumán – tehát hangsúlyozottan alkotmányos keretek között – bizonygatta a követett és a követendő kormánypolitika alkotmányosságát. Nyilatkozata a „jogeljátszás” teóriát melegítette fel, de ezúttal nem a korlátlan abszolútizmus igazolására, hanem az uralkodói elhatározásnak mint jogforrásnak a legitimálására. Ófelsége, mondotta, az 1849. április 14-i „bűntényig elragadtatott s kötelességéhez fegyvererővel visszavezetett magyar királyságnak is odanyújtá bocsánatot adó kezét”. Hajlandónak mutatkozott Magyarország alkotmányának helyreállítására, azzal a feltétellel, hogy a közös ügyeket a birodalmi alkotmány szerint kell intézni.

³⁰⁰ Az Országbírói Értekezletre I. Kónyi, II. k., 323–328., 331–354. o. Az ideiglenes törvénykezési szabályokra I. Berzeviczy, III. k., 188–189. o. – Szabad, 321–323., 534–535. o.

A magyar országgyűlés jól felfogott kötelessége az lett volna, hogy alkotmányát ehhez a feltételhez igazítsa, ehelyett az „őstiszteletű” magyar alkotmánynak részét nem képező 1848-as alkotmányt a sajnálatos eseményekhez vezető „minden fattyúhajjtásával együtt” bázisul nyilatkoztatta ki. Ezzel elutasította a birodalmi alkotmányt, és támadást intézett a birodalom összes országának és népének jogai ellen.

Őfelsége és kormánya mindazonáltal ragaszkodik az alkotmányos elvhez. Aból sem vesz vissza semmit sem, amit Magyarországnak érett megfontolás után megadott. Magyarország távolmaradása azonban nem akadályozhatja – és nem is változtathatja – meg a birodalmi tanács működését. Annál kevésbé, mert Őfelsége az 1848-as alkotmányt, amely nemcsak a birodalom egységét és fennmaradását veszélyezteti, hanem Horvátország, Erdély és általában a nem magyar népek jogos érdekeit is sérti, nem fogadhatja el. Minthogy a magyar országgyűlés ezen az elfogadhatatlan alapon maradt, és a soha sem létezett perszonálunió követelésével a „kezébe letett politikai hivatásnak” nem felelt meg, fel kellett oszlatni. Őfelsége azonban táplálja a reményt, hogy a zavaros nézetek megtisztulván, rövid idő múlva egy újabb országgyűlés teljesíti majd kötelességét, elismeri a közös birodalmi alkotmányt, amelyet ő továbbra is megővni és tartósan életbe léptetni kíván.³⁰¹

A nyilatkozat érvelésének – eltekintve alkotmányjogi gyengéitől – pár hét múlva előbukkanó szépséghibája az volt, hogy a kormány a horvát országgyűlés szeptember 2-i feliratát is elutasította. Pedig a horvátok 1848-ban nem „játszották el” alkotmányos nemzeti jogait, hanem akkor „érdemelték ki” azok külön elismerését. Velük is az volt a baj, hogy nemzeti területeik egyesítését és autonómiáját kívánták, és ez sem látszott összeegyeztethetőnek a birodalmi alkotmánnyal. De a kormány nem fordított nagyobb gondot az igazolásra, amikor a horvát országgyűlést november 8-án feloszlatta.³⁰²

A kormánynyilatkozatban kifejezett megbékélési remény őszinteségét sem ez az aktus, sem a Magyarországon kibontakozott tiltakozás és ellenállás erőszakos elnyomása nem támasztotta alá. A november 5-én kibocsátott császári rendeletek gyakorlatilag az önkényuralmat állították vissza.³⁰³ Az egyik rendelet értelmében „a megzavart közrend helyreállításáig” ideiglenesen felfüggesztették a törvényhatóságok működését, a megyei és városi képviselő-testületeket feloszlatták. Ugyancsak a „közrend” védelmében a főbb büntetteket az újrafelállított katonai bíróságok hatáskörébe utalták. Úgyszintén „ideiglenesen”. A helytartótanács működését megszorították, és katonás szigorral a helytartóvá kinevezett Pálffy Móric altábornagy, volt csendőrparancsnok alá rendelték.

A rendelkezések hangsúlyozottan ideiglenes jellege miatt az új rendszert provizóriumnak nevezték. Ez az eufémizmus nem csupán a hitelezők és a Lajtán túli liberális közvélemény használatára volt szánva. A Reichsrat éppen azokban a napokban kezdte tárgyalni az egyéni szabadságjogok garanciáiról szóló javaslatot, amikor a katonai bírászkodást újra bevezették.³⁰⁴ A bécsi liberálisokat ez egyelőre nem za-

301 A Perthaler által fogalmazott nyilatkozatot közli Kónyi, III. k. 283–289. o. – Berzeviczy, III. k., 325–328. o.

302 Redlich, II. k., 225–230., 753–754. o. – Berzeviczy, III. k., 347. o. – J. Šidak–M. Gross–I. Karaman–D. Sepić: Povijest Hrvatskog naroda 1861–1914. Zagreb, 1968. 22–25. o.

303 Kónyi, III. k., 291. o. – Redlich, II. k., 190., 194–200. o. – Berzeviczy, III. k., 356–361. o.

304 Beksics, 272–273. o.

varta, a kormány pedig bízott az erélyes fellépés sikerében. S ha a beidegzett hagyomány és az önkény logikája hamarosan a Bach-rendszeréhez hasonló módszerek alkalmazására készítette is, meg volt győződve róla, hogy az erőszak végül is a Reichsratba, a császári és királyi alkotmányosság „deszkabódéjába” tereli a magyarokat és a horvátokat.

A valóság az abszolutizmus volt. De hogy ezt a valóságot provizóriumnak nevezték és tekintették, hogy a császári kéziratok az ideiglenességet hangsúlyozták s azt a „rendíthetetlen szándékot”, hogy az ország alkotmányát az októberben adott engedmények szellemében épen és sértetlenül fenn kívánják tartani – ez az eufémizmus sokat elárul a birodalmi alkotmányt konstruáló Schmerling-rendszer önbi-zalmából, liberális illúzióiból és ugyanakkor a félalkotmányosságot földrajzilag is megfelelő kormányzat bizonytalanságából, kényszerű illúziókeltéséből. Az elnevezés – és az alkotmányos intézményekhez való mielőbbi visszatérés ígéretése – mögött rejlő kettősség jól jellemzi a kormány helyzetét és taktikáját. Kivárás a nem teljesen konszolidált hatalom birtokában, a nem tökéletesen magabiztos „erő” pozí-ciójából: ez volt a provizórium Schmerlingi értelme.³⁰⁵

A kortársak, különösen a sorozatos kudarcok évadján, kedvtelve bírálták Schmerlinget a kormánypolitika rangjára emelt „mi várhatunk” jelszó indokolatlan magabiztossága miatt.³⁰⁶ Kossuth már az országgyűlés feloszlata előtt „bámulatos os-tobaság”-nak nevezte az osztrák politikát, amely a magyarral való kialakulás e kedvező pillanatát elszalasztotta.³⁰⁷ Valóban fefejű dilettánsok gyülekezete volt Schmerling kor-mánya, vagy inkább a nézőpontban és a helyzetmegítélésben különbözött más pártállá-sú kortársaitól? Minthogy a kormány ha nem is kimagasló államférfiakból, de színvo-nalas, tapasztalt politikusokból állt,³⁰⁸ fel kell tételeznünk, hogy reálisnak vagy kedvezőnek ítélte a liberális cégérű centralizmus – illetve Magyarországon az abszolu-tizmus eszközeivel siettetett kivárás – külső és belső feltételeit.

A nemzetközi helyzetben egyaránt mutatkoztak kedvező és kedvezőtlen mo-zzanatok, s csupán egy csipetnyi fantázia, derűlátás kellett ahhoz, hogy az előbbie-k jobban befolyásolják az új koncepció megalapozását. A nyílt ellenség, Olaszország részéről a súlyos pénzügyi és szervezési nehézségek meg Franciaország ellenzése

305 E kettősségre szemléletes példa a sajtó kezelése. Schmerling kormánya eltörölte az előzetes cenzú-rát, de szigorú sajtótörvénnyel kötötte meg a „szabadságot”. Falk szavaival: a „törvényesség köpe-nyét” borította a törvényteleniségekre. A sajtóperek özöne zúdult a szabad szellemű lapokra és új-ságírókra.

Csupán Magyarországon 1861 novemberétől 1862 júniusáig közel félezer eljárást indítottak a sza-bad szellemű lapok és szerkesztőik ellen, de a perek jórészt felmentéssel, az ítéletek néhány hóna-pos börtönnel zárultak. *Berzeviczy*, III. k., 402–404. o. – *Falk*, 164–166. o.

306 Valószínűnek látszik, hogy Schmerling a „Wir können warten” fenyegető kifejezést 1862. október 22-én a sajtótörvény vitájában vágta oda a liberális ellenzéknek. A miniszter szavait idézi *Rogge*, II. k., 176. o. – Hasonlóan eredezteti a hírhedtté vált jelszót *Redlich*, 1/2. k., 210., II. k., 293., 351. o. és *Berzeviczy*, III. k., 419. o. 3. jegyzet. E jelszót azonban ő is, hívei és ellenfelei is csakhamar ma-gyarpolitikájára is alkalmazták, és utóbb így került be a köztudatba. (*Falk*, 67. o.) Lehetséges, hogy Schmerling félhivatalos lapjai már korábban ilyenformán fogalmazták meg a kivárási politikát. Erre vall, hogy Ferenczi 1861 őszére teszi a jelszó keletkezését (vö. *Ferenczi*, II. k., 400. o.). *Podmaniczky* is már egy 1862. júniusi feljegyzésében magyarellen-es értelemben említi a „várha-tunk” kijelentést. III. k., 144. o.

307 *Kossuth*, III. k., 649. o.

308 A kormányról sokoldalú jellemzést ad *Somogyi*, 9–14. o.

miatt, a potenciális ellenség, III. Napóleon részéről a gyengülő diktatúra belső nehézségei meg Anglia határozott ellenzése miatt a háború felújítására nem kellett számítani. Igaz, Poroszországgal a viszony 1861 tavaszától fokozatosan romlott. Az előző évi teplitzi megállapodást nem öntötték szerződés formájába, még kevésbé ültették át a gyakorlatba. A két vezető német hatalom közötti rivalizálás kisebb-nagyobb ütközésekre vezetett, és megbontotta a főbb nemzetközi kérdésekben fennálló elvi egyetértést. Ez azonban még nem vezetett arra, hogy Poroszország Ausztria ellenségeinek oldalára állt légyen. 1861 októberében Vilmos király határozottan elutasította Napóleon csábító ajánlatát egy Ausztria elleni szövetkezésre és a Viktor Emánuellal való együttműködésre.³⁰⁹

A porosz-osztrák viszony elhidegülését ellensúlyozta Ausztria tekintélyének növekedése a „harmadik” Németországban. A német befolyást erősítő liberális külsínű alkotmányosság kétségtelen vonzerőt gyakorolt befolyásos német államokra, Szászországra, Bajorországra. Poroszellenes liberális körökben már 1861-ben érlelődött az a reformterv, amely majd 1862 elején került a szövetségi gyűlés elé.³¹⁰ Ha tehát Rechberg külügyminiszternek, az osztrák–porosz „dualizmus” hívének még sikerült a Poroszországgal való jó viszonyt fenntartania, Schmerlingnek, úgy látszott, sikerülni fog a liberális poroszellenességből hasznot húznia egy nagyszabású birodalmi koncepció számára.³¹¹ Ilyen nemzetközi helyzetben és ilyen terv aspektusából a magyarokkal való kiegyezés nem tűnt sürgősnek.

Ausztria pénzügyi helyzete az 1860-as évek elején valamelyest javult. Az alkotmányosság bevezetésének annyi haszna megvolt, hogy az államszűk közvetlen veszélye, a napról napra kölcsönökből tengődés nyomasztó gondja elhárult. A kormány iránti bizalom teljében a Reichsrat megszavazta a költségvetést, s ez megnyugtatta a pénzügyvilágot. Kedvező kölcsönökkel és a nemzeti bank működésének újrászabályozása révén Plenernek sikerült az osztrák forintot időlegesen stabilizálnia. 1859 és 1863 között az államadósság összege alig emelkedett.³¹² Az államháztartás egyensúlyát azonban a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudták helyreállítani. 1861 és 1864 között a deficit kevésbé csökkent – 110 millió forintról 90 millióra –, amihez az adóbehajtás nehézségei – főként Magyarországon – és a kölcsönjegyzéstől való tartózkodás is hozzájárult.³¹³ A közönség és a közhangulat nyomán később a Reichsrat jóval bizalmatlanabb lett az új rendszer iránt, mint a banktőke. A kormány tehát a pénzügyi enyhülés néhány éve alatt is főként a bankároktól – tehát a stabilitás látszatától – függött.³¹⁴

A monarchia polgári átalakulását meghatározó feltételek közül, láthatjuk, a nemzetközi és a pénzügyi helyzet, ha kismértékben és átmenetileg javult is, lényegesen nem változott meg az 1860-as évek elején. Az enyhülés legfeljebb a belső re-

309 *Srbik*, III. k., 360–362. o.

310 Uo. 413–421. o. – *Friedjung*, Heinrich: *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859 bis 1866*. 5. kiad. Stuttgart–Berlin, 1901. (a továbbiakban *Friedjung*, *Der Kampf um die Vorherrschaft*), I. k., 53–54. o.

311 Uo. I. k., 47–48. o.

312 *Beer*, Adolf: *Die Finanzen Österreichs im 19. Jahrhundert*. Prag, 1877. 315. o. – *Franz*, 284–285. o.

313 Uo. 286–289. o. – *Rogge*, II. k., 159–160. o.

314 *Rogge* említi, Rothschild – személyesen és nagyvonalúan – támogatta a kormány pénzügyi műveleteit. Amikor a könyvelője a rizikóra figyelmeztette, Rothschild állítólag azzal nyugtatta meg: „Maga csak ne törje az én fejemet!” Uo. 160. o.

organizáció időpontjának halogatását tette lehetővé, de nem indokolta az abszolutizmus visszaállítását Magyarországon. Mi magyarázza akkor a Schmerling-kormány merész koncepciótermő önbizalmát? A harmadik, a belpolitikai feltétel megváltozása. Ez a feltétel, amely az 1850-es években és még 1860-ban is lényegében Magyarországot jelentette, 1860 végétől két részre oszlott: a magyar liberális vezető réteg mellé ellensúlyként fellépett az osztrák-német liberális polgári vezető réteg. Az osztrák-német polgárság és a bürokrácia a magyarokkal szemben kijátszható bázist és támaszt nyújtott a kormánynak a birodalmi centralizáció erősítésében, sőt támaszt és ösztönzést adott neki a külpolitikában is, mindenekelőtt a német hegemoniáért folyó vetélkedésben.

A „harmadik feltétel” megváltozása, nevezetesen az osztrák-német polgársággal való kiegyezés tette elodázhatóvá – talán szükségtelenné – a magyarokkal kötendő kiegyezést, és az új bázis alapozta meg a Schmerlingi bel- és külpolitika egységes koncepcióját. Osztrák-német vezetésű centralizáció a monarchiában és a centralizált, liberális Ausztria vezető szerepe a megreformált, föderatív Német Szövetségben – ez volt a Schmerlingi *nagynémet centralizmus* egységes koncepciója. Ebben az összefüggésben a kivárás nem egyszerűen a magyarok „kiheztetésének” vagy megtörésének tervét jelentette a nem teljesen magabiztos „erő” pozíciójából, hanem a magyarkérdés lefojtását a közép-európai nagyhatalmi állás visszaszerzéséig, és – ennek sikere esetén – alárendelését a már konszolidált „erő” pozíciójából diktálható centralista rendezés tervének.

A koncepció távlati kárpótlást ígért az osztrák-német liberálisoknak az alkotmány pillanatnyi tökéletlenségéért, s elfogadhatóvá tette számukra az alkotmányosság „provizórikus” felfüggesztésének érveit – Magyarországot illetően. Az osztrák-német liberálisokat a hatalmi érdeken kívül a személyes rokonszenv érzelmi motívumai is Schmerlinghez kapcsolták: hálások voltak az alkotmányért.

A Reichsrat – az alkotmányosság provizóriuma

Hála és hűség: e két szó gyakran visszatért a liberálisok nyilatkozataiban. A Reichsrat már első feliratában elkötelezte magát a birodalom egységének és nagyhatalmi állásának védelmére. Ámbár sajnálattal vette tudomásul a magyar képviselők távolmaradását, de nyomban leszögezte, hogy a februári alkotmányt „a birodalom sérthetetlen alapjának” ismeri el, és a császárt az alkotmány bárminő megsértésének elhárításában „rendületlen hűséggel” fogja támogatni.³¹⁵ Július 2-án, amikor a kormány a Reichsrat mindkét házának tudomására hozta az első magyar felirat visszautasítását, az osztrák-német többség sietve kinyilvánította, hogy a császár „méltóságának és jogainak bármily megsértését az összes birodalom ellen irányzott támadásnak tekinti”, és hogy a császár számíthat „minden hű népének tetterős odaadására”.³¹⁶ Nem maradt el a hála és a hűség nyilvánítása a magyar országgyűlés feloszlásakor sem. Az urak háza megismételte a július 2-i hűségnyilatkozatot, emelt hangon hozzáfűzve reményét, hogy e „komoly intést Magyarország téerein is meghallgatják”. Az alsóház szeptember 8-i hálaadó felirata a februári alkotmányt – mint a részeket egy

³¹⁵ Uo. II. k., 122. o.

³¹⁶ Kónyi, III. k., 149–150. o.

egésszé összefűző benső kapcsot – a nemzeti egyenjogúság, az autonómia és a szabadság fundamentumának nyilvánította. Az új alkotmány hatalmas garanciáját látta abban a tényben, hogy a császár megtagadta az 1848-as magyar alkotmány megerősítését. „Alkotmányos jövőnk iránt teljes megnyugtatót ad nekünk azon császári szó, hogy az alkotmány megváltoztatását [...] csupán alkotmányos úton, tehát a birodalmi tanácsban s vele egyetértőleg engedi meg.”³¹⁷

A császári szóba vetett bizalom négy év múlva, 1865 szeptemberében nyeri majd el jutalmát. De már 1861-ben is vakság volt, nem kétséges, a bizalom; gyengeség és megalkuvás az oktrojált alkotmány hálás elfogadása. A hála és a bizalom mégsem csupán az alattvalói tudat beidegzett reflexeként hízelgett a császár előtt. Az alkotmány jegyében fellépő Schmerling-rendszer évtizedek óta zaklató, súlyos ellentmondások feloldását hozta vagy ígérte az osztrák-német liberális polgárságnak. (E nehezen definiálható társadalmi-politikai kategóriába itt a lajtántúli tartományok – elsősorban Bécs és Alsó-Ausztria – vállalkozó és pénztőkés nagypolgárságát, a hozzá csatlakozó középpolgárságot és a viszonylag széles polgári értelmiséget, a német tartományok polgárosodó földbirtokosait és a vegyes nemzetiségű területek egyéb német polgári elemeit soroljuk.) Ez a polgári vezető réteg már régóta küszködött a nacionalizmus – s a hozzárendelt centralizmus – és a liberalizmus – meg a hozzátartozó alkotmányosság – ellentmondásával, és nem csekély zavarokat támasztott benne az osztrákság és a németiség politikai meg nem felelésének élménye.

A 19. század uralkodó eszméi, elsősorban a nacionalizmus, ellentétben álltak a soknemzetiségű Habsburg-birodalom létfeltételeivel. 1848 a történelmi példa szemléletességével mutatta meg, hogy a szabadság és az egyenlőség dualizmusra, föderalizmusra vagy felbomlásra vezet. Az osztrák-német kisebbség a monarchiai vezető szerepét a többi nép nemzeti törekvéseivel szemben tehát csakis a minél erősebben, hathatósabban centralizált birodalom keretei között tarthatta fenn. Mégpedig a liberalizmus erős korlátozása, illetve – amint a forradalmat követő évtized gyakorlata mutatta – teljes elsorvasztása árán. Az osztrák-német polgárság tehát szélsőséges helyzetben az abszolutisztikus centralizmus és az alkotmányos decentralizáció, konszolidált állapotban a látszatalkotmányossággal takart központosítás vagy a látszategység keretében megvalósuló alkotmányosság között választhatott.³¹⁸

Ha csupán ez az ellentmondás és belőle következően ez az alternatíva állott volna fenn, akkor az osztrák-német polgárság bizonyára az alkotmányos külszínű centralizmust választotta és a szabadságot – önmaga szabadságát is – korlátozta volna. Csakhogy a monarchiát nem csupán a „többi népek” nemzeti mozgalma bomlasztotta, hanem a németiségé is. A következőes német nacionalizmusnak vagy beolvasztva meg kellett szüntetnie Ausztriát, vagy kizárva el kellett különítenie a kialakuló egységes Németországtól. Az osztrák-német polgárság nem fogadta el ezt az alternatívát, és valaminő harmadik utat keresett. Az osztrák államhoz és a német nemzethez való kettős kötődés tudati konfliktusait még csak megpróbálta a „nemzet feletti” osztrák állameszme és a német kultúrpatriotizmus összeegyezteté-

317 Uo. III. k., 289–291. o.

318 Franz, 347., 358., 386. o.

sével feloldani. Amikor azonban 1848-ban, majd az 1860-as évek elején a kettős lojalitás konfliktusa politikai síkon jelentkezett, és halasztást nem tűrő politikai megoldást sürgetett, akkor az osztrák-német polgárság nem talált elfogadható választ. A nagy többség – leghatározottabban Bécs nagypolgársága – elutasította a beolvastatást vagy kizáró német nacionalizmust, a „nemzet feletti” osztrák állameszmét fogadta el, annál inkább, mert a gyakorlatban a „nemzetfeletti” amúgy sem tényleges egyenjogúságot, hanem az erősebb osztrák-németiség fölényét jelentette,³¹⁹ tehát a német nacionalizmus számára a Habsburg-birodalom sajátos viszonyai között elfogadható „államfenntartó” eszme volt.

Elképzelhető e polgárság lelkesedése azért az alkotmányért, amely a parlamentarizmus ügyes szabályozásával, a tartományi autonómia mértéktartó adagolásával összeegyeztette a centralizmust a liberalizmussal, anélkül hogy a birodalom „nemzetek feletti” egységét megbontotta vagy veszélyeztette volna. Érthető e polgárság bizalma annak a miniszternek a rendszere iránt, aki alkotmányt adott, egységet őrzött, és a nem egyesített Németországban a hegemonia biztosításával kecsegtetett. Magától értetődő e polgárság hálája a császár iránt, aki nemcsak az „egységbontást” akadályozta meg, nemcsak az alkotmány sérthetlenségét nyilatkoztatta ki, hanem osztráknak, de egyúttal határozottan németnek is vallotta magát, és Ausztria bensőséges kapcsolatát kívánta Németországgal.³²⁰ A császár, a miniszter és az új rendszer, 1861-ben úgy tűnt, megoldja a monarchiai német jellegű centralizmus és az alkotmányos liberalizmus ellentmondását, feloldja az osztrák államhoz és a német nemzethez való kettős lojalitás zaklató konfliktusait.

A megoldhatóság illúziója 1861-ben olyan erős volt, hogy a német nacionalizmus is, az osztrák liberalizmus is Schmerlinget támogatta. A későbbi ellentétek ekkor még békésen szunnyadtak. 1861. november 5-én, ugyanazon a napon, amikor Magyarországon kihirdették a provizóriumot, alakult meg Bécsben az *Akademische Leseverein* diákszervezet.³²¹ Aligha keltett nagy feltűnést a hír vagy maga a diákegylet, amely a német szolidaritás jegyében eleinte kormányhűségét hangoztatta. Csak néhány év múlva derült ki, hogy a radikális diákegylet a német nacionalizmus melegágya, azé a nacionalizmusa, amelyet 1865–1866-tól nem lehet majd az „osztrák állameszme” dinasztikus patriotizmusával összeegyeztetni.

Az osztrák-német polgárság politikus elemeit képviselő liberális Alkotmánypárt azonban még bízott benne, hogy a nagyhatalmi állást a centralizált birodalom biztosítani tudja, és ez összeegyeztethető lesz az alkotmányosság modern követelményeivel. Ezért a párt többsége 1863 közepéig-végéig – a fel-felmorajló bírálatok ellenére – támogatta a Schmerling-kormányt. Vajon elég széles és szilárd volt-e ez a bázis a nagyralátó Schmerlingi koncepció realizálásához?

A kivárás – az ellenállás provizóriuma

„Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet...”

A tűrés és várás elszánásával oszlott szét az országgyűlés. A tűrés és várakozás elszántsága töltötte el a nemzet zömét. De miért a tűrés, mire a várakozás? Kossuth

319 Uo. 326–327. o. – Kann, I. k., 87–91., II. k., 129–132. o.

320 Franz, 330. o.

321 Die Lesevereine der deutschen Hochschüler an der Wiener Universität. Wien, 1912. 5. o.

nyomban e veretes szavak elhangzása után a többértelműséget kizáró világossággal vetette fel a kérdést. „A tűrés politikájának, hogy értelme legyen, csak kettő közül egy célja lehet. Vagy ez: tűrni s tűrés közben készülni fogunk, míg a fegyverfogásra kedvező alkalom nyílik. Vagy ez: tűrni fogunk, míg az osztrák szükségéből megadja, amit most megtagad. A tűrés politikájának egy harmadik értelme nincs.”³²²

A magyar politikai vezető réteg kis része a radikális szárny politikáját követte. Folytatta az ellenállást, várta Ausztria újabb háborús bonyodalmát, amelybe aktívan bekapcsolódhat. Mögötte állottak a középrétegek tömegei és a közhangulat emocionális áramlatai. Az 1863. évi lengyel felkelés ösztönzésére ismét titkos forradalmi szervezkedések indultak. A Nedeczky István vezette szervezkedés közvetlenül Kossuthoz kapcsolódott, és egy olasz–lengyel–magyar összefogás tervébe illeszkedett volna bele.³²³ Ilyen összefogás azonban akkor sem volt reális. E szervezkedéseket is hamarosan leleplezték, felszámolták. A vezető réteg nagy és növekvő többsége azonban a tűrést a kiegyezés kedvező pillanatának kivárásaként értelmezte. Az alkalmat a sorsra, megragadását Deákra bízta.

Az országgyűlés végén és feloszlata után Deák népszerűsége magasra emelkedett. Augusztusban 33 megye és 14 város biztosította bizalmáról írásban vagy küldöttséggel. Újabb 6 város választotta díszpolgárává, egymást követték a Deák-ünnepségek. Hívei különösképpen két érdemét magasztalták: hogy bátran, férfiasan megvédte a nemzet jogait, és hogy törvényes alapon védte meg őket.³²⁴ A feliratokban – jegyezte meg Trefort – „az ország jogai matematikai evidenciába vannak állítva”. A feliratok közös platformon egyesítették a balközéptől a jobbközépig a politikai vezető réteg zömét, s ezzel egy erős, potenciális kormánypárt alapjait rakták le. Deák politikai bölcsességének köszönhető, írta róla Horvát Boldizsár, hogy a közvélemény különböző árnyalatait ’61-es alapon egyesítette.³²⁵

Az országgyűlés feloszlata után Deák ismét visszavonult. Visszatért ahhoz a politikusan privatizáló vagy privatizálva politizáló életmódhoz, amely bizonytalan kimenetelű időszakokban olyannyira jellemezte. Passzivitásából nem mozdította ki a megyék ellenállásának újabb hulláma, a sértett hazafiság országsszerte visszhangzó tiltakozása sem. A szenvedélyes forrongás napjaiban, október derekán írta Keménynek: „Nemcsak vérrel, és nem mindenkor vérrel szolgálhatunk a hazának.” Aki a hazát „nemcsak a lelkesedésnek fellobbanó hevében, hanem mindig, igazán szereti”, az minden módon igyekszik használni néki. Nem riad vissza attól, hogy „törekvéseinek sikere nem rögtöni, sőt talán ki sem számítható”.³²⁶ A türelmes kivárás eltökéltségében nem ingatta meg a szűkebb köréhez tartozók kishitűsége, akik – mint Kemény – úgy vélték, hogy az egyezkedés kedvező pillanatát mulasztották el.³²⁷ Deák nem tartotta a pillanatot kedvezőnek. Nem táplált illúziókat sem

322 Kossuth – Jósikának, 1861. augusztus 15. *Kossuth*, III. k., 650. o.

323 *Lukács*, 336–348. o. A titkos szervezkedésekbe ez idő tájt sok kétes és zavaros elem kapcsolódott be. Az egyik szervezkedés elindítója, Jámbor András szabómester, misztikus látomásoktól indítva, mint Árpád vezér leszármazottja kívánt népe élére állni. Uo. 332–333. o.

324 *Beksics*, 264. o. – *Ferenczi*, II. k., 373–375. o. – Ugyanezeket az érdemeket magasztalja Deákban *Redlich*, II. k., 271. o.

325 *Ferenczi*, II. k., 377–378. o.

326 *Kónyi*, III. k., 293. o.

327 *Beksics*, 274. o. Ennek megfelelően, amíg Deák a passzív kivárás pozíciójába sáncolódott el, Kemény az egyezkedés alkalmát kereste, s minthogy ez késett, egyre borúlátóbb lett. A Kemény–Deák ellentétre l. uo. 274–275. o.

Schmerling alkotmányossága, sem megegyezési készsége iránt. Bizonyos volt abban, hogy vele nem lehet alkotmányos alapon megegyezni, tehát ki kell várni bukását, mégha az 1861-ben beláthatatlanul távolinak tűnt is.³²⁸

A kivárás politikáját, egyebet úgysem tehetett, a vezető réteg többsége elfogadta, bár a passzivitás következetességében számosan nem követték Deákat. A konzervatívok és a megalkuvásra már ekkor kész Deák-pártiak részéről 1861 végétől kezdve folyt a dilettáns tervekóvácsolás és a szervezett agitáció. Nem hiányzott e hangulatkeltésből Kossuth személyének és programjának lejáratása sem, amihez az 1862 nyarán ismertté vált *dunai konföderáció* tervének nacionalista értelmezése jól forgatható érvelésszolgálat. A jobboldali közvélemény-formálás fő célja a kiegyezés szükségességének elfogadtatása, előnyeinek megkedveltetése, a részletek konkrét megoldásának aktuális vitakérdésként való állandósítása volt.

A kiegyezés gondolata 1860 óta tért hódított. Amint láttuk, 1861 tavaszán már megjelent a majdani dualizmust anticipáló újszerű tervezet, a Fischhof–Unger röpirat. A következő években több tucat hasonló gondolat körben mozgó cikk, röpirat, memorandum látott napvilágot. Megszóltak osztrák liberális politikusok,³²⁹ de főként a magyar konzervatívok buzgólkodtak az 1848-as és az 1861-es alkotmánynak az októberi diploma szellemében fogant összebékítésével. Deák körében is többen foglalkoztak kiegyezési tervezetek készítésével. Trefort 1862 nyarán olyan dualizmust vázolt fel, amelyben a külügy és a kereskedelemügy lenne közös, a hadügy viszont önálló.³³⁰ A kiegyezési modellek közös vonása volt, hogy a dualizmus közjogi alapján állottak, tehát mind az 1848-as, mind az 1861-es alkotmány módosítását javasolták; elismerték a közös ügyeket, ezek alkotmányos ellenőrzését az ausztriai [a szűkebb] Reichsrat és a magyar országgyűlés által kiküldendő bizottságokra kívánták bízni; a közös ügyek elfogadása fejében viszont magyar részről még a leglojálisabbak is az ország integritásának helyreállítását kívánták.³³¹

A bécsi kormánykörök évtizedes hagyomány alapján jól tudták, hogy az ország integritásának helyreállítása a jutalmazás, a nemzetiségek felkarolása viszont a fenyegetés hathatós eszköze lehet kezükben. A provizórium kezdetén, a megyei ellenállás letörése után a nem magyar népeket igyekeztek tüntető nyájassággal megnyerni. A helytartóság szlovák gimnáziumokat engedélyezett, pártfogolta a nemzetiségek oktatási nyelvhasználatát. Az államtanács a Szerb Vajdaság helyreállítását javasolta.³³² A kormány erőfeszítéseket tett az erdélyi szászok és románok megnyerésére, az erdélyi országgyűlés alapos előkészítésére, hogy bizton számíthasson követekre a Reichsratban. Az 1862. július 27-i leirat utasította a magyarországi helytartótanácsot, hogy készítsen javaslatot a nem magyar népek nyelvi jogainak és

328 Ferenczi, II. k. 408. o.

329 Schuselka *Reform* c. röpiratát és más alkotmányreform-terveket ismertet Berzeviczy, III. k., 421. o. – Friedmann, Otto Bernhard: Zur Einigung Oesterreichs. Wien, 1862. Uő: Zehn Jahre Österreichischer Politik (1859–1869), Wien, 1879.

330 Megjelent a *Pester Lloyd* 1888. szeptember 5-i számában, idézi Berzeviczy, IV. k., 17. o.

331 A kiegyezési tervezetekre 1. Eisenmann, 377–378. o. – Ferenczi, II. k. 411–413. o. – Berzeviczy, III. k., 424. o. – *Magyar Történeti Bibliográfia 1825–1867*. Szerk. I. Tóth Zoltán. Budapest, 1950. III. k., 163. o. A dualizmust előrevetítő-előkészítő tervezetek közül megemlítendő: Zichy Antal: A magyar szabadelvű conservatív politika, Pest, 1862.; Ein Memorandum zur Lösung der ungarischen Frage. Pest, 1862.; Kovács Lajos: Kísérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására. Pest, 1864. (a továbbiakban: Kovács.).

332 Berzeviczy, III. k., 409–413. o., IV. k., 36–38. o.

egyenjogúságának törvényes szabályozására.³³³ Schmerlinget a magyarokkal való viszonyában inkább a centralista bürokrácia öntelt fölénye és merevsége jellemezte, mint egy liberális államférfi reformhajlandósága. Még engedékenységre valló gesztusait, mint a magyar országgyűlés újbóli összehívásához való hozzájárulását is a magyarok megtörésének, a Reichsratba kényszerítésének szándéka, az abszolút hatalmat visszaállító provizórium jogosultságának bizonyítása devalválta.³³⁴ A politikusi hajlékonyság egyetlen érdemleges jele az volt, hogy önigazoló érvei közül hamarosan elhagyta a „jogeljárás” teóriáját. A hozzá közel álló jogtudós, Wenzel Lustkandl nagy vitát kavaro munkája, a *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht* kifejezetten elutasította a *Verwirklichungstheoret*, az Ausztria és Magyarország közötti viszonyt azonban a szoros állami kötelékekkel összekapcsolt réalunióként értelmezte, és ennek terjengős bizonyításával tagadta Deák feliratainak közjogi megalapozottságát.³³⁵

A kormány elnyomó intézkedései és nemzetiségi politikája ha nagy pánikot nem keltettek is, érveket és érzelmi hátteret adtak az egyezkedésnek kedvező hangulatkeltéshez, amelyet akkor az uralkodó békülési hajlandóságának megnyilvánulásai is alátámasztottak. Ferenc József már 1861-ben, a provizórium bevezetésekor sejteni engedte, hogy nem szívesen és nem végleg adja fel az egyezkedés politikáját.³³⁶ Hamarosan kitűnt: több kérdésben nem ért egyet kormánya elidegenítő magyarországi politikájával. Kis gesztusokon, meleg szavakon túlmenően a megbékélés látványos jelének szánta az 1862. novemberi amnesztiát, amellyel a provizórium alatt perbe fogott vagy elítélt „bűnösöknek” megkegyelmezett. A legjelentősebb ellenzéki húzása azonban kétségtelenül az volt, hogy Apponyi György országbíró a kiegyezés módoszatait és feltételeit összegező emlékirat készítésével bízta meg – azt az Apponyit, akiről tudta, hogy a konzervatívok közül a legközelebb áll Deák köréhez és felfogásához.³³⁷ 1862 végén úgy látszott, hogy az abszolutizmus visszaállítása valóban mulékony intermezzo lesz, és az egyezkedést ott folytatják, ahol 1861 nyarán megszakították.

Az emlékirat, amelyet Apponyi néhány elvbarátjával közösen készített és 1863 elején nyújtott át a császárnak, a kiegyezés államjogi előzményeinek nevezetes dokumentuma. A tervezet fő célul az „egyenjogú dualizmus” megalkotását tűzte. Előfeltételként az 1848-as törvények alkotmányos revízióját, az 1861. februári alkotmány megváltoztatását, a közös és az autonóm ügyek közjogilag világos és szabatos meghatározását és elhatárolását jelölte meg. A közös ügyek közé sorolta a külügyet, a hadügyet, a birodalmi pénzügyet és a kereskedelemügyet. Ezek intézésével

333 *Pesti Napló*, 1862. augusztus 5. és 8.

334 *Redlich*, II. k., 303. o. – *Berzeviczy*, IV. k., 14. o.

335 *Eisenmann*, 380–381. o. – Deák a terjedelmes munka megjelenése után nyomban vitába szállt Lustkandl felfogásával. *Pesti Napló*, 1862. december 10.

336 Ferenc József számára leginkább az októberi diploma volt elfogadható. Nem szívesen adta fel a diploma szellemében történő konzervatív egyezkedés gondolatát, amint a konzervatív államférfiakhoz is ragaszkodott. Különösen Esterházy Móric grófot fogadta bizalmába. (*Redlich*, II. k., 362., 375. o.) A Magyarországgal való megbékélést szorgalmazva, Schmerlinggel több kérdésben nem értett egyet *Berzeviczy*, III. 424–425. o., például sohasem járult hozzá, hogy Magyarországról – az országgyűlést megkerülve – közvetlen választásokkal szerezzenek képviselőket a Reichsratba. (*Eisenmann*, 389. o.)

337 *Könyi*, III. k., 301–302. o. – *Redlich*, II. k., 309–310. o.

a közös minisztereket kívánta megbízni, alkotmányos ellenőrzésükre pedig a két birodalomrész parlamentje által kiküldött, állandó és törvényhozó joggal felruházott, egyenlő számú küldöttség, a *delegáció* felállítását javasolta. Elismerte, hogy a véderő feletti rendelkezés az uralkodó mint legfelsőbb hadúr szuverén joga, de az újonccsapatok, a kiegészítés, az elszállásolás kérdéseiben az alkotmányos rendelkezést a parlamenteknek tartotta fenn. A közös pénzügyek körébe sorolta az államadósságot, az udvartartás és a közös ügyek költségeit, a közvetett adózást, szükségesnek tartotta a közös költségekhez való hozzájárulás arányának törvényes megállapítását, de az országos pénzügyek elkülönítését és alkotmányos kezelését is. Közös ügynek ismerte el végül a külkereskedelmet, a vámügyet, a birodalmi érdekű közlekedést és a távközlést. Ellensúlyként nagy nyomatékkal ajánlotta az önálló magyar kormány és a területi egység helyreállítását. Ezek a kívánságok Magyarországon „politikai credóvá lettek, amelyhez a megmérhetetlen többség olyan szívóssággal ragaszkodik, hogy a magyar minisztérium kinevezése és a magyar korona országai területi épségének helyreállítása nélkül őszinte kiegyezés hiába kíséreltetnék meg”.³³⁸

Fundamentumában és vázában annak az államjogi rendezésnek a terve volt ez, amely – bár nem lényegtelen módosításokkal – 1867-ben megvalósult. Apponyi és társai alapos munkát végeztek: a vezető réteg mérsékelt szárnyának kollektív véleményét fogalmazták meg. Tény, hogy Deák tudott az akcióról és helyeselte a megbízatás elfogadását. Magát a tervezetet ismerte, hosszasan tanulmányozta, és nagyon valószínűnek látszik, hogy alapelveiben egyetértett vele.³³⁹ Maga fogalmazta a Pesti Napló Apponyi megbízatását kommentáló jó kívánságát: „Vajha a kiegyenlítés az 1848-diki törvények alapján és az országgyűlési fölratok szellemében mielőbb létre jöhetne.”³⁴⁰ Ezekben a hetekben, 1862 végén kezdte meg Csengery Antal segítségével az anyaggyűjtést egy nagyszabású vitairathoz, amelyben Lustkandl közjogi munkáját – voltképpen Schmerling magyarországi politikáját – akarta megtámadni.³⁴¹

A nagynémet centralizmus kísérlete

Deák szokatlan szorgalommal megkezdett munkálata 1863 márciusában abbamaradt, az asztalfiókba került, amint Apponyi tervezete is ad acta tétetett, a bécsi levéltárba. Forgách Antal kancellár március 9-i leirata tudtára adta: „Ő Felsége meg lévén győződve róla, hogy ily nagy horderejű intézkedés [...] a helyzetet nemhogy tisztázná, sőt bonyolultabbá tenné, [...] az említett indítványt határozottan mellőzendőnek találni méltóztatott.”³⁴² A császár által személyesen felkért Apponyi emlékiratának ilyen gyors és nyers elutasítása mögött burkolt kormányválság húzódott meg, amelyet közvetlenül a Magyarországgal szemben követendő politika nézeteltérései váltottak ki.

338 Apponyi tervezetét közli Kónyi, III. k., 302–315. o. Az utolsó idézet a 313. o.-ról való.

339 Csengery, 488–489. o.

340 Uo. és Pesti Napló, 1863. december 4.

341 Csengery 1862. december 31-én írta bátyjának, hogy Deákkal együtt két hete a *Corpus Jurist* és a történeti tanulmányozzák. Deák készül a Lustkandl-mű bírálatára. 1863. február 9-i levelében említi, hogy minden délután Deákkal dolgoznak a jelentős művön. Csengery, 489. o.

342 Berzeviczy, IV. k., 18. o.

Az 1863. február 13-i minisztertanácson Magyarország és Erdély viszonya, a két országgyűlés külön vagy együttes összehívásának kérdése merült fel. Forgách és Esterházy Móric tárca nélküli miniszter a magyar vezető réteg minden vitán felülálló, egységes álláspontját, az uniót képviselte.³⁴³ Schmerling és hívei ezzel szemben ragaszkodtak a februári pátensben rögzített tartományi beosztáshoz. Ebből a „mel-lékkérdésből” a következő hetekben rendkívül heves vita bontakozott ki Magyar-ország monarchiai helyzetének rendezését illetően. A vitában Apponyi „egyenjogú dualizmus”-tervezete használhatatlan volt. Ezért Forgách kancellár – a tervezet egyes elemeit felhasználva – maga készített a birodalom egységét jobban kidomborító kiegyezési javaslatot. A közös ügyek körét és kezelési módját átvette Apponyitól, de elvetette az önálló magyar kormány gondolatát, a delegációkat pedig kétkamarás, tényleges parlamentté, valaminő „tágabb birodalmi tanácsa” kívánta fejleszteni.³⁴⁴ Ezzel az áldualista javaslattal Schmerling egy szigorúan centralisztikus ellentervet állított szembe, amely a februári alkotmányt és a belőle következő rendeleteket foglalta össze, és minden engedmény, minden fenntartás nélküli érvényesítésüket követelte az ellenálló Magyarországon.³⁴⁵

A császár eleinte határozottan – már amennyire politikai jellemére ez a szó egyáltalán alkalmazható – a békés kiegyenlítés pártján állott. Még a március 18-i minisztertanácsot megnyitó nyilatkozata is inkább az erélyes rendszabályokat javaló Schmerling ellen irányult. A jelen helyzetben, úgymond, amikor külföldön jó-részt a lengyel zavarok miatt súlyos nehézségek tornyosulnak, és a béke fenntartá-sára nem lehet építeni, különösen fontos a Magyarországgal való megnyugtató kiegyenlítés. Kiváltképpen az erdélyi ügyek sürgetik a döntést, mert ha egyszer összehívják az erdélyi országgyűlést, akkor Magyarországgal hosszú ideig lehetetlen a kiegyenlítés. Meg kell fontolni, hogy a jelen pillanat nem kedvez mélyreható (einschneidend) rendszabályok alkalmazásának.³⁴⁶

A minisztertanács vita formálisan az erdélyi országgyűlés összehívása körül folyt, de ezúttal a monarchia államrendszerének súlyosabb kérdéseit – a februári pátens energikus végrehajtásának vagy a diploma felé tendáló „lágýtásának” alter-natíváját – érintette. A magyar miniszterek és az álláspontjukat támogató horvát kancellár a merev centralizáció meddőségével érveltek Schmerling ellen, aki viszont a konzervatívokra, a februári alkotmány bevezetését akadályozó magyar miniszte-rekre hárította vissza a felelősséget. Rechberg a nyugtalanító nemzetközi fejlemé-nyekre hivatkozott: az adott pillanat nem a legalkalmasabb a februári alkotmány erőszakolására. Most, amikor Ausztriának teljes súlyát az európai politika serpe-nyőjébe kell dobnia, roppant veszélyes a legnagyobb országában nyugtalanságot kelteni. Kényszerrendszabályoknál célravezetőbb az engedékeny kivárás. Éppenséggel a már szilárdan leszögezett kormánypolitikát kell ingadozás nélkül végrehajtani,

343 Uo. IV. k., 21–22. o.

344 Redlich, II. k. 311–312. és teljes terjedelemben 764–766. o.

345 Uo. 316. o. – Még februárban írta Csengery a bátyjának, hogy a császár folyvást sürgeti a kiegye-zést, a bécsi miniszterek viszont semmit sem engednek. Ragaszkodnak ahhoz, hogy „amiket ők kö-zös ügyeknek tartanak, közösen tárgyalassanak, közös birodalmi testület által. Az esetenkénti érintkezéstről hallani sem akarnak.” Csengery, 490. o.

346 Redlich, II. k., 317. o.

mert az engedékeny várakozás még veszélyesebb lehet – vágott vissza Schmerling.³⁴⁷

A császár szokása szerint nem döntött. De hogy inkább a magyar konzervatívok és Rechberg álláspontja felé hajolt, bizonyítja a két magyar miniszterből és a horvát kancellárból álló bizottság kiküldése új javaslat készítésére. Az új javaslat a magyar, a horvát és az erdélyi országgyűlés gondos, a történelmi jogokat, a felfogásokat és előítéleteket kímélő, a megbékítést szolgáló előkészítést ajánlotta. A március 23-i kabinetvitán az álláspontok kevésbé közeledtek egymáshoz, ámbar a császár az új tervezet alapján való egyetértést sürgette minisztereitől. A jelek arra mutattak, hogy a Schmerlingi centralizáció vonala megbukik, és az egyezkedés új szakasza kezdődik el.

Egy hét múlva, március 30-án, a vita váratlanul ellenkező értelemben dőlt el. A császár egy hétig érlelt megfontolása után közölte minisztereivel a végső döntést. Eszerint a magyarkérdés megoldására irányuló valamennyi programot vissza kell vonni. Minthogy az októberi diploma és a februári alkotmány a monarchia keleti országaiban is érvényben vannak, a korona magyar, horvát és erdélyi tanácsosainak kötelességük, hogy érvényt szerezzenek nekik. Az erdélyi országgyűlést külön kell összehívni, az uralkodó az uniót nem terjeszti elő, és erre vonatkozó javaslatokat nem szentesít. Szigorúan vigyázni kell rá, hogy a tisztségviselők illetéktelenül szerkesztett és önkényesen követelő magánprogramokkal a függőben lévő kérdések megoldását ne nehezítsék és a kormány szándékai iránt kételkedést ne ébresszenek. Apponyit hivatalából azonnal mentsék fel; a sajtót egyértelműbben befolyásolják és szigorúbban korlátozzák.³⁴⁸

Mi magyarázza ezt a váratlan – bár nem példátlan – meredek irányváltást? Az eddigi szakirodalom nem elemezte, legfeljebb ha regisztrálta az irányváltás tényét. A kabinetválságból Schmerling került ki győztesen – írja Redlich is, Berzeviczy is.³⁴⁹ De hogyan és miért kerekedett felül, amikor még egy héttel előbb is csaknem bizonyosnak tűnt, hogy vagy enged, vagy bukik? Az eddig feltárt forrásanyag nem nyújt szolid alapot a fordulat megalapozott magyarázatához. Hipotézisemben így csak egyetlen meghatározó tényező valószínűsítését kísérem meg.

1863 elején Magyarország helyzetének rendezése ismét erősen összekapcsolódott a közép-európai polgári-nemzeti átalakulás nagy folyamataival, ezúttal a lengyel felkeléssel és a német egység ügyével. A kiegyezési hajlandóság erősödése vagy gyengülése, amint láttuk, 1860 eleje óta eléggé szoros korrelációban állt a monarchia nemzetközi helyzetének alakulásával. 1861-től kezdve különösen a porosz-osztrák viszony hullámozása játszott meghatározó szerepet. Az egyezkedési készség újraéledéséhez az is hozzájárult, hogy ez a viszony 1862-ben ismét megrom-

347 Uo. 321. o.

348 Uo. 328–329. o.

349 Az egyébként gondos oknyomozó Redlich ezúttal megelégszik a pusztán tények közlésével. A március 23-i miniszteri konferenciával kapcsolatban megjegyzi, hogy a császár szemmel láthatóan nem állt már ugyanazon az alapon, mint Schmerling. Ezután közli a 30-i minisztertanácson felolvasott császári döntést, azzal a rövid, de figyelemre méltó kommentárral, hogy ezzel az 1861 óta tartó birodalmi krízis bevégeződött, az államminiszter előtt szabad volt az új birodalmi politikájának folytatására. Uo. 329. o. – Berzeviczy ennél is kevesebbet mond: császári döntés volt a nevelésügy egér, melyet a hegyek vajúdása szült. A válságból Schmerling került ki győztesen, aki erőteljesebben folytatta a centralista politikai vonalat. *Berzeviczy*, IV. k., 24–25. o.

lott. A fordulatot nem Bismarck, az 1862 szeptemberében hatalomra került porosz miniszterelnök okozta: ő csak tudatosította és levonta a következményeit. Vagy Budára helyezi át súlypontját és a Balkánra terjeszkedési szféráját Ausztria, vagy előbb-utóbb törésre kerül a sor Poroszországgal – állította fel az alternatívát 1862 decemberében.³⁵⁰ Ausztria ezt természetesen nem fogadta el, de nem is mert hasonló ellenalternatívát felkínálni ellenfelének. Folytatta a Poroszország elleni falmelléki térnyerés és vele való konzervatív együttműködés hintapolitikáját. Ebbe illett bele a magyar ókonzervatívokkal megkezdett egyezkedés újrafelvétele.

Ezt az egyszerű s a maga módján logikus irányvonalat hirtelen bonyolulttá és kockázatosná tette az 1863 januárjában kitört lengyel felkelés. Nemzeti szabadságharc a szomszédban, Galícia veszélyeztetettsége, Magyarország rokonszenve – mindez elégséges ok volt ahhoz, hogy a császár és kormánya nyomban a felkelés leverését kívánja, és jóindulatú semlegességéről biztosítsa az orosz kormányt. Csak-hogy kormánytámogató liberális körökben és egyes német államokban lengyelbarát rokonszenv is mutatkozott, különösen azután, hogy Bismarck katonai egyezményt kötött Oroszországgal a felkelés leverésére, ami Franciaország ellenakcióját, egy oroszellenes intervenció eszméjét provokálta.³⁵¹ Február végén III. Napóleon grandiózus tervvel állt elő: az alkalmat fel kell használni Lengyelország feltámasztására és Itália teljes egyesítésére. Ausztria csatlakozzék a francia szövetséghez, mondjon le Galíciáról és Velencéről, kárpótlásul megkapja Sziléziát, más német területeket és a Balkán egy részét: „Elérkezett a nap – üzenté Ferenc Józsefnek –, amikor Ausztria egy csapásra sokkal többet szerezhet vissza, mint amennyit elveszített.”³⁵²

Ausztria roppant kényes helyzetbe került. Szívesen látta volna a lengyel tűzfészek mielőbbi kioltását, de ebben hírneve, hívei és a nyugati hatalmak miatt nem működhetett közre. Másrészt csábító ajánlatot kapott egy orosz- és poroszellenes szövetekezésre, amely esetleg közép-európai hegemoniájának helyreállításával kecsegtetett. E merész akciótól viszont a Napóleon iránti bizalmatlansága, a határain folyó háború roppant kockázata s a távoli, bizonytalan nyereség reményében azonnal hozandó áldozatok tartották vissza. Elvégre nem lehetett elvárni Ausztriától, hogy hadat viseljen két tartománya elvesztéséért. Az osztrák diplomácia tehát igyekezett úgy elhárítani a francia ajánlatot, hogy azért megőrizze részvételét a nyugati hatalmak békés diplomáciai akcióiban.³⁵³ A lengyel nemzeti felkelés belső és az elene való aktív fellépés külpolitikai hatásától való aggodalomnak felelt meg a Magyarországgal való konzervatív egyezkedés útjának óvatos egyengetése: az alkukészség ébren tartása, az ellenzéki izgatottság elaltatása.

Ekkor, a kormányválság kelles közepén, a nehéz döntések napjaiban érkezett meg Bismarck üzenete. Az ellenfél békejobbot nyújtott: a Lengyelországon osztozkodó hatalmak összefogását ajánlotta.³⁵⁴ Az új „szent szövetség” ugyan előrelátha-

350 *Bismarck: Die gesammelten Werke*. 7. k. Berlin, 68. skk. o. A szövegkritikára I. *Srbik*, III. k., 448. o. 1. jegyzet.

351 *Diószegi István: Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika*. Budapest, 1967. 195–198. o.

352 *Srbik*, III. k., 476. o. A lengyel felkelés okozta diplomáciai bonyodalmakra összefoglalóan a 472–477. o. – *Kovács*, 20–22. o.

353 Uo. 22–23., 29–30. o. – *Berzeviczy*, IV. k., 45. o.

354 Károlyi berlini követ 1863. március 21-i, Rechberghez írt levelét idézi *Kovács*, 23. o. Károlyi a jelentésében közölt ajánlatról Rechberg nyilvánvalóan a március 23-i miniszteri konferencia után referált a császárnak.

tóan nagy ellenkezést váltott volna ki a monarchiában, és rontotta volna a nyugati kapcsolatokat, de garantálta volna a birodalom integritását, és hosszabb időre tartósította volna a németországi dualizmust, Ausztria formális vezető szerepének megőrzését is. Ausztria ezt az ajánlatot sem fogadta el, de a porosz együttműködési készség tudatában biztonságosan hárította el a francia szövetségi tervet, és nagyobb nyugalommal folytathatta a centralista belpolitikát. 1863. március végén, amikor a hetek óta tartó kabinetválságban Ferenc Józsefnek döntenie kellett a magyar konzervatívok tervezete és Schmerling intranzigens, a februári alkotmány oktrojáló centralizmusa között, akkor a Poroszországgal és Oroszországgal való jó viszonyt ígérő bismarcki ajánlat az utóbbinak, a rend és a rendszer erőskezdő fenntartásának kedvezett.

Schmerling azt írja emlékirataiban, hogy a március 30-i császári döntés őt is meglepetésként érte.³⁵⁵ Ha ez a kései visszaemlékezés helytálló, akkor Ferenc József maga határozta el a provizórium szigorítását. Valószínűbb azonban, hogy Schmerling aktívan közreműködött az uralkodó meggyőzésében. Akárhogy volt is, a március 30-i döntés az államminiszter győzelmét jelentette. A kormány a kabinetválság lezárulása után nyomban hozzákezdett az erdélyi országgyűlés előkészítéséhez. Két hét alatt elkészítette az ideiglenes országgyűlési rendtartást; az április 21-én kibocsátott uralkodói kézirat július 15-re Nagyszebenbe összehívta az Erdélyi Nagyfejedelemség országgyűlését.³⁵⁶ Schmerling jelentős sikert várt: bizton számított arra, hogy az erdélyi képviselőkkel birodalmivá bővítheti a csaknem három éve csonka szűkebb Reichsratot, és ezzel előbb-utóbb a magyarok ellenállását is megtörheti.

Ez a centralista belpolitika még siker esetén is csak távoli konszolidációt ígért. Az adott pillanatban inkább bénította, mint serkentette a monarchia külpolitikai cselekvőképességét. Ha a külső bonyodalmak a tavaszon megakasztották a Magyarországgal való egyezkedés folyamatát, akkor viszont Magyarország békétlensége a kedvező külpolitikai helyzet kihasználását hiúsította meg. 1863 nyarán az osztrák diplomácia klasszikus példát mutatott arra, hogy miként lehet a kínáló „mérleg nyelve” helyzetet újabb presztízsveszteséget okozó tehetetlenkedéssel és erőtlen látszatakciókkal elszalasztani.

Május 19-én a minisztertanács újból a lengyel felkelés nyomán előállott kényes nemzetközi helyzettel foglalkozott. Franciaország nem nyugodott bele az osztrák békítésbe, és elvárja, hogy Ausztria csatlakozzék a keményebb nyugati fellépéshez. Ausztria, mondotta Rechberg, nem folytathat olyan politikát, amely Oroszországgal minden bizonnyal háborúra s még győzelem esetén is Galícia és Velence, Németországot illetően a Rajna-vidék elvesztésére vezetne. De a francia ajánlat visszautasításával is csínján kell bánni, mert Napóleon súlyos zavarokat támaszthat Galíciában, Magyarországon, Erdélyben, a délszláv és az olasz területeken. Ausztriának békére van szüksége. Ezt leginkább a Német Szövetség közös semlegességi politikája szavatolhatná, erre viszont Poroszország együttműködésének híján aligha lehet számítani.

355 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Nachlass Schmerling-Bienert. Karton I. Denkwürdigkeiten: Anton Ritter v. Schmerling. Heft V. folio 929–930.

356 Berzeviczy, IV. k., 64–70. o.

Schmerling ezúttal egyetértett a külügyérrel: Ausztria nem mond le Galíciáról, nem segíti Lengyelország feltámasztását. Oroszország ugyan rossz szomszéd, de még mindig jobb, mint a franciabarát Lengyelország, e forradalmi tűzfészek Magyarország és Erdély határán. Mindenképpen szükségesnek vélte a német szövetségi kongresszus mielőbbi összehívását. A császár a minisztertanács végén az el nem kötelezettség ügyes folytatásában jelölte meg a külpolitika fő irányvonalát, amelyet Németországra támaszkodva kell követni. Ezért lehetőleg Berlint is be kell vonni a semlegességi politikába.³⁵⁷ A kormány – mindenekelőtt Schmerling befolyására – a határozatot úgy értelmezte, hogy erőfeszítéseit Németországra, a szövetség reformjára fordíthatja. Júliusban tehát elővette és renoválta a szövetségi reformtervezetet, amelyet 1862 elejétől a megszokott lagymatagsággal napirenden tartott.

A körülmények ekkor valóban kedveztek a reform megvalósításának. A német államok nagy többsége a bonapartista gyámkodás vagy a bismarcki despotizmus alternatíváját szívesen megkerülte volna a gyenge és félliberális Ausztria vezetésével megreformált, szorosabb Német Szövetség keretében.³⁵⁸ A német liberálisokat kifejezetten riasztotta a porosz alkotmánykonfliktus vaskezü „megoldása” és az Oroszországgal kötött reakciós szövetség. Reális esélye volt tehát annak, hogy a liberális erőkre támaszkodva vissza lehet szorítani Poroszországot és biztosítani lehet a vezető szerepet az egyesülő föderatív Németországban. Ezt a megoldást, amint még látni fogjuk, magyar liberálisok is szívesen támogatták volna, mert megkönnyítette volna a monarchia dualista átalakítását. Megkísérelhető volt a Német Szövetség poroszellenes reformja Franciaország támogatásának megnyerésével is. Ausztria azonban megint fából akarta a német egység vaskarikáját kikovácsolni: Poroszországot kívánta megnyerni a visszaszorítását célzó reformhoz.

A július 9-i minisztertanácson a császár és külügyminisztere a Frankfurtba összehívandó fejedelmi gyűlés sikerének feltételét abban látta, hogy Poroszország részvételét kieszközlik.³⁵⁹ S habár a porosz királytól biztos ígéretet nem kaptak, Schmerling kezdeményező derűlátása felülkerekedett: Ausztria augusztus közepére összehívta a német fejedelmek reformkongresszusát. A reformjavaslatot sokszor és behatóan elemezte, a kongresszus színes és színtelen eseményeit már számtalanszor felidézte a történeti irodalom.³⁶⁰ Ismétlés helyett itt csupán annyit: az öttágú vezető direktóriumból, szövetségi tanácsból, szövetségi képviseleti testületből, bíróságból és a módosított fejedelmi gyűlésből álló államszervezet terve bonyolultságban vetekedett az ausztriai februári alkotmánnyal, életképtelenségben és álliberalizmusban még felül is múlta azt. Valódi célja nem is Németország hatékonyabb egysége, hanem Ausztria vezető szerepének – mérsékelt – kidomborítása és a szövetségén kívüli birtokainak védelme lett volna.

A februári alkotmánytól eltérően a szövetségi reform bonyolultságának és életképtelenségének bizonyítására sohasem került sor. Nem a hat ellenszavazat miatt (ez elenyésző kisebbséget tett ki a 39 szavazatból), hanem egyetlen tartózkodás – Poroszország távolmaradása – miatt. Nélküle és ellene a reformot csak fegyverrel

357 Redlich, II. k., 778–783. o.

358 Srbik, III. k., 366–378. és IV. k. 3–21. o.

359 Redlich, II. k. 783. o.

360 Friedjung, Der Kampf um die Vorherrschaft, I. k., 57–66. o. – Srbik, IV. k., 30–76. o. – Berzeviczy, IV. k., 49. o. – Kovács, 31–33. o.

lehetett volna életbe léptetni. A fegyverhez nyúlás azonban hathatós francia szövetséget és a magyar kiegyezést feltételezte, ez viszont ellentétben állt a német jellegű centralista politika céljaival és érdekeivel. Így tehát a schmerlingi nagynémet centralizmus az önmaga állította hibás körben forgolódott.

Az 1863. márciusi irányváltás természetesen jó időre megakasztotta a magyarországi kibontakozást. Deák, mielőtt feltűnő módon kimozdult volna, már vissza is vonult a passzivitásba. Március végén, amikor az országgyűlés volt tagjai emlékalbumot nyújtottak át neki, ismét a második felirat szellemében jelentette ki: „Én a fejedelmet legmagasabb állásában a törvényesség megtestesülésének óhajtom tekinteni, s midőn védem a törvényességet, védem egyszersmind a fejedelem jogait s érdekeit, mert ezeknek alapjuk a törvényesség”.³⁶¹ Ez volt Deák válasza a provizórium abszolutisztikus vonalának megmerevedésére, és ettől nem tárgított akkor sem, amikor Schmerling németországi kudarca után kedvezőbbnek vagy amikor erdélyi sikerei idején kedvezőtlenebbnek tűntek a tárgyalás feltételei. Ellenezte, hogy a hozzá közel álló Pesti Napló a „dualizmus” szót használja, és a „közös ügyek”-ről cikkezzék.³⁶² Nem helyeselte közeli barátainak egyezkedési improvizációit, és nem engedett türelmetlen unszolásainak.

Másként ítélte meg a helyzetet Eötvös. Már egy 1860-ban készített röpiratában kifejtette: az Ausztria vezetésével egyesített, liberális Németország a feltétele a monarchia dualista átalakításának, vagyis Magyarország különállásának.³⁶³ Ezt a gondolatot villantotta fel az uralkodó előtt az 1861. januári audiencián, ennek szükségességéről igyekezett meggyőzni 1863 nyarán Schmerlinget is. Úgy látszik, a frankfurti kongresszus előtt is, utána is tárgyalt vele, de Schmerling intranzigenciáját Eötvös koncepciózus tervezete sem lágyította meg: két parlament, két kormány, közös ügyek, vezetésükre birodalmi miniszterek, ellenőrzésükre a két parlamentből alakult bizottságok.³⁶⁴ A frankfurti kongresszus eredménytelenségét látva, Eötvös új javaslatlall állt elő: hívják össze a magyar országgyűlést. A békülékeny közeledésre a nemzet is engedékenyen fog válaszolni. Azt is ajánlotta, hogy az uralkodó és Schmerling jöjjön Pestre az országgyűlés politikai-hangulati előkészítése végett.³⁶⁵

Deák nem helyeselte, elhamarkodottnak tartotta a kezdeményezést. Ausztriában – mondotta Eötvösnek és Trefortnak – „minden a körülményektől függ. Mihelyt a körülmények úgy kívánják, ha nem kérünk, ha nem közeledünk is, adni fog-

361 Kónyi, III. k., 316. o. Az eredetileg elmondott beszédben az idézett mondat eleje így hangzott: „...mert úgy vagyok meggyőződve, hogy a fejedelemnek legmagasabb állásában a törvényesség megtestesülésének kell lennie.” A közlésre kerülő szöveget azonban Deák maga megváltoztatta. „Nem akarom az Angol királynét a Károly-kaszárnyával felcserélni” – mondotta mentségül. (Ferenczi, II. k., 404–405. o.)

362 Falk, 70. o. Valószínűleg 1863 elejéről lehet szó, mert Falk a fogságból való kiszabadulása után kapta ezt a tanácsot. Deák még 1863 elején is ellenezte, hogy a sajtó szélében-hosszában kolportálja a „közös ügyeket”. (Bekscsics, 278. o.)

363 (Eötvös József báró): Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. Egy magyar államférfiútól. Pest, 1861.

364 A tervezetet Eötvös személyes közlése alapján Lónyay jegyezte fel. MTA Könyvtára. Kézirattár. Ms 5306/4. Lónyay Menyhért naplójegyzetek 1863. szept. – 1865. jan. végéig. (A továbbiakban: MTA KK, Lónyay-naplójegyzetek.) 1864. november 27-i feljegyzés. – Falk is említést tesz Eötvös bécsi látogatásáról és Schmerlinggel való tárgyalásáról, de kiegyezési tervről nem tud. (Falk, 222–223. o.)

365 Falk, 227–228. o. – Ferenczi, II. k., 409. o.

nak vagy legalább ígérni: ha a körülmények, bár csak látszólag is, rájuk nézve jóra fordulnak, akkor, ha kérünk, még kevesebbet adnak, illetőleg semmit. Majd a conservativeket is lehordják, ha az adás vagy ígérés ideje nincs jelen, ha pedig jelen van, akkor felkeresnek bennünket is.”³⁶⁶ Deák jól értette és komótos semmittevésbe és sűrű szivarfüstbe burkolózva is éles szemmel figyelte a bécsi kabinetpolitika zөг-zugos pályáját.

Az idő még nem érkezett el.

A lengyel felkelés, a külső és belső bajok inkább aggodalommal, mint engedékenységkel töltötték el a kormányt. Szigorította a cenzúrát, a titkos szervezkedések leleplezése nyomán kiterjesztette a katonai bíraskodást. Schmerling hozzákezdett a magyar igazságügy és közigazgatás osztrák kaptafára húzott centralisztikus átszervezéséhez. Emiatt ismét kiéleződött a kormányon belüli ellentét. Ebbe 1864 tavaszán Forgách kancellár bukott bele. Schmerling fölényesen elhárította Rechberg figyelmeztetéseit a magyarországi nyugtalanság kedvezőtlen külpolitikai kihatásairól és ironikusan naiv javaslatait a sajtó hatékonyabb befolyásolására.³⁶⁷ A nagy hatalmú államminiszter konokul haladt – 1864 tavaszától az új magyar kancellárral, Zichy Hermannal karöltve – a provizórium szigorításának és tartósításának útján. Az Almásy–Nedeczky szervezkedés leleplezésében és megtorlásában, a magyarországi igazságszolgáltatás és közigazgatás centralista szellemű reformtervezetében már-már a Bach-korszak kormányzati módszereihez közeledett. Ezért kérdezte Deák türelmetlen barátaitól: „Most keressek én valakit, kivel szóbaállhatok?”³⁶⁸

A Schmerling-rendszer ellentmondásai

Deáknak igaza volt. 1863 őszén meg a rákövetkező tavaszon nem volt kivel szót érteni a kabinetben. Még nem jött el az ígérés és békülés évadja. Jól sejtette, eljön nemsokára, és akkor kéretlenül is megkeresik őket.

Ezt a prognózist mindenekeelőtt és mindenki előtt a külpolitikai helyzet valószínűsítette. Amíg 1849 után Ausztria a nemzetközi restauráció békéjében építhette a neoabszolutizmus rendszerét, az 1850-es évtized végétől ismét viharzónába került. A közép-európai nemzeti átalakulás tektonikus erői ismét mozgásba jöttek, s e mozgalmak a Habsburg-monarchia létérdekeit érintették. A létérdekek önmagukban egyértelműek és világosak voltak: a monarchiának mindennemű nemzeti újjárendezés megakadályozása és a status quo fenntartása állott érdekében. Ez az egyszerű alapelv azonban az átalakuló közép-európai térség erősen fluktuáló hatalmi erőterében állandóan összebonyolódott, és – amint előbb láthattuk – a részkérdésekben diszharmonikussá vált. A német hegemonia megszerzése, sőt a fennálló helyzet megtartása Franciaországra utalta Ausztriát; egy francia szövetség viszont Velence – esetleg Galícia – feladásával járt volna, és a birodalom belső szilárdságát is erősen próbára tette volna. A területi integritást leginkább a porosz és orosz támogatás biztosította, ez azonban a Németországból való kiszorulás veszélyét rejtette magában, anélkül hogy Velencét feltétlenül garantálta volna.

³⁶⁶ Falk, 68. o. A Deák irályától idegen fogalmazás onnan adódhatott, hogy Falk egyik barátja jegyezte le, őtőle kapta a beszélgetésen egyébként részt vevő Falk.

³⁶⁷ Redlich, II. k., 335–336. o.

³⁶⁸ Berzeviczy, IV. k., 45. o.

Ez utóbbi orientáció az adott pillanatban, a lengyel felkelés idején, a Német Szövetség kudarcba fűlt reformkísérlete után kevésbé látszott kockázatosnak. Ausztria tehát csendesen visszatért a másik német hatalommal való együttműködés hagyományához. Viszonosság esetén ez a barátság – a rivalizálás ellenére – jó ideig fenntartható lett volna, csak hogy Bismarck nem lelkesedett sem a barátsáért, sem a tartósságért: az együttműködést a leszámolás előjátékának tekintette. Az 1864. évi dán háború után, amelyet közösen, de porosz kezdeményezésre és vezetéssel vívtak, Ausztriának minduntalan arra kellett ügyelnie, hogy a porosz katonai elősőbbiség ne váljék végleges hegemoniává. Ha 1861 és 1863 között a nemzetközi viszonyok engedték, sőt bátorították a birodalmon belül a kivárási politikáját, 1863 őszétől kezdve a nemzetközi feltételek egyre bizonytalanabbá, sőt kockázatosabbá tették a politika folytatását.³⁶⁹

A Schmerling-rendszer belső funkciójának ellentmondásai is hamarabb felőrölték, mint elődjét. A neoabszolutizmus ugyanis bár ingatag és tartós konszolidációra képtelen, de abszolutizmusát és centralizmusát tekintve konzisztens rendszer volt. Alapelveinek és kormányzati gyakorlatának lényegét alkotmányos formák között azonban csak a konzisztencia feláldozásával lehetett fenntartani. A Schmerling-kormánynak, bármennyire kezében tartotta is a hatalom kellékeit, tekintettel kellett lennie a parlamentre, a sajtóra, a közvéleményre. Igaz, nem volt felelős a parlamentnek, akár nélküle, szükségrendeletekkel is kormányozhatott, sőt ahogy adta, vissza is vehette az egész alkotmányt. Ezzel azonban hitelt, bizalmat, bázist veszített volna, megint csak az 1859 előtti állapothoz csúszott volna vissza. Schmerlingnek tehát szüksége volt, bármennyire ingerelte is, szabályozható parlamentre, sajtóra, ellenzékre – az alkotmányosság látszatára. Olyan rendszert szeretett volna konstruálni, amelyben a Reichsrat a liberális elvet, a kormány az abszolutisztikus gyakorlatot, a Landtag pedig a vidéki lokálpatrióták önkormányzatát képviselte volna. Ilyen épület – a hadsereg fundamentumán, a bürokrácia vasszerkezetén, a Reichsrat állpillérekkel ékes, klasszicista homlokzatával és a Landtagok bozontos kariatidáival – voltaképpen jól beillett volna a korabeli eklektika stílusstílus-rekvézseibe. De mint politikai rendszer nehezen és egyre nehezebben funkcionált.

A kormány és a jozefinista szellemű bürokrácia a februári alkotmányt a modernizálás végső határának tekintette, amelyen túl az „anarchia” és a bomlás kezdődik, a liberális baloldal viszont csupán a kezdetnek, amely utat nyit a polgári szabadságjogok bevezetése és kiszélesítése előtt.³⁷⁰ Az ellentét még 1861-ben, a miniszteri felelősségről folyó vitával kezdődött. A császár indulatosan elutasította a felelős kormányzat elvét, a miniszteri ellenjegyzés tényében a népszuverenitás diadalát látta.³⁷¹ Egy év múlva, amikor a költségvetés tárgyalásakor a kormány rászorult a liberálisok szavazataira, megígérte a miniszteri felelősség bevezetését. S mint-hogy az ígéretre a császár is rábólintott, a Reichsrat két évig türelemmel várakozott a teljesítésre.³⁷² Nem ment gyorsabban és hatékonyabban a parlament egyéb jogai-

369 A távolabbi tekintők már 1864-ben látták a Poroszországhoz fűződő viszonyban rejlő veszélyeket, Ausztria nemzetközi elszigeteltségét, kül- és belpolitikai viszonyainak tarthatatlanságát. *Redlich*, II. k. 354. o.

370 *Franz*, 226–227., 243., 266–267. o.

371 *Uo.* 269. o.

372 *Somogyi*, 33–34. o.

nak kivívása és a szabadságjogok kiterjesztése sem. Ha a liberálisok az egyetlen sebezhető ponton, a költségvetésben megszorongatták a kormányt, Schmerling nyomban a 13. § – a szükségrendelet – bunkóját suhogtatta meg.³⁷³ A kormány és az Alkotmánypárt közötti elvi nézetkülönbséget, amelyet az alkotmányosság mézesheiteiben mindkét fél szelíd türelemmel elnézett vagy félreértett, a normál parlamenti gyakorlat során, különösen a nyomorúság nehéz napjaiban, nem lehetett elsimítani.

Schmerling gyakran védekezett – és méltánylói később szívesen védték – azzal, hogy magára hagyatva őrlődött a császári autokratizmus és az alkotmányos ellenzékiesség között.³⁷⁴ Igaz, a császár nem lelte kedvét a „Schmerling-Theater” előadásában. Ő maga nem óhajtott az alkotmányos császár szerepében fellépni. Az alkotmányt, úgymond, teljhatalmából ajándékozta, és ha megtartja is, nem óhajtja az „alkotmányt” a korona címei közé felvenni.³⁷⁵ Tény, hogy minisztereitől rossz néven vette, ha a Reichsrat vagy a sajtó renitenskedett, vagy ők nem mutatkoztak elég erélyesnek. Schmerling esetében mégsem a két véglet között felőrlődő nagy államférfi tragédiájáról volt szó, hanem az általa teremtett alkotmány szervi hibájáról. A kormány, a kormánypárt és a parlament meddő körbeforgása mögött az a mélyebb ellentmondás rejtett, hogy Ausztriában a liberális alkotmányosságot és a birodalmi egységet nem lehetett összeegyeztetni, s az utóbbit csak egy álparlamentarizmus klasszicista homlokzatával takart abszolutizmus erejével lehetett – ideig-óráig – összetartani, ami újabb, másodfokú ellentmondásokhoz vezetett.

Ugyanakkor a Schmerling-rendszer a központosításban sem volt teljesen következetes, s az előbbivel rokon okból két fontos ponton is megbontotta a neoabszolutizmus centralizmusának konzisztenciáját. Az erőviszonyok kényszeréből s a császár óhajára az új rendszerbe be kellett építenie a diploma egyes elemeit, a kormányban meg kellett tartania az ókonzervatív – és a hozzájuk közel álló – arisztokratákat. S habár a tartományi autonómia hatásköre kevésbé érvényesülhetett a fölébe boltozott centralista államszervezetben, a „történeti-politikai egyéniségek” képviselte a kormányban, a rendi eredetű főhivatalokban s a Landtagokon az uralkodó centralizmus legális ellenzékét alkotta. Ez az ellenzék a kormányban, a Landtag-üléseken, a Reichsratban kezdettől támadta, bomlasztotta a rendszert.

Az opposíció már a Reichsrat első ülészakán fellépett. A néhány konzervatívból, a cseh és a lengyel képviselők közül álló kisebbség az 1861. július 2-i hűségnyilatkozatot is elutasította, a magyar országgyűlés felosztatását alkotmányellenes lépésként elítélte.³⁷⁶ Képviselőik bizalmatlanságukat nyilvánították az uralkodói teljhatalmat igénybe vevő, centralista kormány ellen. Az ellenzék cseh és lengyel tagjai már az 1862. évi költségvetési vita alkalmával távol maradtak az ülésektől, 1863 júniusában pedig végleg elhagyták a Reichsratot.³⁷⁷

373 Ha a Reichsrat vonakodik a költségvetést megtárgyalni, mondotta Schmerling 1862. július 22-én frívol önteltséggel, akkor ezt csupán „korlátlan bizalmi szavazásnak” tekintheti, hogy a kormány a pénzügyeket a 13. § alapján intézheti. Rogge, II. k., 161–162. o.

374 Redlich, II. k., 374–376. o. – Redlich, Joseph: Emperor Francis Joseph of Austria. A Biography. Hamden, Conn., 1965. (a továbbiakban Redlich, Emperor) 307–308. o. – Srbik, III. k., 95–96. o.

375 Franz, 272. o.

376 Kónyi, III. k., 150–151. o. – Redlich, II. k. 169–171. o. – Berzeviczy, III. k. 329–333. o.

377 Rogge, II. k. 161., 205. o. – *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*. Hg. v. Karl Bosl. Stuttgart, 1967. III. k., 81–82. o.

A másik pont, ahol a kormány a szigorú központosítást lazította, a nemzetiségi kérdés volt. Szóltunk már arról, hogy abszolutisztikus politikai tekintetéből fenntartották Erdély különállását, és kisebb kedvezményekkel édesgették a magyarországi nemzetiségeket. A románok az 1863–1864. évi erdélyi országgyűlésen érték el nemzeti és vallási egyenjogúságuk tételes kinyilvánítását.³⁷⁸ Az ortodox vallású románokat függetlenítették a szerb pátriárka fennhatósága alól. 1865 elején Andrei Şaguna metropolita vezetésével önálló román nemzeti egyház alakult.³⁷⁹ Kevesebb sikerrel jártak a szerbek. Évekig tanácskoztak velük és róluk, latolgatták egy új nemzeti kongresszus összehívását és a Vajdaság visszaállítását. Végül csupán egy megyényi kerület autonómiáját engedélyezték.³⁸⁰

A kormány e téren is saját rendszerének foglya volt. Mert egyrészt, a centralizmus érdekében égető szüksége lett volna a dualizmusellenes, de a föderalizmustól is szűz, dinasztiahű nemzetiségek támogatására, másrészt egy valóban nagyvonalú nemzetiségi politika, a nemzeti egyenjogúság megvalósítása is távol állt tőle, minthogy az a bürokratikus centralizmus létfeltételeibe ütközött.³⁸¹ Az ellentétes érdekekből következtelen, engedményekben fukar nemzetiségi politika született. A kormány ott és annyit adott, ahol és amennyit a magyar ellenállás gyengítésére, a februári alkotmány megtámogatására szükségesnek látott. Ily módon jószerint csak a román, a szász és az ukrán vezető réteg rokonszenvét és a Reichsratba beküldött kéttucatnyi képviselőjük szavazatát nyerte meg. Apasztotta viszont az osztrák-német liberálisok bizalmát, maga ellen ingerelte a magyar vezető rétegnek még az egyezkedésre hajló elemeit is, anélkül hogy a magyar ellenállást megadásra vagy akárcsak engedményekre szorította volna.

Magyarország, mint a rendszer alkotmányosságának eleven cáfolata, ingatagságának nem leplezhető bizonyossága, ellenállt. A Magyarországon visszaállított – s a bécsi széljárás szerint hol enyhébb, hol szigorúbb – abszolutizmus nemcsak rossz fényt vetett a friss ausztriai alkotmányosságra, hanem alapjában korlátozta is kifejlődését. Korlátozta az elnyomó fegyveres és bürokratikus szervezet abszolutisztikus felhasználásának pusztá ténye is – pedig ennek létjogosultságát a Reichsrat liberális többsége 1861-ben még elismerte.³⁸² Ugyanakkor a Magyarországon tartósított abszolutizmus bénította, keresztezte az ausztriai melegházi parlamentarizmus normális működését is. Ha a Reichsrat lényeges államügyekben a hatáskörét akarta gyakorolni, Schmerling többnyire a csonka birodalmi képviselőlet illetéktelenségével vágott vissza. A szűkebb Reichsrat összbirodalmi ügyekben való kompetenciáját tehát csonkaságára hivatkozva tagadta, a csonkaságot viszont az abszolutisztikus kényszerítés vagy kivárás módszerével kívánta megszüntetni, s az alkotmány módosítását a februári pátens változtathatatlan alaptörvényként való megmerevítésével utasította el.

378 Berzeviczy, IV. k., 59–82. o. Alapos feldolgozást ad Mester Miklós: Az autonóm Erdély és a román nemzeti követelések az 1863–64. évi nagyszebeni országgyűlésen. Budapest, 1936. 137–151. o.

379 Redlich, II. k., 305–306. o. – A kinevezést közli a *Pesti Napló*, 1865. január 4., 8.

380 Berzeviczy, III. k., 409. és IV. k., 36–38. o.

381 Redlich, II. k., 306–307. o.

382 Ekkor figyelmeztette őket Kemény, hogy hamarosan tapasztalni fogják, „Magyarország kivételes állapota miatt nem lehet más stádiuma Ausztriában az alkotmányosságnak, mint üres kísérlet, erőtlen vergődés...” *Beksics*, 268. o.

A kormánnyal való alkotmányos konfliktusok sűrűsödése fokenként megváltoztatta az osztrák-német liberálisok Magyarország-ellenes beállítottságát. Ha egyszer a kormány a szűkebb Reichsrat parlamentáris illetékességét nem ismeri el, akkor ki kell egészíteni, s ha ez erővel vagy kivárással nem megy, akkor egyezkedéssel, tárgyalással. Ehhez a logikus gondolat sorhoz először az Alkotmánypárt baloldalát alkotó úgynevezett autonomista csoport és vezetője, Moritz von Kaiserfeld jutott el. 1862 nyarán és őszén több ízben kifejtette, hogy az alkotmányosság fő veszélye Magyarország bizonytalan helyzete.³⁸³ Mindenekelőtt ott kell visszaállítani a jogfolytonosságon alapuló alkotmányos életet. A Reichsrat nagy többsége akkor még a februári alapon állott: „Jöjjenek be a magyarok a Reichsratba”, akkor az egész birodalom ügyeinek eldöntésében részt vehetnek, mondotta a többség elismert tekintélye, Karl Giskra.³⁸⁴

A bizalom és önbizalom gyengülésének világos jele, hogy egy év múlva ugyanő, ugyanezzel az érveléssel már azt vetette szembe, hogy a „jöjjenek a magyarok a Reichsratba” feltétel hibás körben forgatja az egész ausztriai parlamentarizmust.³⁸⁵ Négyszemközt mihamarabbi szükségességgnek mondotta a kiegészítést, ami csak úgy lehetséges, „ha Schmerlinget mielőbb megugrasztják”.³⁸⁶ Mindebből az 1863. évi feliratba csupán annyi ment át, hogy a Reichsrat óhajtja Magyarországon az alkotmányos állapot helyreállítását – a birodalmi egység elismerése alapján.³⁸⁷ Ez nagyjából megfelelt a lengyel felkeléssel ugyancsak rokonszenvező, de azért a monarchia integritását védő állásfoglalásnak.³⁸⁸ A baloldal véleményét nagy elmeéllel fogalmazta meg a liberális Johann Nepomuk Berger. Magyarországgal szemben négy eljárási mód lehetséges: végrehajtani, elkobozni, halogatni vagy tárgyalni. Az első kettő eddig még sohasem vezetett eredményre. A halogatás, a kivárással mehet, ha van rá idő, és nem jön olyan lökés, amely után már késő a várakozás. Marad a tárgyalás. Ehhez viszont fel kell adni a formális jogi álláspontot, el kell fogadni a magyar alkotmányt, és az egyeztetés útján keresni a megoldást.³⁸⁹

Az Alkotmánypárt mind nagyobb része felismerte, hogy a parlamentarizmus voltaképpen a miniszteri felelősséget áthárító s a hitelképességet növelő eszköz egy lényegében abszolutisztikus kormányzat kezében. Mi más is lehetett volna? A Reichsrat 1861-ben is, 1864 végén is mintegy 200 képviselőből állott, az eredetileg tervezett létszámnak alig több mint a feléből. E kétszáznak a többségét a kormánytól függő hivatalnokok és a kormányhú nemzetiségek küldöttei tették ki.³⁹⁰ A legnagyobb és legjelentősebb nemzetek, a magyarok, a csehek, a lengyelek, a horvátok távol maradtak a Reichsrattól. Ez a szűk és gyenge bázisú parlament sem ellensúly, sem ellenőre nem lehetett, de az 1863–1864. évi kudarcok után kellemetlen ellenzéke lett a kormánynak.

383 Redlich, II. k., 352–353. o. – Krones, 182–184., 210–211. o.

384 Eisenmann, 379. o.

385 Uo. 380. o.

386 Frankenburg Adolf: Bécsi élményeim. Sopron, 1880. 112. o.

387 Somogyi, 37–38. o.

388 Rogge, II. k., 206. o. – Berzeviczy, IV. k., 84. o.

389 Redlich, II. k., 353. o. – Eisenmann, 380. o.

390 A Reichsrat összetételéről, képviselőinek foglalkozási megoszlásáról kimutatást közöl a *Pesti Napló*, 1865. január 6.

Az osztrák sajtó 1864 nyarán egyszerre türelmetlenül sürgetni kezdte a magyar országgyűlés összehívását. „A szabadelvű lapok rosszul érzik magukat a szélcsendben” – jegyezte meg a Pesti Napló –, belátják, hogy Magyarországgal csak az országgyűlésén keresztül lehet egyezkedni.³⁹¹ Schmerling egyelőre nem sietett. Előbb be kell fejezni az igazságügy és a közigazgatás átszervezését, aztán kerülhet sor az országgyűlés összehívására – érvelt a kormányban és a közvélemény előtt.³⁹² Az államminiszter még biztosan nyeregben érezte magát. Ezekben a napokban ütötte ki a kezdettől zavaró ellenlábasát, Rechberg külügyminisztert.

Az osztrák-német liberálisok – nem véletlen egyetértésben magyar elvárataikkal – nem sajnálták Rechberg bukását.³⁹³ Kezdetől ellenszenvvel kísérték konzervatív, poroszbarát politikáját s az Ausztriára káros jó viszony érdekében tett gyakori megalkuvásait. De nem ujjongtak Schmerling győzelmén sem, annál kevésbé, mert az új külügyér, Alexander Mensdorff-Pouilly, elődjének vonalát követte.³⁹⁴ Ettől a győzelemtől Schmerlingnek, ha bennszülött kabinetpolitikusként, meg kellett volna rettennie. Sejtienie kellett volna, hogy a kívül-belül kudarcos politikája ellenére őt igazoló császári döntés nemcsak a közvélemény békítésének jele, hanem közelgő bukásának előjele is. Az államminiszter azonban nem érzékelte az udvari éghajlatváltozást, amint nem vette komolyan az őszi Reichsrat-ülést megelőző zsurnalisztikai pergőtűzet sem.

Pedig a sajtó nagy része szokatlan kíméletlenséggel tárta fel a négyéves „alkotmányos éra” meddőségét. Egyes lapok rámutattak az alkotmányosság és a dualizmus közötti szoros összefüggésre is.³⁹⁵ Mindez azonban csak előszele volt a Reichsrat 1864. november 12-én megnyílt ülésszakán kibontakozott vitának. A felirat három kérdésben fejtette ki a képviselőház kívánságait: az alkotmány szakadatlan fejlesztését, Ausztria németországi állásának megtartását és a szövetség tekintélyének gyarapítását, valamint a Magyarországgal kötendő a kiegyezés megindítását illetően. A Ház mély sajnálatát fejezte ki, hogy a birodalom nagy részében az alkotmányos élet még nem indult meg, illetve megszakadt. E káros állapot megszüntetése újra bizalmat élesztene. Az egész birodalomra különösen nagy fontosságú az alkotmányosság helyreállítása a Magyar és a Horvát Királyságban. E királyságok országgyűlésének összehívása mulhatatlanul szükséges. „Ezzel teljesítve lenne amaz országok jogos és igazságos kívánsága, s bebizonyíthatnák Felsőged kormányának is azon őszinte törekvése, hogy az alkotmányos államélet gyümölcsei Ausztriában mielőbb megérjenek [...] Bízunk benne, hogy azon királyságok törvényes képviselői nem zárkózik el attól a meggyőződéstől, hogy a birodalom közös ügyeinek közös tárgyalása mindenkinek érdekében áll.” A képviselőház a birodalmi alkotmány alapelveinek fenntartása mellett kész a maga részéről hozzájárulni, „hogy megadásanak a szükséges garanciák autonómiájukra mindazon ügyekben, amelyek országgyűlésük számára fenn vannak tartva”.³⁹⁶

391 Uo. 1864. szeptember 3. Elismeréssel idézi a centralista *Ost-Deutsche Post* magyar vonatkozású cikkét, uo. szeptember 10.

392 *Botschafter*, a félhivatalos kormánylap, 1864. október 21. – *Somogyi*, 48–50. o.

393 *Pesti Napló*, 1864. október 15., 20., 30. – *Neue Freie Presse*, 1864. október 24.

394 *Eisenmann*, 389. o. – *Somogyi*, 46–48. – Az osztrák liberálisok az új külügyminiszterrel is elégedettek voltak poroszbarát politikája miatt. *Pesti Napló*, 1864. december 4.

395 A *Pesti Napló* idézi a *Pressét*, 1864. november 1. és 11., illetve a *Wiener Lloydot*, november 5.

396 Uo. 1864. november 27.

A felirat első ízben bírálta – bár mértéktartóan és burkoltan – a trónbeszédet, és adott hangot bizonyos fokig ellenzéki programnak. Az osztrák és még inkább a magyar liberális sajtó természetesen kevesellte a programot, és sokallta a mértéktartást. A felirati vitában a baloldal a korábbinál élesebben bírálta a kormányt. Giskra szerint csak az látható, hogy a magyarkérdés nincs megoldva, de az nem, hogy mikor és hogyan oldható meg. A kormányt három éve teljes bizalom fogadta, de „a régi bizalom nagy mértékben elenyészett”. Leopold Mende úgy látta, hogy a Monarchia egykori hatalmi állását csak akkor nyerheti vissza, ha a magyarkérdést kielégítően megoldja. Berger ismét szellemesen fejtette ki, hogy a felirat három fő követelése szoros junktimban áll egymással. Schmerling az abszolutista deficitet alkotmányos deficitté változtatta, de ettől a deficit maradt. Ez Ausztria valósága, az alkotmányosság csupán frázis.³⁹⁷

A legnagyobb hatású beszédet ezúttal is Kaiserfeld tartotta. Elhibázottnak minősítette Schmerling kivárási politikáját: az egykedvű tétovázás végelgyengülésre fog vezetni. A kivárási taktika nemcsak az alkotmányt, hanem a monarchia létét és hatalmát is veszélyezteti. A magyarkérdést Schmerling kisszerű eszközeivel nem lehet megoldani, hanem csakis a jogfolytonossághoz való visszatéréssel. A magyarokkal tárgyalni kell alkotmányuknak a birodalmi alkotmány alapelveivel való összeegyeztetéséről, de előbb az országgyűlést törvényesen össze kell hívni. Kaiserfeld a magyar alkotmányos követeléseket nem doktriner önzésnek, hanem a birodalmi újjáalakulás alapjának fogta fel.³⁹⁸

1864 őszén a magyarkérdés az osztrák parlamentben, a sajtóban és a közvéleményben előtérbe került. Meggyökerezett az a meggyőződés, hogy Ausztriában addig nem szilárdulhat meg az alkotmányosság, amíg Magyarországon abszolutizmus uralkodik. Az őszi felirati vitából kitűnt, hogy a kormány és a liberális Alkotmánypárt között az összhang megbomlott, Schmerling elvesztette fő politikai bázisát.³⁹⁹ Nyilvánvalóvá vált az is, hogy az osztrák-német liberálisok meddőnek és kilátástalannak tartják a kivárási politikát, és belátják, újra kell kezdeni a tárgyalásokat – de nem egyes magyarokkal, hanem az országgyűléssel.⁴⁰⁰ Ámbár állásfoglalásaikat nehéz közjogi pontossággal értelmezni, annyi levonható belőlük, hogy közeledtek a dualizmus eszméjéhez. Olyan dualizmust fogadtak volna el, amelyben fennmaradnak a birodalmi közös ügyek, közösen történik ezek irányítása és alkotmányos ellenőrzése.

Az Alkotmánypárt önmagában bizonyára erőtlen és súlytalan lett volna ilyen nagy horderejű átalakulás végigvitelére, de a megindításához már elegendő ellenzéki és kezdeményezőkézség halmozódott fel benne. A Reichsrat 1864. őszi ülészaka mindenképpen tünete volt egy régtől érlelődő fordulatnak. Nyitánya a ki-egyezési dráma új felvonásának.

397 Uo. december 1.

398 Kaiserfeld beszédét teljes terjedelemben közölte a *Pesti Napló*, 1864. december 4. – *Redlich*, II. k., 356–357. o. – *Krones*, 213–216. o.

399 Schmerlinget „a vereség előérzete” töltötte el – írta a *Pesti Napló* 1864. december 4-i vezércikke. A liberális bécsi lapok a minisztérium nagy parlamenti vereségéről cikkeztek. Uo. december 7.

400 MTA KK, *Lónyay-naplójegyzetek*, az 1864. november 27-i és december 4-i feljegyzés.

Az Alkotmánypárt „dualista” irányváltása az egész monarchiában nagy feltűnést keltett. Prága azonnal érzékenyen reagált. „A bécsi politikus urak utolsó aduja, ha bölcsességük végére érnek, és nem tudják, hogyan tovább, mindig a dualizmus” – írta František Rieger a Národban. „Ha ti, csehek, nem engedelmeskedtek nekünk, akkor majd engedünk a magyaroknak. Teljhatalmat adunk nekik a birodalom keleti fele fölött, megtartva magunknak és még erőteljesebben centralizálva a nyugati felét. Aztán persze a keleti részt elmagyarosítják, és a nyugatit bátrabban németesítik.”⁴⁰¹ A politikai hangulatváltozásra Pest is gyorsan és érzékenyen válaszolt: reménykedő derűlátással fogadta a régtől érlelődő fordulat nyitányát.

⁴⁰¹ *Národ*, 1864. november 9. „A bécsi dualisták figyelmébe”. Rieger cikkét és Palacký egyetértő véleményét közli *Začek*, Joseph: Palacký and the Austro-Hungarian Compromise of 1867. In: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich*, 561. o.

II. Deák húsvéti cikkének előzményei

Az 1861. évi országgyűlés feloszlata után Magyarországon visszaállított abszolutizmust nem alaptalanul tekintette a Schmerling-kormány és tekintették a kortársak átmeneti állapotnak: *provizórium*nak. A provizórium valóban rövid életű volt, mindkét fél szempontjából a *kivárás* időszaka. A könyv előző fejezete ezzel a felemás, átmeneti rendszerrel foglalkozik, a Schmerling-kormánnyal, amely az 1861 februárjában bevezetett politikai félalkotmányosságot területileg is megfelezte, és néhány évig abszolutisztikus eszközökkel akarta Magyarországot a birodalmi „alkotmányosság” karámjába beterelni. Igyekeztem bebizonyítani, hogy a nagynémet külpolitika és a centralista belpolitika koncepcionálisan ugyan konzisztens egységet alkotott, ténylegesen azonban a centralisztikus és Magyarországgal szemben abszolutisztikus belpolitika a nagynémet koncepció megvalósításának, az pedig a belső kiegyenlítésnek, a birodalom szilárd újjászervezésének súlyos akadálya volt. A Schmerling-rendszer ellentmondásai már 1863–1864-ben kiütköztek, és újabb válság felé sodorták a monarchiát. Az alkotmány erőtlenségével, a parlamentarizmustól alig korlátozott kormány túltengésével – és sorozatos kudarcaival – elégedetlen osztrák-német vezető réteg liberális politikusai ezekben a években fokozatosan belátták, hogy a politikai és területi félalkotmányosság csak akkor tehető teljessé, ha Magyarországon az abszolutizmust felszámolják, ha az újból összehívott magyar országgyűléssel az egyezkedési tárgyalásokat megindítják. Ez a lassacskán ébredező felismerés 1864 nyarán és őszén egyszerre jelszóvá, sürgetve követelt programmá vált.

Ezt a programot törvényhozási szinten először az ausztriai Reichsrat 1864. őszi ülészakának felirata fogalmazta meg. A nevezetes felirat három fontos kívánságot tartalmazott: az alkotmány kibővítését, Németországot illetően Ausztria hatalmi állásának megtartását, Magyarországot illetően pedig a kiegyezés sürgős megindítását. A Reichsrat képviselőháza mély sajnálatát fejezte ki, hogy a birodalom nagy részében az alkotmányos élet még nem indult meg, illetve megszakadt. E káros állapot megszüntetése újra bizalmat élesztene. Az egész birodalomra különösen nagy fontosságú az alkotmányosság helyreállítása a Magyar és a Horvát Királyságban. E királyságok országgyűlésének összehívása múlhatatlanul szükséges. „Ezzel teljesítve lenne amaz országok jogos és igazságos kívánsága, s bebizonyíthatnák Felséged kormányának is azon őszinte törekvése, hogy az alkotmányos államélet gyümölcsei Ausztriában mielőbb megérjenek [...] Bízunk benne, hogy azon királyságok törvényes képviselte nem zárkozik el attól a meggyőződéstől, hogy a birodalom közös ügyeinek közös tárgyalása mindenkinek érdekében áll.”¹

1 A Reichsrat feliratát magyar fordításban közli a *Pesti Napló*, 1864. november 27.

1864 őszén tehát a magyarkérdés az osztrák parlamentben, a sajtóban és a közvéleményben előtérbe került. Meggyökerezett az a meggyőződés, hogy Ausztriában nem szilárdulhat meg addig az alkotmányosság, amíg Magyarországon abszolutizmus uralkodik. Az őszi felirati vitában kitűnt, hogy a kormány és a liberális baloldal között az összhang megbomlott, Schmerling elvesztette fő politikai bázisát.² Nyilvánvalóvá vált az is, hogy az osztrák-német liberálisok meddőnek és kilátástalannak tartják a kivárási politikát, és belátják, újra kell kezdeni a tárgyalásokat – de nem egyes magyarokkal, hanem az országgyűléssel.³

Az osztrák-német liberálisok irányváltása az egész monarchiában nagy feltűnést keltett. Prága azonnal érzékenyen reagált: a bécsi politikusok bölcsességének csődjét látta és bírálta az osztrák és a magyar hegemonia erősödésével fenyegető fordulatban.⁴ Pest – lényegében hasonlóképpen értelmezve a bécsi fellépést – reménykedő derűlátással fogadta a régtől érlelődő fordulat nyitányát.

1. A pesti válasz

A felirati vita kezdetén feltűnést keltő nyilatkozat jelent meg a magyar liberálisokhoz közel álló Wiener Lloyd november 26-i számában.⁵ A Pestről keltezett vezércikk egy tekintélyes magyar politikus véleményét közölte „a Reichsrat képviselőháza felirati javaslatának Magyarországot illető pontjára”.⁶ A Vélemény abból indul ki, hogy a pragmatica sanctio alapján állva „bizonyos érdekek és ügyek közössége nem tagadható”. Korábban ezeket az uralkodó Magyarországon az alkotmány szerint, „a többi tartományban” korlátlan hatalommal intézte. Miután Ausztria is alkotmányos ország lett, megfelelő formát kell találni a közös ügyek elintézésére. A februári alkotmány által konstituált forma Magyarország számára nem megfelelő és nem kötelező. „A párt, melyhez tartozom, az alkotmányos formák Ausztriába való behozatalát mindig a magyar szabadság egyik főbiztosítékának tekintette”, s e nézetét már 1848 előtt kimondotta. A baj az, hogy a februári alkotmányt oktrojálni akarják Magyarországra, „ahelyett, hogy felszólítnának minket arra, hogy az 1848-iki törvények bizonyos határozeit, amennyiben ezek a birodalmi érdekekkel ellentétben vannak, módosítsuk, e törvényeket egyszerűen megszünteknek tekintik”. Márpedig,

2 „Megrendült az első oszlop, amelyen Schmerling eddigi sikerei nyugodtak: a meggyőződés szilárdsága, de egyúttal a másik oszlop: diadalbiztossága is” – írta a *Pesti Napló* 1864. december 4-i vezércikke a felirati vita addigi fejleményeit értékelve. A bécsi liberális lapok is a kormány nagy parlamenti vereségéről cikkeztek. Uo. december 7-i lapszemle.

3 MTA KK, *Lónyay-naplójegyzetek*, az 1864. november 27-i és december 4-i feljegyzés.

4 *Národ*, 1864. november 9. „A bécsi dualisták figyelmébe” – Rieger cikkét és Palacký egyetértő véleményét közli *Začek*, Joseph: Palacký and the Austro-Hungarian Compromise of 1867. In: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich*, 561. o.

5 A *Wiener Lloyd* – korábban *Neueste Nachrichten* – 1859 és 1865 között megjelent, a magyarokkal rokonszenvező liberális újság volt. Első időszakában Bernard Friedmann, a neves publicista szerkesztette. MTA KK, Ms. 4856/79. Ghyczy Kálmán emlékiratának gépelt másolata. A lap támogatására hívja fel Ghyczy figyelmét Trefort 1865. február 2-én. Uo. – A levelet közli *Könyi*, III. k., 341. o.

6 *Wiener Lloyd*, 1864. november 26-i vezércikk. Az idézetekben a *Pesti Napló* november 30-i számában megjelent szöveget használtam.

miként a magyarok elismerik a februári alkotmány érvényét Ausztriára, és megváltoztatását csak alkotmányos úton tartják törvényesnek, úgy „Ausztria képviselőinek is el kell ismerniök, hogy Magyarország alkotmányának megváltoztatása csak ezen alkotmány által megszabott módon történhetik”.

Magyarország érzi a jelenlegi viszonyok nyomasztó súlyát, és kívánja a birodalom felvirágzását. A nagy többség nálunk is hön óhajta a kiegyenlítést, de ennek első feltétele abban áll és az marad, „hogy azt, kivel egyezkedni akarnak, ne tekintsek jogtalannak”. Eddig csak azt kívánták, hogy Magyarország vesse alá magát a megszabott feltételeknek, de még nem egyezkedtek. A Reichsratnak mindenekelőtt az egyezkedés liberális elvét kellene elismernie.

„Csak akkor – így nyilatkozott nemrég köztisztelőtű vezérünk, Deák Ferenc, a tárgy feletti beszélgetésében – csak akkor lehetséges a kiegyenlítés, ha Ausztriában Magyarország beolvasztásának szándékától ép úgy megválnak, mint mi a birodalomtöli elszakadás gondolatát nem tápláljuk.”

A *Vélemény* Eötvös Józseftől származik, Deák tudtával írta, és Deák beleegyezésével közölte utóbb Kemény Zsigmond a Pesti Naplóban.⁷ Azt a tényt, hogy a magyar liberális vezérkar egyik tekintélye nyilvánosan megszólalt, s véleményét a Pesti Napló félhivatalos álláspontnak ismerte el,⁸ a Reichsrat feliratára való pozitív reagálásnak, a közeledés kölcsönösségét jelző gesztusnak tekinthetjük. Igaz, az osztrák és a magyar liberálisok közeledésének már korábban is mutatkoztak jelei: bizalmas megbeszélések, rokonszenv-nyilatkozatok. Említettem az osztrák sajtó 1864. nyári hangnemváltását, a mielőbbi összehívandó magyar országgyűléssel való tárgyalási készség hangoztatását.⁹

A Reichsrat-ülésszakot intonáló sajtókoncertben a vezérmotívum a magyarokkal való egyezkedés volt. A törzsökös centralista Die Presse a februári alkotmány revízióját és a dualizmus lehetőségét is megpendítette – olyan dualizmusét, amelyben a közös ügyeket azért a közös Reichsrat tárgyalná –, s azt javasolta: kössenek új *pragmatica sancti*ot Ausztria *népeivel*.¹⁰ A magyar liberálisok inkább előzékenységgel, mint egyetértéssel viszonyozták e közeledést, amelyben nem láttak többet a parlamentáris színjátékot intonáló liberális sajtókoncertnél. A vezető politikusok egykedvű vagy rosszkedvű borúlátással néztek az erdélyi képviselőkkel megerősített Reichsrat új ülésszaka elé. Lónyay írja le naplójában, hogy november derekán barátaira depresszió nehezedett, s ez csak a felirati vita során kezdett oszlani. Ennek hatására Eötvös és Kemény optimista, Deák kifejezetten jókedvű és bizakodó – jegyzi fel november végén.¹¹

7 A *Pesti Napló* már november 29-én jelzi, hogy a *Wiener Lloyd*ban „egy magyar országgyűlési képviselő” levele jelent meg, és éppen a Deákra hivatkozó passzust idézi belőle. A cikk szerzőségéről Eötvös személyes közlése alapján Lónyay informál. MTA KK. *Lónyay-naplójegyzetek*, 1864. november 29.

8 A *Pesti Napló* azzal a megjegyzéssel közölte a bécsi lap vezércikkét, hogy az „tisztán jelöli ki azon álláspontot, melyet Magyarország a februári alkotmánnyal szemben elfoglalt”. 1864. november 30.

9 *Die Presse*, 1864. július 28. Az *Ost-Deutsche Post* hangváltását dicséri a *Pesti Napló*, 1864. szeptember 10.

10 Uo. 1864. november 1., 11.

11 MTA KK. *Lónyay-naplójegyzetek*, 1864. november 29.

Lónyay maga is nagyon meglepődött, amikor a Reichsrat feliratát először olvasta. Komoly változásoknak kellett bekövetkezniök, hogy az a testület, amely néhány éve még a *Verwirkungstheorie*t fogadta el, most minden kérdésben ellenzéki. A változás okain tűnődve, a külügyekben elkövetett hibákat, a pénzügyek romlását, a belső bizonytalanságérzetet, a sánta belpolitikát sorolja fel. Mindez meggyőzte a liberálisokat, hogy „csak kívárni tovább nem lehet, concessiókat kell tenni a magyaroknak”.¹² 1864 novemberében „fordulat kezdődött”. Ezért is kezdett bele, írja, a harmadfél esztendeje abbahagyott naplófeljegyzései folytatásába.¹³ (Aki valaha is vezetett naplót, megérti: jelentős fordulat kell ahhoz, hogy valaki rendszeres írásba, vagy egy rég abbahagyott napló újrakezdésébe fogjon.)

A magyar liberálisok fordulatnak érezték a feliratot, mert a birodalom egyetlen alkotmányos testülete nyilvánította ki benne, hogy nem az oktrojálás, nem a kivárás és a beteretés, hanem a tárgyalás a magyarkérdés rendezésének követendő útja. Ezért tartotta fontosnak Eötvös elvárásaival egyetértésben, hogy készséggel fogadják a tárgyalási hajlandóságot, a kölcsönösség gyors nyilvánításával a közeledést. A *Vélemény* egyes fogalmazásait Deák alkalmasint túlságosan is engedékenynek találta, és akkor nem értett velük egyet. Ő – amint ezt az ekkor befejezett jogi műve bizonyítja – még nem látta elérkezettnek az időt ahhoz, hogy a nagyközönség előtt kinyilvánítsa készségét az 1848. évi törvények módosítására. Talán a fenntartásokat jelzi, hogy a személyes véleményét tolmácsoló passzus nem mond többet az 1861-es feliratnál: Magyarország, ha nem akarják beolvasztani, nem szándékozik elszakadni a birodalomtól. De hogy hozzájárult személyes véleményének idézéséhez, hogy újólapon elhárított minden elszakadási szándékot, és lehetségesnek mondta a kiegyenlítést – ez eledező bizakodásra, az aktív kezdeményezések támogatására vall.

Az Eötvöstől fogalmazott félhivatalos *Véleményt* Bécsben – elsősorban liberális körökben – fontos politikai eseménynek tekintették. Nem csodálható, ha azt olvasták ki belőle, hogy amennyiben Magyarországot alkotmányos úton felszólítják, módosítsa a birodalmi érdekeknek megfelelően a '48-as törvényeket, készségesebbnek fog bizonyulni, mint 1861-ben. Ezek után jobban érthető, hogy Moritz von Kaiserfeld néhány nappal később a magyar országgyűlés alkotmányos összehívásának, 1848 és 1861 alkotmányos úton elért kompromisszumának szükségességét hangoztatta, s a jogfolytonosság alapján álló kiegyezést kívánta a birodalom újjáalakításának alapjául lerakni.¹⁴ Nyilván az is világosabb, miért üdvözölte a magyar sajtó olyan lelkesen Kaiserfeld e nagyvonalú választát.

A felirati vita alapján joggal állapította meg Falk Miksa, hogy a képviselők többsége inkább a merev centralizmusból hajlandó engedni, mint a szabadelvűségből, és ha a központosításból enged, akkor inkább a dualizmus, és nem a „pluralizmus” javára teszi. Örömmel konstataulta, hogy „eddig ellenségeink legalább félvállal fordulnak felénk”. E fordulatot, írta, bár nem túlozzuk, jelentősnek tartjuk.¹⁵ Kemény is üdvözölte

12 Uo. december 4-i feljegyzés.

13 Uo. november 27-i feljegyzés.

14 *Redlich*, II. k., 357. o.

15 *Pesti Napló*, 1864. december 3.

a Reichsrat-ellenzék bátor fellépését, amely a felirati vitát bizalmi vitává mélyítette.¹⁶ Az elismerés és a bizalom azonban a liberális baloldalnak szólt, nem a jövőnek: nem járt együtt a közeli változásban való bizakodással. A felirati vitában, írta előbb idézett cikkében Kemény, a kormány vereséget szenvedett. Nem veszi azonban olyan komolyan a parlamentarizmust, hogy ennek levonja a következményeit.

A kormány sietett igazolni a liberálisok bizalmatlanságát. December elsején Schmerling válaszolt az ellenzéki bírálatokra és javaslatokra. A magyarkérdés békés és kielégítő megoldását öfelsege is, a kormány is élenken óhajtja. Az óhaj és a megvalósítás azonban messze fekszenek egymástól, s a vita nem nyújtott megfelelő eligazítást a megoldás mikéntjére. Bizonyos értelemben, úgymond, ő is hisz a magyar nép nagylelkűségében, de hát nagy államjogi kérdéseket nem lehet érzelmi politikával elintézni. Úgyszintén káros az elhamarkodottság. A kormány abban látta és látja a feladatát, hogy Magyarországon beláttassa: az ország javáról csak az Ausztriával való összetartás által lehet gondoskodni. Azt kívánja elérni, hogy „a magyarok kész örömet fogadják el a birodalmi alkotmányt, s ezen gyűlésben foglalják el helyüket”.¹⁷ Schmerling tehát még mindig az 1861-es állásponton horgonyozott le, s ettől az sem jelentett érdemi elmozdulást, hogy a majd összehívandó magyar országgyűlésnek a tárgyalás „legtágabb terét” kívánta engedélyezni.

December elején a magyar liberálisok nem reménykedtek Schmerling közeli bukásában. A kormány, úgy látták, még erősen áll a lábán, akár a Reichsratot is feloszlathatja.¹⁸ A fordulathoz nem elégséges egy képviselőházi határozat. A magyar közvélemény ugyan rokonszenvvel kísérte a Reichsrat-ülést, főleg az ellenzéki felszólalásokat, de ezzel még semmi sem változott. És nem is fog addig, amíg „a korona kezdeményezése nem jön a törvényes megnyilatkozásra”.¹⁹ A betű, a kézjegy Falké volt, de a hang – a hang mintha Deáké lett volna.

2. Adalék a magyar közjoghoz

Deák ezúttal is lassan, komótosan – a türelmetlenek szerint: nehézkesen, a végki-fejlet ismeretében: mesteri érzékkel – mozdult. Mert 1864 végén megmozdult. Ezt nemcsak az mutatta, hogy az *Angol Királynőben* megpezszdült a klubélet, megsűrűsödött a vendéglátás, hanem hogy dolgozni kezdett abbahagyott vitáirátán. Munkám korábbi fejezetében említettem, hogy Deák még 1862 végén – az alkotmányosságot körülkeringő bécsi politika egy kiegyezésközei szakaszán, Ferenc József egy korai kezdeményezése nyomán – hozzáfogott a magyar közjogot osztrák centralista szempontból értelmező Lustkandl-könyv bírálatához.²⁰ Az akkori elaborátumot gyorsan, néhány hét alatt átdolgozta és végleges formába öntötte. December köze-

16 Uo. december 2.

17 Schmerling beszédét közli *Könyi*, III. k., 380–384. o.

18 MTA KK, *Lónyay-naplójegyzetek*, 1864. december 6.

19 *Pesti Napló*, 1864. december 10. Falk vezércikke.

20 Csengery Antal írta 1862. december 31-én bátyjának, hogy Deákkal két hete a *Corpus Jurist* és a históriát tanulmányozzák. Deák készül a Lustkandl-könyv bírálatára. Az 1863. február 9-i levelében említi, hogy minden délután Deákkal dolgoznak a jelentős művön. *Csengery*, 489. o.

pén kész volt az *Adalék a magyar közjoghoz*. A kéziratot közeli elvbarátainak sorra odaadta megolvasásra. Bár a vélemények a politikai hasznosságot és a momentán célszerűséget illetően megoszlottak, valamennyien kiváló munkának tartották.²¹

Az *Adalék*, úgy vélem, valóban mestermű, de nem a közjogi tudományosság, hanem a politikai érzék és taktikai készség szempontjából. Igaz, Deák magyar közjogi felkészültsége, a *Corpus Juris*ban való jártassága imponáló, rendszerzőkészsége s a finom jogi árnyalatokat nagy elmeélel szétválasztó logikája meggyőző erejű. Mégis, a tudás olykor tudálékosságnak, a magyarázás belemagyarázásnak, a tájékozottság a feudális törvényalkotás homályához szokott szem fürge tájékozódóképességének hat. Az érdem még jogtudományi szempontból is elsőrendűen politikai: a feudális törvények többértelműségének a polgárosodás értelmében, a monarchia keretei között önálló állását kereső ország polgárosodása érdekében való feloldása, korszerű értelmezése.

Deák az első soroktól kezdve nem hagy kétséget afelől, hogy polgári parlamentáris rendszer védelmében emel szót. Mindenekelőtt tényekkel cáfolja és vaslogikával teszi nevetségessé Lustkandl egyik fő érvét, hogy az 1848. évi törvények keletkezésük körülményeinél fogva nem jogérvényesek, s a magyarok a trónfosztással e nem létező érvényességet is eljátszották.²² Az első fejezetben az 1861-es Deák szólal meg, alighanem nem annyira a bécsi centralisták meggyőzése, hanem a '48-as honfitársak megnyerése-megnyugtata végett. Az 1848. évi alkotmány teljes törvényességének bizonyítása ugyanis nem a történeti építkezés megalapozására szolgál, hanem csupán bemelegítés, a jogtudás és a logika pengéjének megvillogtatása. A továbbiakban a jogérvényesség és jogfolytonosság kútfeje nem 1848, hanem az 1723. évi *pragmatica sanctio*. Ez a deáki vonatkoztatási rendszer bázisa, ezt minősíti a király és az országgyűlés közti szabad egyezkedés eredményeképpen létrejött alaptörvényeknek.²³

A munka érdemi részében Deák vitatja, hogy akár a *pragmatica sanctio*, akár a korábbi törvények Magyarország és a Habsburg-ház többi tartományai között kormányzási közösséget – *realuniót* – létesítettek volna. A birodalom két része között csupán perszonálunió állott fenn, s ha esetenként és időlegesen szorosabb kapcsolat létesült is, Magyarország mindig megőrizte kormányzati önállóságát. Az ország ugyanis a koronát és jogait az uralkodóháznak adta át, nem az ausztriai tartományoknak: a *pragmatica sanctiót* a dinasztiaiával kötötte, nem Ausztriával, tehát nem is válhatott tőle függő, alárendelt tartománnyá.²⁴ A birodalmon belüli alkotmányos önállóság kontinuitását bebizonyítván, Deák olykor nyíltan, többnyire a sorok között, egyezkedési hajlandóságot is sejtet. „Alkotmányunk történeti alkotmány – írja –, a nemzet szükségéhez és a kor igényeihez képest mind a nemzet jo-

21 MTA KK, *Lónyay-naplójegyzetek*, 1864. december 20. – Kemény véleményére l. Beksics, 296–297. o. – A mű keletkezésére l. még Ferenczi, II. k., 414–416. o.

22 *Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára: „Das Ungarisch-Österreichische Staatsrecht”, a magyar közjog történelmének szempontjából írta Deák Ferencz*. Pest, 1865. (a továbbiakban *Adalék*.) 24. o.

23 Uo. 58–59. Deák természetesen nagy nyomattal szögezi le, hogy az „alaptörvénynek” nem az 1713. évi családi okmányt, hanem a magyar országgyűlés által elfogadott törvényt tekinti.

24 Uo. 117. o.

gait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegben és formában, időnként változásokon ment keresztül.” „Nincs tehát alkotmányunkban kizárva azon lehetőség, hogy akár a nemzetnek, akár a fejedelemnek valamely jogát módosíthassa, megszoríthassa, vagy azon jog alkalmazását másképpen alakíthassa a törvényhozás.”²⁵

Mesteri módon jár el akkor is, amikor az egyezkedés tárgyainak részletezésébe bocsátkozik. Míg a kiegyezés körül sürgölődő kortársai többnyire azzal kezdték, hogy miről hajlandó lemondani a nemzet, ő előbb azt sorolja el, miről nem mondhat le. Gondosan számba veszi, milyen jogokkal bír a nemzet a hadügyekben, a pénzügyekben, a kereskedelemben, és milyen befolyása volt még a kitüntetetten királyi jognak fenntartott külügyben is. Ez a regesztrum persze burkoltan magában foglalja azt is, mire nem tarthat igényt, miben alkudhat az ország. Jól tapintott rá az *Adalék* funkciójára Kemény. A munka „gyakorlati haszna az, ami egy regesztrumé, midőn a felek alkudoznak bizonyos javadalmak és terük átvételénél. E regesztrumból kitetszik: mily jogot nem bírt az ország, s tehát az eo ipso közös [...] Mily jog közös beltermészeténél fogva [...] S végre mely jog olyan, amelyet a nemzet valósággal bírt, de feláldozni hajlandó vagy kényszerítve lehet, propter bonum pacis.”²⁶

Az *Adalék* tehát mondandójának lényegét tekintve kimozdulás a passzív kivárásból, és szinte észrevehetetlen elmozdulás az 1861. évi jogvédő negyvennyolcasság platformjáról. Deák politikai kvalitásait dicséri, hogy az aktív egyezkedés felé tett lépést az osztrák centralizmus „alkotmányos” jogi teóriájával – közvetve az önkényes jogalkotás és jogfosztás schmerlingi politikájával – vitázva tette meg. Lustkandl, ámbár elveti a jogeljátszás elméletét, Magyarország alkotmányos önállásának tagadásával végül is ugyanoda lyukad ki – zárja le Deák vitáirátát. Az alkotmányvesztés teóriája a magyar közjog múltját érintetlenül hagyta, csak a jelent támadta meg. Lustkandl úr „a múltat is meg akarja semmisíteni, hogy ezáltal jogalapot készítsen azoknak, akik a jövőt saját elméletük szerint akarják így is alakítani. Egyik szemközt állva nyíltan, a másik oldalt támad: de céluk ugyanaz.”²⁷

Az *Adalék* a magyar közvélemény előtt a jogfolytonossághoz való ragaszkodást, a jogvédelem intranzigenciáját tanúsította,²⁸ s a jól formulázott tárgyalási készséget sem engedte szabadon csatangolni, hanem a *pragmatica sanctio* 1861. évi perszonáluniós értelmezésének karámfájában tartotta. Az udvari körök felé viszont nemcsak az egyezkedés készségét jelezte, hanem tárgyait és határait is körvonalazta. Ugyanakkor azt is értésül adta, hogy a schmerlingi alkotmánnyal oktrojált „reáluniót” éppúgy elutasítja, mint a neoabszolutizmus jogeljátszási elméletét és szemközt támadó elnyomó rendszerét.

Mi késztette Deákot a passzív kivárásból való kimozdulásra, és mindjárt első lépésként ilyen jelentős, majdhogynem programatikus művel való fellépésre? A Reichsrat ülészaka, láttuk, bizakodással töltötte el, de oly sokra nem értékelte az osztrák liberálisokat, hogy ellenzéki szónoklataiktól közeli rendszerváltozást várt volna. Talán nem is óhajtott ilyen kezdeményezésből fogant változást. Deák – Eötvössel ellentétben – nem a nemzetek közötti liberális szolidaritásban, hanem a di-

25 Uo. 88. és 90. o.

26 Kemény levele Falknak, 1865. január 27. Közli *Beksics*, 296–297. o.

27 *Adalék*, 170–171. o.

28 Hasonlóképpen értékeli Szabad György: Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában. Egyetemi tankönyv, Budapest, 1972. 123. o.

nasztiával való egyezkedésben kereste a kiutat.²⁹ A bécsi sajtó hízelgése nem szédítették el,³⁰ az osztrák-német baloldallal, bár az 1864 végén is, később is kereste a kapcsolatot, érdemben nem tárgyalta.³¹

Az *Adalékok* kiadása ellen szolt barátainak aggályoskodása is. Eötvös attól tartott, hogy a mű merev közjogi álláspontja elrontja a Bécsben éledező békülési hangulatot. Kis ideig Deák azt is fontolgatta, nem indíthat-e a kormány büntetőeljárását, sajtópert ellene.³² Ha ilyen aggályok éltek benne és körülötte, akkor – hadd térjek vissza újból a kérdéshez – miért döntött a mielőbbi kiadás mellett, milyen megfontolások alapján tartotta kedvezőnek a pillanatot a politikai tevékenység újrafelvételére? Úgy vélem, nagy mértékben az ókonzervatívok befolyásának fokozatos megerősödése és a tőlük vett információk hatottak Deák elhatározására.

Az osztrák-német baloldal huszáros parlamenti rohamával egyidejűleg a kormányban bennlévő és az udvarban bennfentes ókonzervatív klikk is szinte láthatatlanul, de annál hatékonyabban előretört. A kulissza mögötti politizálás intrikáival elűtette, és kerteszi gonddal fölnevelte a Schmerling iránti bizalmatlanságot. Az ókonzervatívok a négy év előtti októberi kísérlet reprízét készítették elő. Úgy vélték, hogy a schmerlingi centralizmus eredménytelensége és a deáki dualizmus időszerűtlensége az ő elhivatottságuk bizonyítéka.³³

A konzervatívok előnyomulása kettős indítékot is adott Deák fellépéséhez. A tőlük és róluk nyert információkból azt következtette, hogy Schmerling csillaga hanyatlóban van, tehát áthatolható a Pest és a Burg közötti szigetelő réteg. Másrészt belátta, hogy önálló fellépés híján az érlelődő irányváltásnál Pest ismét az ókonzervatívok ijesztgetésre szánt érve, de tétlen tartalékserege lesz. Véleményében ugyancsak megerősítette a december közepe táján megjelent ókonzervatív pamflet, a *Drei Jahre Verfassungstreit*.³⁴ A Szécsen Antaltól sugalmazott munka az ókonzervatívok öngazolását szolgálta, s a jövőt illetően a Deáki és a schmerlingi „szélsőség” között őket tüntette fel az arany középút igazi képviselőinek.

Deák nem csekély ingerültséggel olvasta a pamfletet, különösen azt a passzusát, amely őt nevezte az 1848-as törvények szerzőjének, miként Schmerlinget az 1861-es alkotmány atyjának. Barátai és a szélesebb közvélemény előtt nyomban be is jelentette tiltakozását: az 1848. márciusi napokban ő Pesten sem volt, s mire megérkezett, a törvények már elkészültek. Nem szerénység és nem az elhatárolódás

29 Somogyi, 97. o.

30 A *Die Presse* 1864. december 20-i számában arról cikkezik, milyen magatartást várnak el az osztrák liberálisok Deáktól. Ha a közös ügyekre nézve elismerné a közös minisztériumokat és a két fél országgyűléséből eredő közös birodalmi képviseletet, akkor Ausztria őszinte barátjának tekintené Deákot, aki „szűkebb hazájának leghívebb polgára”.

31 Kaiserfeld és köre – az ún. autonomisták – többször keresték a kapcsolatot a magyar liberálisokkal. Megbízottaik 1864. december közepén felkeresték Deákot. A kaszinóban találkoztak vele és kikérték véleményét a kiegyenlítés feltételeiről. Deák itt említette bíráló megjegyzéseit a *Drei Jahre Verfassungstreit* című, éppen ekkoriban megjelent pamfletről. MTA KK, *Lónyay-naplójegyzetek*, 1864. december 10.

32 Beksics, 296–297. o.

33 Ferenczi, III. k., 4–5. o. – Redlich, II. k., 263–265. o.

34 A pamfletet az ókonzervatív csoport programjaként értelmezi Eisenmann, 391. o. – Redlich, II. k., 309–310., 365. o.

szándéka vezette e nyilatkozatában, mégcsak az sem, hogy nem akart Schmerling ellenpólusa lenni. Óvásának éle az ókonzervatív machináció ellen irányult. Tévedés, sugallta a Pesti Naplónak, hogy az 1861. évi országgyűlési feliratok és a februári alkotmány platformja között kell egy kiegyenlítési pártot alapítani. A magyarok a feliratok alapján állnak, arról kiindulva hajlandók tárgyalni.³⁵ Ezért határozta el december közepén, hogy a Budapesti Szemlében közzé teszi az *Adalékot*.³⁶

3. A Deák–Augusz találkozó

Az 1864 karácsonya előtti napokban báró Augusz Antal, a Helytartóság egykor – az abszolutizmus legsötétebb éveiben – volt alelnöke kereste fel Deákot. Az apropót az akkor megjelent *Drei Jahre Verfassungstreit* adta, de hamarosan kitűnt, hogy Augusz bizalmas tárgyalás végett jött. Bizonyára sejteni engedte, hogy nem egyéni kezdeményezésből, pusztá politikai passzióból, hanem magasabb megbízásból. Ezzel magyarázható, hogy Deák nem zárkózott el a Bach-rendszer e fölöttébb népszerűtlen és tőle idegen főhivatalnoka elől, hanem rögtön az ünnepek után, 27-én délelőtt fogadta. A szokott óvatossággal előrebocsátotta, hogy csak saját nevében beszél, s a találkozót egy később szükségessé válható eszmecsere előkészítésének tekinti.³⁷

Ki küldte Augusz bárót Deákhoz? A titkos jelentések megtalálója, Wertheimer Ede azt gyanítja, hogy Albrecht főherceg. E feltételezést két körülmény valószínűsíti. Először az, hogy Augusz az első jelentést egy „császári fenségnek” címezi. Másodszor, Albrecht főherceg magyarországi kormányzósága idején évekig együtt dolgozott a helytartósági alelnökkel, tanácsait korábban is kikérhette. Augusz legalábbis hivatkozik rá, hogy 1863 februárjában, majd 1864 januárjában memorandumot küldött legfelső helyre a magyarországi helyzet rendezéséről. A megbízó tehát minden valószínűség szerint Albrecht volt. De vajon indíthatott-e saját iniciatívából a Magyarországon megbukott és visszavonult főherceg ilyen nagy horderejű és ilyen kényes akciót? A helyzet és a személyek ismeretében ez kizártnak tekinthető, annál inkább, mert Ferenc József hamarosan személyesen vette kezébe a főherceg és az Augusz közvetítésével folyó tárgyalások irányítását.

A császár – neheztelésének több jele mutatta – 1864 őszén lassacskán elfordult Schmerlingtől. Rechberg lemondásába nem az államminiszter kedvéért egyezett bele, hanem mert azt remélte, hogy az utód, a még „el nem használt”, a „nyugodt és imponáló” Mensdorff-Pouilly, sikeresebben folytathatja ugyanazt a külpolitikát. A császár úgy vélte, a belügyekben sem szabad mindjárt bejedi a veszélyesnek látszó dolgoktól. Az átalakulás kamaszéveit éljük, írta anyjának, ezt-azt el kell nézni, és főleg kerülni kell a kicsinyességet, amely az elmúlt években oly so-

³⁵ *Pesti Napló*, 1864. december 22-i vezércikke ismerteti és Deák véleménye alapján bírálja a *Drei Jahre Verfassungstreit*et.

³⁶ MTA KK, *Lónyay-naplójegyzetek*, 1864. december 20.

³⁷ A Deák–Augusz tárgyalások jelentéseit I. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Kabinettsarchiv, Geheimakten, Karton 3. „Deák Franz”. (A továbbiakban *HHStA*, *Deák Franz*.) Az iratokat először ismertette Wertheimer, Eduard: Neues zum Ostertikel Deáks vom Jahre 1865. *Pester Lloyd*, 1923. április 28. Abendblatt. Bő kivonatban németül közli Redlich, II. k., 388–390. o.

kat ártott.³⁸ Schmerling „kegyvesztésének” okait, a nagy politikai kérdésekben elszennvedett kudarcokat, részben már említettem, részben még visszatérek rájuk. Itt csak annyit: a tények és intrikák szövevénye siettetta a hangulatváltozást, amiben Esterházy Móríc működött közre a legeredményesebben. Esterházy befolyása Windischgrätz herceg halála és az ókonzervatív elit bukása, illetve visszavonulása után nagyra nőtt. 1836–1864-ben a császár kedvelt minisztere, bizalmasa lett. A Metternich-iskolában nevelkedett diplomata – a szakirodalom egyöntetű véleménye szerint – bigottul konzervatív „Hochtory” és nagyon közepszerű kabinetpolitikuss volt, aki mesterétől leginkább a kulisszák mögötti intrikálás fortélyait sajátította el.³⁹ Kora nemzeti és társadalmi erőit és eszméit a nem értő fölényével háritotta el. Talán éppen eme kvalitásai miatt vonzódott hozzá a császár: katolikus és dinasztikus vakbuzgósága a klasszikus abszolutizmus hagyományához kapcsolta, amelynek még nem kellett megalázó módon lávíroznia a „sajtólármától” és a renitens parlamenttől irányított közvélemény kedvéért. Egyszersmind Esterházy alkotta Schmerling túltengési hajlamával szemben az ellensúlyt, a közvéleménytől, alkotmánytól, koncepcióktól nem feszélyezett bizalmast, főként a magyar ügyekben, amelyeket a császár azért sohasem engedett át teljesen államminiszterének.⁴⁰

Nos, 1864 őszén Esterházy volt a közvetítő az uralkodó és az újrakativizálódó konzervatív klikk között, ezek pedig a pesti liberális vezetők és az udvar között.⁴¹ Esterházy tanácsolta urának, hogy a magyarkérdést a kormányt megkerülve, a hagyományos „tranzakció” útján a befolyásos magyar politikusokkal folytatott előzetes paktálással mozdítsa ki a holtpontonról.⁴² Nincs rá adatunk, hogy a Deákkal való közvetlen kapcsolatfelvételét is ő ajánlotta volna. Inkább az látszik valószínűnek, hogy ez a lépés Ferenc József személyes ötlete volt. Ennyi eredetiség tőle is kitellett. Úgy is fogalmazhatjuk: ennyit a szituáció kikényszerített belőle 1864–1865 fordulóján, amikor a birodalom konszolidálására szánt második alkotmányos kísérlet is megfeneklett. Az átmenetet ösztönző és fékező szerepe kettősségéből most az előbbi, a kezdeményező került előtérbe.

A legmagasabb megbízatás fontosságtudata mindenesetre érződött Augusz báró egész magatartásán és tárgyalásmódján. Az első beszélgetés három egymáshoz kapcsolódó, de különböző gondot és gondolkodást tükröző részre tagolódik. Először a látogató tette fel a magas megbízóit foglalkoztató kérdéseket. Mit ért Deák a „törvényes országgyűlés” fogalmán? A válasz kézenfekvő volt: abszolút szükséges, hogy Horvátországot és Erdélyt meghívják az országgyűlésre. Hogy az *adnexae partes* megjelennek-e, hogy képviselőiket az 1848. évi vagy saját régebbi törvényük szerint választják-e, az a törvényességet nem érinti. „Sajnálni fogjuk, ha nem jön-

38 Schnürer, 1864. november 1-jei levél, 341–342. o.

39 Eisenmann, 387., 389–396. o. – Redlich, II. k., 362–366. o. – Rogge, II. k., 264–267. o. Friedjung, Der Kampf um die Vorherrschaft, I. k., 127–132. o.

40 A jelentéktelen Zichy kancellársága alatt voltaképpen Esterházynek volt döntő befolyása a magyar ügyekre. Redlich, II. k., 362. o.

41 A konzervatívok szerepére l. Ferenczi, III. k., 4–5. o. – Eisenmann, 391–392. o. – Redlich, II. k., 365–366. o.

42 Redlich, Emperor, 310. o.

nek, de kényszeríteni nem lehet őket megjelenésre, ezt nem is akarhatjuk.”⁴³ Deák tehát az országgyűlés törvényességének fő kellékét a magyar korona országai integritásának elvi elismerésében látta.

Hogyan gondolja a nemzetiségi kérdés rendezését az egyenjogúságra való tekintettel? – hangzott a második kérdés. A válasz a nyelvhasználatra és a kultúr-intézményekre korlátozódott. Csak az országgyűlés, a központi kormányzat és a felsőbb bíróságok nyelvének kell magyarnak maradnia, a megyékben és a községekben a többség dönthet saját anyanyelve mellett. Az egyház és iskola – sőt a kulturális intézmények – fenntartásáról megfelelő kvóta szerint az országos költségvetésből kell gondoskodni. A nemzeti egyenjogúságot a részletekig ható törvénnyel kell rendezni, amely orvosolja majd a sérelmeket, és megszünteti a jelenlegi választási törvény nyelvi kényszerét. Deák tehát ekkor túlmént az 1861. évi nemzetiségi bizottság tervezetén, és csaknem az 1849. júliusi nemzetiségi törvény szelleméhez közelítő engedékenységet tanúsított ebben a kérdésben. Tudta, hogy ezzel súlyos aggodalmakat oszlat el az udvarban, és elősegítheti az integritás helyreállítását.

A harmadik kérdésben – Hogyan lehet a jogfolytonosság nehéz problémáját át-hidalni? – találkozott az uralkodó gondja Deák gondolkodásával. Itt tértek át a beszélgetés második szakaszára. A válasz természetesen a *pragmatica sanctio* volt, amelyet Deák ez alkalommal már nemcsak Magyarország, hanem az egész monarchia legfőbb alaptörvényének nevezett. „A jogfolytonosság tehát a *Pragmatica Sanctio*ban gyökerező *Leges observare et observari facere* alapelvnek, továbbá annak az elismerését jelenti, hogy a törvényhozás töretlen joga az 1741:VIII. tc. és az 1791:XII. tc. szerint törvényesen megkoronázott királyt az országgyűléssel együtt illeti meg.”

Innentől kezdve Deák vette át a szót, és kedvtelve fejtegette a *pragmatica sanctio* értelmét. Ebből vezette le a közös ügyeket, amelyek körét – és ezt szóról szóra diktálta – a következőképpen határozta meg: 1. Az uralkodó udvartartásának költségvetése. 2. A közös védelem költségvetése, úgymint a külügyminisztérium és a haditárca költségvetése. „Mindaz, amit ezek fenntartása megkövetel, az Osztrák Monarchia összes királyságai és országai által közösen viselendő.” A közös ügyek feletti közös törvényhozás és végrehajtás tehát csak addig terjedhet, amennyit a közös cél – a közös védelem – „múlhatatlanul megkíván és feltételez”. Az egyes országokra eső kvótát célszerű lesz közös tárgyalások útján megállapítani. A közösen hozott rendelkezések végrehajtása azonban az egyes királyságok és országok autonóm joga marad.

A közös ügyek körébe tartoznak továbbá: 3. az államadósság, 4. elvileg a kereskedelmi szerződések és 5. a közvetett adók. Ezeket azonban Deák – minthogy nézetei még nem tisztázódtak eléggé – nem részletezte.

E felsorolás után August báró azt kérdezte, vajon elégséges-e a közös ügyeket esetről esetre tárgyalni. Deák elismerte az állandó tárgyalás szükségességét, de ez, hangsúlyozta, nem történhet egy kétkamarás birodalmi parlamentben, hanem csak a két független, autonóm országgyűlésen. Ezek küldenek ki egy évre meghatározott számú képviselőt egy birodalmi testületbe, ahol a közös ügyeket tárgyalják, és róluk határoznak. E testület mibenlétét és működését illetően Deák ugyancsak meglehe-

43 HHStA, Deák Franz. 1865. január 1-jei jelentés. E néhány szót August magyarul is beírta a szövegbe.

tős bizonytalanságot árult el. Valahogy úgy képzelte, hogy az országgyűlések szakembereket küldenek a birodalmi testületbe, és ott szakbizottságok alakulnak a közös ügyek tárgyai szerint. A pontos és részletes formulázást azonban az országgyűlés hatáskörébe utalta. Külön pontban kötötte ki azt is, hogy mindazon tárgyak, amelyeket a *pragmatica sanctio* szerint „nem feltétlenül szükséges” közösen tekinteni, továbbra is az autonóm országgyűlések hatáskörébe tartozzanak.

Innen kezdve a beszélgetés oldottabb, vonalvezetése lazább lett. Deák óvta a magas megbízót az oktrojálás bárminő formájától. Nem mulasztotta el kedvenc girondistá szentenciáját elismételni. „Az abszolutizmus, éppúgy, mint a forradalom, a törvényesség tagadása” – ő pedig csak a legalitás talaján hajlandó egyezkedni. Közjogi fejtegetéseibe beleszötte azt is, hogy a törvényhozó hatalom gyakorlása csak a megkoronázott királyt illeti meg, már csak azért is mielőbb le kellene bonyolítani a koronázást.

Augusz utolsó kérdését, hogy miként lehetne mindezt keresztülvinni, Deák nyitva hagyta. Az érdemi megvitatást a jövő számára tartotta fenn, amikor a körülmények kedveznek majd egy alkotmányos kiegyezés számára. Ezzel Deák félreértethetetlenül jelezte: nem bízik ugyan a közeli megegyezésben, de nem mulaszt el egyetlen komoly alkalmat sem, hogy egyengesse a hozzá vezető utat. Mint őfelsége hű alattvalója és hazafi, szívesen szolgált – és fog szolgálni – felvilágosítással, ha megkérdik. Augusz maga is erősen kétkedett missziója eredményességében. Egyrészt kidomborította Deák lojalitását és előzékenységét, személyének kulcsfontosságát bárminő politikai kibontakozásban, másrészt mentegetőzött is a nem teljesen udvarképes gondolatok közvetítéséért. Nem tudja, hasznosíthatók-e és mi módon a fenti felvilágosítások, de kötelességének tartotta a beszélgetésről lelkiismeretesen tájékoztatni megbízóját – fejezte be 1865. január 1-jéről keltezett jelentését.⁴⁴

Az 1864. december 27-i találkozó és tárgyalás, úgy vélem, a kiegyezés előtörténetének fontos állomása. Ezt már a külső jegyek – előzetes bejelentkezés, fogadás, pontos feljegyzés – is tanúsítják. Augusz a beszélgetésről készített feljegyzését egy hónap múlva, 1865. január 27-én bemutatta Deáknak, majd az ő javításait átvezetve és a fordítást is ellenőriztetve, „hiteles”, a megbeszélés „szelleméhez és értelméhez hű” jelentésként terjesztette fel. Ez a gondosság feljogosít bennünket arra, hogy az iratot a két fél által alaposan átgondolt és előkészített tárgyalás hivatalos – bár Deák által nem szignált – „jegyzőkönyvének” tekintsük, amelyből a felek elvi és akcióprogramjára is következtethetünk. Az első három pont némiképp elárulja, hogyan képzelte el Ferenc József a kibontakozást. 1864 végén, úgy látszik, magában már eldöntötte a magyar országgyűlés újbóli összehívását. Minthogy ilyen lépés közvetlenül érintette Erdély és Horvátország közjogi státusát, általában a magyarországi nemzetiségek helyzetét, tisztázni akarta, hogy milyen engedményekre hajlandó a magyar vezető réteg. Azt is tudni kívánta, mennyiben ragaszkodik a töretlen jogfolytonossághoz, lehet-e e tekintetben 1848 és 1861 között vagy fölött áthidaló megoldást találni. Ha igen, akkor össze lehet hívni az országgyűlést, el lehet kezdeni a „tranzakciót”.

⁴⁴ A jelentés tisztázati példányának a végén egy 1865. január 27-től keltezett záradék található, amely felsorolja Deák javítási kívánságait, és tanúsítja jóváhagyását.

Deák, amint láttuk, elsősorban a magyar korona területi és politikai integritásának elismeréséhez és a jogfolytonosság legalább jogi érvényének helyreállításához ragaszkodott. A *pragmatica sanctio* alapulvételével és új értelmezésével ugyanakkor a kiutat is megjelölte. Ekkor fejtette ki első ízben politikai felelősséggel, miként képzei el az 1848. évi törvények módosítását a birodalmi egység és a magyar önállóság összeegyeztetése jegyében. Először ismerte el tárgyalási alapnak a közös ügyeket, és vázolta a kezelésükre vonatkozó elgondolásait. A vázlata még több helyen elnagyolt, pontatlan, de alapjában benne rejlenek az 1867-es rendezés alapelvei. Ami a monarchia államrendszerét illeti, Deák vitathatatlanul a dualizmus alapján áll: a monarchia egyik részét a magyar korona országai, a másikat a „többi”, az örökös tartományok alkotják. Ennek megfelelően a közös ügyeket rendszeresen megtárgyaló birodalmi testületnek is a két országgyűlés küldötteiből kell állnia. Abban, hogy milyen legyen a „többi tartomány” berendezése, Deák nem foglal állást. A közös ügyekkel kapcsolatban ugyan több ízben említi a monarchiát alkotó királyságok és országok autonómiáját, mintha az októberi diploma autonomista koncepcióját fogadná el, ez azonban alighanem inkább a centralizmus tagadása vagy a cseheknek, a lengyeleknek, a horvátoknak tett gesztus volt, semmint konkrét közjogi reformjavaslat.

Feltűnő, hogy Deák az egész tárgyalás folyamán nem vetette fel az önálló, felelős kormány követelését. Csupán egyszer használja az „országos központi igazgatás” kifejezést, egyébként gondosan kerüli a végrehajtó hatalom dualista megosztásának kérdését. Ez a taktikus tapintat amennyire megkönnyítette a tárgyalások újrafelvételét, annyira nehezítette utóbb a folytatását, azt a benyomást keltvén az uralkodóban, hogy Deákék már nem feltétlenül ragaszkodnak az önálló kormányhoz.

Deáknak a jegyzőkönyvben kifejtett álláspontja első látásra merőben ellentétes az ugyanakkor nyomdába adott *Adalék*éval. Itt a perszónáluniót bizonyítja, és a nemzet jogait lajstromozza, ott a kölcsönös védelmi kötelezettségből folyó közös ügyek körét és tárgyát határozza meg. Voltaképpen egyugyanazon álláspontnak kétoldalú megvilágításáról, egy nemzeti és egy birodalmi vetületéről volt szó. Az *Adalék*ban a fény a nemzetnek a birodalmi közösség keretében is megőrzött jogaira esett, s csak az árnyékban húzódott meg az, amit az Augusz-tárgyalás jegyzőkönyve világít meg: a birodalom fennállása érdekében közössé tett ügyek, jogok. Vulgarizálva azt is mondhatnók, hogy az első nemzeti, a második udvari használatra készült, de ezzel elmosnánk a két álláspont komplementer összhangját, egymást átható egységét.

4. Ferenc József, a fordulat kezdeményezője

Ferenc József alkalmasint már ismerte az Augusz–Deák tárgyalás híreit, amikor az új évvel új szakaszt nyitó első minisztertanácson, január 5-én, kormány szintű határozatban rögzítette a fordulatot, a kiegyezési politika hivatalos elindítását. A monarchia általános helyzete megköveteli a magyar országgyűlés összehívásának meggyorsítását – állapítja meg a tanácskozás jegyzőkönyve. Ezt kívánja a Reichsrat, a sajtó, a közvélemény. Közkeletű politikai jelszóvá vált, hogy az alkotmányzavarból nincs másként kiút, csak ha Magyarországnak megadják a lehetőséget, hogy a fenn-

forgó ellentétek megoldásáról saját országgyűlésén nyilatkozzék. Ámbár lehetséges, hogy a magyarországi közigazgatás és jogszolgáltatás osztrák mintájú átszervezése a magyar országgyűlésnek a monarchia összérdekei szempontjából kedvezőbb lefo-lyását biztosítaná, a politikai helyzetnek mégis jobban megfelel az országgyűlés mi-előbbi összehívása, még ha fennáll is a veszély, hogy a remélt eredményt egyáltalán nem – vagy nem a megkívánt mértékben – hozza meg. Ezért elhatározták, hogy a magyar országgyűlést 1865 második felére összehívják, s addig az átszervezési javas-latokat leveszik a napirendről.⁴⁵

Erről a határozatról – a Schmerling fémjelezte politikai vonal csendes félretételéről – a sajtó az újév első hetében még nem tudhatott. A bécsi centralista lapok az óév szellemében fújták: küszöbön áll Magyarországon az új közigazgatási és igazságszolgáltatási rend oktrojálása. Olyan hír is felröppent, hogy az átszervezés Magyarországon teljes rokonszenvre talál. A Pesti Napló magabiztos fölénytel hári-totta el a tévhiért, még a cáfolatot is rangján alulinak érezte. A Deáktól sugalmazott glossza legélesebb vágása nem a bécsi lapnak szólt: mi nem tekintjük az állítólag tervben lévő oktrojálást azon közvetítő tények egyikének, amelyek szükségesebbek a közvetítő embereknél.⁴⁶ Nem hiszem, hogy belemagyarázás lenne e passzus mögött az Augusz-féle közvetítésre való célzást látni. Schmerling lapja, a Botschafter, már másnap visszakozott. Magyarországon csak kisebb igazságszolgáltatási módosítások lesznek, a reformról a döntést az országgyűlésnek tartják fenn.⁴⁷ A magyar konzerva-tívek lapja, a Debatte kevésbé tapintatosan tárta fel a helyzetet. A reformtervet a mi-nisztertanács nem fogadta el. Minthogy a döntésre befolyó tényezők többsége eddig a terv mellett volt, nem kétséges, hogy az örvendetes fordulat az impulzus a legma-gasabb helyről jött, amely minden pártcselszövény felett áll.⁴⁸

Így is volt. Ferenc József ezúttal egymaga szötte a „cselt” a kormánytöbbség néma ellenkezése, az osztrák-német liberálisok alkotmányvédő ellenzékiisége és a magyar konzervatívok vérmes reményei ellenére. Schmerling és társai, még ha hívei lettek volna is, nem tudták, miként kezdenek hozzá a rendszerüket likvidáló válto-zásokhoz. Nehezítette helyzetüket, hogy a liberális Reichsrat-ellenzék ezúttal ko-molyan vette a parlamenti szabályokat. Januárban a pénzügyi bizottság nem fogad-ta el az 1865. évi költségvetést. Majd amikor a kormány vonakodott a kívánt csökkenéseket végrehajtani, maga redukálta a költségvetés túlméretezettnek tar-tott tételeit. A büdzsé-csata jó két hónapig tartott, s a kormány fokozatos visszavo-nulásával és vereségével végződött.⁴⁹

Az osztrák-német liberálisok úgy érezték, hogy a meghódított parlamentben ők a helyzet urai, ők valószínűleg majd meg a kiegyezést, amelyről ekkor – általános-ságokban – annyit beszéltek és írtak, hogy ez már eltökéltségüket vagy cselekvő-képességüket kétséssé tette. A magyar konzervatívok nem alaptalan kétkedéssel fi-

45 Redlich, II. k., 337–338. o. A január 7-i minisztertanács továbbá határozatot hozott a katonai bírás-kodás felfüggesztésének előkészítéséről is.

46 A *Fremdenblatt* cikkével vitázik a *Pesti Napló* 1865. január 8-i száma. Deák sugalmazására I. Kónyi, III. k., 332–333. o.

47 *Botschafter*, 1865. január 9. A cikket idézi, de tévesen január 11-i dátummal. *Ferenczi*, II. k., 410. o.

48 *Debatte*, 1865. január 9.

49 A vitát összefoglalja Rogge, II. k., 258–262. o. – Kónyi, III. k., 385–386. o.

gyelték a bécsi liberálisok egyezkedési kampányát. Ők jobban bíztak az udvari kabinetpolitika hagyományos módszereiben. Szószólójuk, Esterházy, a diploma egy felvizezett változatát propagálta. Az Esterházy-féle dualizmusban az uralkodó a belügyi törvényhozást a két országos diéta közreműködésével, a közös ügyeket viszont abszolút hatalommal – esetleg egy tanácsadó Reichsrat konszonáns kísérezésével – intézte volna.⁵⁰ Említésre érdemes, hogy a konzervatív klikkel rokonszenvező Augusz is hasonló egyéni nézeteket fejtegetett 1865. február 12-i felterjesztésében, amelyet önszorgalomból készített. A legfontosabb aktuális teendőnek egy konzervatív kormánypárt szervezését tartotta, amely az országgyűlés előkészítése és működése során majd magához vonzza a mérsékelt elemeket.⁵¹

Bizonyára maga is meglepődött, amikor ugyanerről a napról keltezett, rövid utasítást kapott a Deákkal megkezdett tárgyalás folytatására. Ferenc József, úgy látszik, a konzervatívok receptjeit fogadta erős kételkedéssel, és nem zárkózott el a Deáki javaslatok megfontolása előtt. Február 12-én tudatta Augusszal: tárgyalási alapul elfogadja az első jelentésben – Deákkal egyetértésben – lefektetett elveket. Úgy vélte, van rá kilátás, hogy ezen az alapon megoldják a függőben lévő közjogi kérdéseket, és akkor az esedékes magyar országgyűlés eredményre vezethet.⁵²

Újabb történeti munkák érdekes adatokat közölnek Ferenc József egy másik egyidejű akciójáról. A császár február 19-én késő este, a legnagyobb titokzatosság közepette, kihallgatáson fogadta Richard Belcredit, Csehország helytartóját. Bevezetőül a magyarországi helyzetről beszélt. Kifejtette, hogy tudomása szerint a magyar liberálisok, maga Deák is, óhajtják a kiegyezést. Hosszas és nehéz tárgyalásokra kell felkészülni. Az ókonzervatívokat nem sokra tartja, Schmerlinget pedig kifejezetten alkalmatlannak a sok tapintatot igénylő egyezkedés lefolytatására. Az államminisztert hamarosan meneszteni fogja, mondta, utódjául Belcredit szeretné. Ő első meglepetésében nem vállalta a megbízatást. Konzervatív meggyőződésére hivatkozott. Nem ért egyet a februári alkotmánnyal és semmiféle konstitucionalizmussal, mert az nem illik az ausztriai viszonyokhoz.⁵³ Ez az indoklás nem ábrándította ki a vele mélyen egyetértő császárt, sőt még rokonszenvesebbé tette előtte. Ferenc József már február végén Belcredi mellett döntött.

A történeti irodalomban bőséges anyagot találunk a monarchia ekkori külpolitikai bonyodalmairól is. Ismeretes, hogy a közösen vívott dán háború után, Ferenc József minden elégedettsége és a szövetséghez való szoros ragaszkodása ellenére a porosz–osztrák viszony már 1864 végén, 1865 elején megromlott. Bismarck ekkor jelentette be, hogy Poroszország „különleges előnyökre” tart igényt a visszahódított elbai hercegségekben.⁵⁴ Ez az igény többhetes jegyzékváltást és növekvő feszültséget okozott Berlin és Bécs között. Az 1865. január 11-i minisztertanácson Ferenc József és külügyminisztere a Bismarck akaratának való alávetés és a háború kockázata közötti középvonalat a „türelem és szívósság” jelszót tűzte ki követendő írá-

50 Lónyay naplójából közöl részletet Kónyi, III. k., 338. o.

51 HHStA, Deák Franz. Augusz 1865. február 12-i jelentése. Ekkor még nem kapott választ első, január 1-jei jelentésére.

52 Uo. 1865. február 28-i jelentés. Kivonatban ismerteti Redlich, II. k., 390. o.

53 Somogyi, 56–60. o.

54 Kovács Endre: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. Budapest, 1968. (a továbbiakban Kovács E.) 53–54. o. – Srbik, I–IV. k., 224. o.

nyul.⁵⁵ A türelemhez és szívóssághoz azonban belső erő és nyugalom kellett. Feltehető, hogy ez a megfontolás egyik, és pedig eléggé nyomós oka volt annak, hogy a császár nem sokkal később felszólította Zichy Hermann magyar kancellárt: tegyen javaslatot az országgyűlés előkészítésére és a katonai bíróságok kivételes jogkörének megszüntetésére.⁵⁶

Az Augusz-misszió, Zichy megbízása, Belcredi „felkészítése”, a Bismarckot elensúlyozó külpolitika egyidejű és egymással szorosan összekapcsolt eseménysort alkottak, amelyet csak a nemzeti látószögű vagy a szakági kutatás bontott regionális vagy tematikai metszetekre. Ez a szétbontás, bármennyire szükséges és indokolt lehet is a részkutatás szintjén, az analízis folyamán, magát az összefolyamatot elfedi vagy eltorzítja, ha nem következik be a külön elemzett résztémák szintézise vagy egymásba épülésük szinoptikus összefoglalása. A történeti irodalomban ilyen újra-összekapcsolás csak ritkán és hiányosan következett be.⁵⁷ Márpedig nyilvánvaló, hogy az eseménysor, amelyet az egyik történész a Deákkal, a másik a Belcredivel folytatott tárgyalások vagy a porosz–osztrák viszony fonalát követve regisztrál, a valóságban – ezúttal Ferenc József tudatában – egy összefüggő, egységes politika egymást kölcsönösen feltételező részkérdéseiből állott. Nyilvánvaló, hogy a Reichsrat ellenzékiisége és a külpolitikai horizont elborulása közrejátszott az Augusz-misszió megindításában, ennek kezdeti sikerei pedig bizonyára befolyásolták a császár 1865. januári intézkedéseit. Nem egymás mellett futó, parallel akciókról volt tehát szó, amikor Ferenc József február 12-én engedélyt adott a Deákkal kezdett bizalmas tárgyalások „legfelsőbb” jóváhagyással való folytatására, és egy hét múlva Belcredit szemelte ki a bukásra ítélt államminiszter utódául. Ebben a belső konszolidáció dualista, illetve a dualizmust az autonomizmus elemeivel kombináló elgondolásának körvonalai bontakoztak ki. Az új politika kezdeti sikerei pedig – a német középállá-

55 Uo. 226. o.

56 Redlich, II. k., 339. o.

57 Önmagában véve is az jellemző, hogy nagyon kevés az olyan tanulmány, amely a kiegyezést összbírói eseményként, az egyezkedésben részt vevők és kirekesztettek küzdelmének eredményeként mutatná be. A monarchia történetét feldolgozó szintézisek többnyire tematikai egységekre osztott időrendben haladnak, és ritkán kapcsolják össze a szétbontott tematikai egységeket. Jól példázza ezt a szerkesztési módot néhány újabb szintézis. Robert Kann kétkötetes munkája jellegénél fogva inkább tanulmánygyűjtemény, mint módszeres történeti feldolgozás. A neoabszolutizmus és a kiegyezés problémáját eredeti módon személyi portrékkal közelíti meg, ami nagyon érdekes esztétikailag, de elhalványul benne a történetiség elve. Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Graz–Köln, 1964. II. k. XVIII. és XIX. fejezete. Az angol Monarchia-szakértő, Macartney új szintézise a hagyományos nyomon halad: lényegében a császár és a magyar vezető réteg egyezkedésére szűkíti a folyamatot, és csak Königrätz kapcsán fűzi össze a külön futó tematikai szálat. C. A. Macartney: The Habsburg Empire 1790–1918. London, 1969. 537–540. o. Ennél szélesebb látókörben mozog a francia Tapié összefoglaló munkája, amely a magyarokon kívül a szlávok, főként a csehek szerepét is nyomon követi. Kevesebb figyelmet fordít viszont az osztrák-németekre, és külön témaként illeszti a belső reorganizációhoz a külpolitikát. Tapié, Victor-L.: Monarchie et peuples du Danube. Paris, 1969. 332–337. o. A tematikai szempontból végzett analízis és az összefüggések csupán logikai helyreállításának módszerére Louis Eisenmann id. könyve kitűnő példa. Történetibb nála Redlich ma is alapvető monográfiája, amely néha összekapcsolja az együtt futó eseménysorokat. A kormánycentrikus látószög és a szerkesztési aránytalanságok azonban többnyire egyszerűsítik problémálatásának sokoldalúságát. A szakirodalom zömében külön tárgyalta témakörök történeti összeillesztésében is értékes és eredményes munka Somogyi Éva id. monográfiája, különösen a birodalmi kormány, az osztrák-német és a magyar vezető réteg tevékenységének összefüggő ábrázolása. Somogyi felhasználja a legújabb osztrák munkákat, köztük olyan kéziratosszerű disszertációt is, amelyhez nem tudtam közvetlenül hozzáférni.

mok támogatásával együtt – bátorságot adtak ahhoz, hogy a bécsi kabinet határozottan elutasítsa Bismarck február 22-i jegyzékét – a „különleges előnyök” kívánságlistáját.⁵⁸

Itt válaszra vár az a kérdés, miért Deákhhoz és Belcredihez fordult, miért a liberális dualizmus és a konzervatív autonomizmus kombinációjával kísérletezett Ferenc József – miért nem folytatta Schmerling nagynémet centralista irányvonalát, pedig az élvezte az osztrák-németek, a liberális német középállamok támogatását, és még a magyar vezető réteg együttérzésére is számíthatott Bismarck kihívó hatalmi túltengésével szemben. A belpolitikai vonatkozásokat már érintettük, próbáljuk meg rekonstruálni a külpolitikai megfontolásokat!

Ferenc József külpolitikai nézeteiről keveset tudunk. Néhány bizalmas megjegyzéséből, felszólalásaiból és leveleiből annyit kihámozhatunk, hogy a külpolitika felfogásában roppant erősen kötötte a feudális-dinasztikus hagyomány. Az államközi rend alapjának a nemzeti államalakulás klasszikus korában is legitim uralkodóházak isteni kegyelemben eredező jogát tartotta, tehát eleve és elvi megvetéssel utasította el a nemzeti akaratot mint a szuverenitás forrását és a nemzetközi viszonyok rendező elvét. Minthogy nemzeti érzés sehova sem kötötte, Németország egyesítését külpolitikai, hatalmi kérdésként fogta fel, amelynek sem cél-, sem időszzerűségéről nem volt meggyőződve. Igaz, olykor németnek vallotta magát,⁵⁹ de ez nem jelentett többet, mint hogy németül beszélt, a kedvelt bécsi dialektusban, németül olvasott, aktákat és újságot, semmiképp sem fűzte azonban *deutschnational* eszmei és érzelmi kötődés a német nemzethez és a germán hazához. Tudatában népeinek érdeke maradéktalanul egybeesett háza érdekeivel, amint a dinasztikus hatalmi érdek külpolitikai nézeteiben is azonosult birodalma nagyságával és becsületével.

A külpolitika gyakorlati kérdéseiben is többnyire a metternichi hagyományt követte. Ez Németország vonatkozásában – Ausztria elsőbbségének formális elismerésével – ténylegesen az osztrák-porosz kettős vezető szerepet jelentette. Az osztrák-porosz dualizmus nem zárta ki a vetélkedést, az egymás rovására szerzett előnyöket, feltéve, hogy mindez a dinasztikus külpolitika keretei között, a fejedelmek egyezkedése formájában történik, és nem borítja fel a két vezető hatalom közötti egyensúlyt. Az együttműködés kiállta a napóleoni háborúk megpróbáltatásait, jól bevált a Szent Szövetség fénykorában, sikerrel elkerülte az 1848-as frankfurti egyesítés buktatóit, végül is azonban nem tudott ellenállni a hódító nacionalizmusnak. Poroszország hosszú habozás után vállalta Piemont szerepét, Ausztria pedig egy álparlamentáris álszövetségi államban szeretne volna a tényleges vezető szerepet megszerezni. 1863 nyarán, egy röpké történelmi pillanatra, Ferenc Józsefet, a fantáziátlan bürokratát is megkísértették a „romantikus császár-álmok” háza egykori német-római címének és méltóságának visszanyerhetéséről.⁶⁰ Volt azonban ben-

58 *Friedjung*, *Der Kampf um die Vorherrschaft*, I. k., 114–116. o. *Friedjung* az elutasítást főként azzal magyarázza, hogy Rechberg mérséklő befolyását nélkülözvén, Ferenc József engedett az intranzigensek, többek között Biegeleben befolyásának. *Srbik* is említi Biegeleben befolyását és a poroszel- lenes német államok ellenállásának hatását. *Srbik*, IV. k., 237–238. o.

59 *Franz*, 330. o. – A nemzeti eszmével szembeni értetlenségét, dinasztikus-bürokratikus beállítottságát jól jellemzi *Redlich*, II. k., 267–268. o.

60 *Engels*, Friedrich: Az erőszak szerepe a történelemben. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 21. k. Budapest, 1970. 347. o.

ne annyi józan középser, hogy a romantikus álomból hamar kiábránduljon. Mint-hogy Németország nemzeti egyesítése valójában nem érdekelte, teljesen hihető, hogy a frankfurti ábránd másnapján könnyű szívvel mondott le az egységkövacsolás nem neki szánt hivatásáról.⁶¹

Tény, hogy Frankfurt után jó két évig a Poroszországgal való együttműködés irányvonala kerekedett felül, és teljesedett be a Dánia elleni háborúban. A császár a háború közös megvívásának módszerével és végeredményével nagyon elégedett volt. Külpolitikai nézeteit az 1864. október 31-i minisztertanácson átfogó expozéban fejtette ki. Bensőséges egyetértés, minden lényeges kérdésben előzetes tanácskozás Poroszországgal, összetartás és együttműködés a Német Szövetséggel s ily módon imponáló hatalom szembehelyezése Franciaországgal. De azért lehetőleg jó viszony III. Napóleon Franciaországával is – szövetkezés nélkül; nyugodt kivárás Olaszországban – az új állam elismerése nélkül; végül pedig a megértés ápolása Angliával és Oroszországgal.⁶² Meggondolt réalpolitika ez, egyetlen mozzanata sem látszik kockázatosnak, irreálisnak. Csupán az egész konzervatív békeprogram volt légüres teret tételező, irreális és kockázatosan statikus III. Napóleon és Bismarck szomszédságában, a közép-európai polgári forradalom korszakát lezáró dinamikus évtizedben. Ausztria hagyományos statikus egyensúly-politikája elavultnak bizonyult egy korszerű, dinamikus egyensúly fenntartásához.

Dinamikus egyensúly-politikához vagy a század uralkodó eszméinek szolgálátára, vagy a dinasztikus célok szolgálatába állítására lett volna szükség. Az előbbi a német liberális nacionalizmussal való azonosulást kívánta, az utóbbi nem nélkülözhetette az erős külső támaszt, a németországi egyensúly fenntartásához elsősorban Franciaország szövetségét. Ferenc József számára azonban megfoghatatlan és elfogadhatatlan volt ez az alternatíva. A liberális nacionalizmust illegitim értékrendnek tartotta, Napóleont eme értékrend jellegzetes képviselőjének: Akkor már inkább Poroszország! „Fő gondom változatlanul arra irányul, hogy szövetségünk csorbíthatatlanul fennmaradjon, és még tovább erősödjék – írta 1864 őszén Vilmos királynak. – Te tudod, milyen rendületlenül meg vagyok győződve, hogy szövetségünk a fennálló jogrend legbiztosabb oltalma korunk nagy politikai és szociális veszélyeivel szemben.”⁶³ Bizalmas magánleveleiben is hitet tett az „üdvös szövetség” (heilbringende Allianz) mellett, amelyet „az egyetlen helyes politikának” nevezett.⁶⁴ A szövetségi jó viszony kisebb-nagyobb zavarai beilleszthetők voltak a dinasztikus diplomácia becsületkódexébe, és elválaszthatók a koronás fő személyétől. A Poroszországgal való szövetség üdvös politikáját, igaz, megkeserítették egyes „kamaszos csínytevések” (burschikose Streiche),⁶⁵ de ezeket Ferenc József Bismarcknak, a porosz kormány rossz szellemének tulajdonította.⁶⁶

61 Ferenc József beszélgetése Viktória angol királynővel 1863. szeptember 3-án. *Redlich*, Emperor, 321–322. o. – *Srbik*, IV. k., 63. o.

62 Uo. I. k., 211. o.

63 Uo. 210.

64 *Schnürer*, 1864. augusztus 2. és 27. 333–334. és 339. o.

65 Uo. 1864. augusztus 2., 334. o.

66 *Redlich*, Emperor, 318. o. – Ferenc József 1864. február 16-i levele Albert szász trónörököséhez. *Franz Joseph I. in seinen Briefen*. Herausgegeben v. Dr. Otto Ernst. Wien–Leipzig–München, 1924. 160. o.

A császárt a keserű csalódás, dinasztikus külpolitikáját a súlyos csapás akkor érte, amikor kiderült, hogy Poroszország elfogadta a nemzeti eszmét mint a nemzetközi viszonyok rendező elvét és a szuverenitás forrását. Amikor az is kitűnt, hogy Bismarck a „kamaszos csínytevést” az állami politika rangjára emelte, és Poroszország a legitim rendet védő szövetséges, az illegitim értékrend egyes elveit befogadó, modern módszereit alkalmazó ellenfélle vált, akkor Ferenc Józsefnek be kellett látnia, hogy „az egyetlen helyes szövetségi politika” zsákutcába, a birodalom létét fenyegető újabb válságba vezetett. Poroszország maga kényszerítette tehát a metternichi hagyomány revíziójára. A kiutat érthető módon nem a „illegitim” eszmével és módszerrel – a nacionalizmussal – vívott vetélkedésben, hanem a Habsburg-családi „tartomány”, a monarchia „nemzet feletti” egyensúlyának helyreállításában, a birodalom „történelmi dualizmusának” egy korszerűsített autonómizmussal való kombinálásában kereste.

Ebben az összefüggésben az is kitűnik, hogy a kiegyezéshez vezető fordulatot elsősorban Ferenc József kezdeményezte. Úgy is mondhatnók: a sok kudarc és a szorító kényszer végre megvilágosította az uralkodó elméjét, és rábírta, hogy vállalja a szituáció szelektáló szerepkörét. Deák a végrehajtásban, egy megérett gondolat operacionalizálásában játszott irányító szerepet. Február végén, amikor Augusz hivatalos megbízottként ült le mellé, elvileg is jelentős, gyakorlatilag is jól hasznosítható javaslattal állt elő. A február 25-i bizalmas tárgyaláson „hűséges hódolattal” jelentette ki, hogy az uralkodó bizalma még jobban kötelezi a rábízott feladat teljesítésére. Ami az országgyűlés teendőit illeti, mindenekelőtt való feltételként a jogfolytonosság elismerését említette és a koronázási hitlevélben való megállapodást. Az országgyűlésnek viszont, mondotta, a *pragmatica sanctio* értelmében el kell ismernie a birodalom szilárd fennállásának biztonságát, amelyet *semmi más tekintetnek nem szabad alárendelni*. Másodszor: meg kell állapítani a Magyar Királyságnak a maga egészében való *önállását*, és mindazon ügyeket meg kell hagyni törvényes hatáskörében, amelyek feletti rendelkezést a birodalom szilárd fennállása multhatatlannul meg nem kívánja. Ennek megfelelően a magyar alkotmány alaptörvényei is a lehetőségig fenntartandók.⁶⁷

Deák tehát kimondta a szót, amelyet fenn négy éve vártak tőle: a birodalom fennállását és biztonságát semmilyen más tekintetnek nem kívánja alárendelni, vagyis kész Magyarország alkotmányos önállóságának és a birodalom létérdekeinek követelményeit összhangba hozni. Az első beszélgetés óta eltelt két hónap alatt Deák bizonyára sokat töprengett és legközelebbi barátaival többször tanácskozhatott a kiegyezés elvi feltételeiről és konkrét lebonyolításáról. Ha az első beszélgetés szövegében még inkább csak kedvenc gondolatai és szófordulatai tűnnek fel, a másodikban már egész mondatok, szabatosan fogalmazott tételek anticipálják a hűsvéti cikket.

A februári beszélgetés végén Deák felkérte a közvetítőt, hogy illetékes helyen említse meg az országgyűlési összehívó levélre és a koronázás előtti cikkelyekre vonatkozó kívánságokat. Az előbbit illetően a magyar korona integritására való utalást, továbbá Erdély, Horvátország, a Határőrvidék és Fiume meghívását, az utóbbihoz a trónörökösödés és koronázás, a jogfolytonosság, a közös ügyek, a központi

67 HHSa, Deák Franz. Augusz 1865. február 28-i jelentése.

birodalmi tanács és végül a Magyar Királyság önállósága témákat ajánlotta. Mindezekelőtt ezekre az alapkérdésekre szeretett volna kielégítő választ kapni. A maga részéről viszont megígérte, minden befolyását latba veti, hogy a képviselőház a fentiek szellemében küldött leiratot ellenzék nélkül, egyhangúlag megszavazza, és ezért azonnal megkezdje a tárgyalásokat politikai barátaival.⁶⁸ Nézeteltérésekre persze az országgyűlés folyamán lehet számítani, ezek azonban a tárgyalások menetét nem fogják megakasztani.

Ennek az ígéretnek az ismeretében jobban felismerhető és megérthető a Pesti Napló hangváltása. Február végétől a cikkek kormányellenes kritikája élesebb lett. A Napló szolidaritást vállalt a bécsi liberálisokkal, és következetesen elválasztotta a jogos uralkodót a rossz kormánytól. Az *Adalék* megjelenése után Kemény több vezércikkben méltatta – és már a titkos egyezkedési tárgyalások szellemében magyarázta – a közjogi intranzigenciát a politikai alkukészséggel párosító deáki művet.⁶⁹

5. Schmerling megingása

Pest lépett, most Bécsen volt a sor. A kormány nem sietett. Még mindig nem látta világosan a fordulat bekövetkezését, vagy nem értette következményeit. Zichy kancellár nem jeleskedett a császári megbízatás operatív végrehajtásában. Két hónapba telt csupán a javaslatétel a hadbíróságok hatáskörének május 1-jei hatállyal történő megszüntetéséről. Az országgyűlés előkészítése érdekében jóformán semmit sem tett. Az a javaslata, hogy a választásoknál az 1848-as törvényt alkalmazzák, nem tekinthető valami eredeti, többhetes fejtörést igénylő elgondolásnak. Az országgyűlés mikénti összehívását illetően a kényes érdemi kérdést – Erdély és Horvátország meghívását – igyekezett megkerülni, halogatni. Így a március 15-i minisztertanácson nem tudott számottevő előrehaladásról beszámolni. Politikai körökben – érthető módon – az a gyanú terjedt el, hogy a kormány nem veszi túl komolyan a magyar országgyűlés ügyét.⁷⁰ Még inkább érthető, hogy a császár elégedetlen volt a toporgással. Bizonyára bosszantotta Schmerling „passzív rezisztenciája” is. Tény, hogy a minisztertanács után, megint az esti órákban, fogadta Belcredit.

E második találkozón a császár nagyon egyszerű, de hatásos – és pályafutása során sokszor alkalmazott – fogással élt: a személyes hűség és önfeláldozás érzelmeire appellált. Ebben a szomorú és vészterhes időben – mondotta bürokratikus pátoszának közhely-nyelvén – Belcredit tartja „az egyedüli becsületes embernek, akire feltétel nélkül hagyatkozni mer”. Szinte kérlelte, hogy méltányolja nehéz helyzetét, és ne utasítsa vissza „egyedüli reménységét”. Ellenállhatott-e a hű alattvaló, ha császára „egyedüli reménységének” nevezte? Belcredi lelkében már dezignált államminiszterként hagyta el a Burgot, és komolyan foglalkozni kezdett a fordulatnak megfelelő új kormányprogrammal.⁷¹

68 Lónyay bécsi tájékozódására I. Kónyi, III. k., 337–338. o. Trefort kiegészés melletti agitációjára uo. 341–343. o. – Kemény véleményére és tevékenységére I. Beksics, 295., 301–302. o.

69 *Pesti Napló*, 1865. március 8.

70 *Redlich*, II. k., 339. o.

71 *Somogyi*, 56–60. o.

Schmerling ekkortájt már érzékelte a széljárás változását, talán a bukás előszelét is, de még nem adta fel a harcot. Márciusban egyidejűleg három irányban – a kormányon belül, a Reichsratban és Pest ellen – indított támadást. Stratégiai lángelmével sosem volt megáldva, nagyvonalúság is ritkán, pályájának néhány sikeres szakaszán villant fel benne. 1865 tavasza semmiképp sem tartozott ezek közé. Fegyvereit ezúttal a dinasztikus abszolutizmus arzenáljából kölcsönözte. A március 15-i minisztertanácson goromba gunyorossággal kikelt a pesti szalonpolitika és a kaszinói fecsegés ellen, egy oldalvágással denunciálta a bécsi ricsajsajtót és a „normális vágányról kizökkent” Reichsratot is. Ellenezte, hogy a magyar országgyűlést Pesten tartsák, ahol káros szociális befolyás érvényesülne. Jobb kisvárosban, ahol se kaszinó, se tömeg, se komfort nincsen.⁷² Praktikus érv volt, de inkább Metternich korabeli, semmint az 1860-as évtized krónikus válságából kiutat mutató. Az államminiszter ellenkezését komoly figyelemre sem méltatták.

Nem járt nagyobb sikerrel az osztrák-német baloldal ellen indított offenzíva sem. Március 25-én a képviselők egy csoportja előtt Schmerling lemondással fenyegetőzött, ha a Reichsrat a költségvetés további csökkentését követelné.⁷³ Pár nap múlva válaszolt a belpolitikáját ért bírálatokra. Azzal igyekezett hatást kelteni, hogy konoksága kritikáját felelőtlen illuzionizmusnak minősítette. A kormány, mondta, rendületlenül ragaszkodik a februári alkotmány Magyarországgal való elismertetéséhez. Ezért nem fűz vérmes reményeket a következő magyar országgyűléshez, habár szorgosan munkálkodik az előkészítésen. A siker zálogát inkább abban látja, hogy Ausztria és a birodalmi alkotmány hívei előbb-utóbb bátran fellépnek a kormány mellett.

Támadását kiterjesztette a Reichsratra – sőt a parlamentarizmusra is. Kétségbe vonta, hogy lehetséges-e egyáltalán Ausztriában parlamentáris kormányzat, és hogy létezik-e valaminő határozott arculatú többség. A nemleges választ az imparlamentáris gyakorlat morális és politikai igazolásának fogta fel. Korholta a lagymatag kormánypártot, az ellenzéket pedig a nagyravágás, a népszerűség-hajhászás és az önzés bűnében marasztalta el.⁷⁴ Nem világos, hogy csak megzavarodottan vagdalkozott, vagy megfontoltan, célratörően támadott-e az államminiszter. Ha az utóbbit feltételezzük, akkor arra gondolhatunk, hogy a császár előtt a liberális alkotmányosságot és a magyarokkal való kiegyezést mint felelőtlen ábrándozást és a birodalom egységét veszélyeztető kísérletet akarta lejártni. De hát sem a hang, sem a mód, sem az érvek, amelyek nyomban nagy vihart kavartak a Házban, nem bizonyultak meggyőzőnek. Ismét Kaiserfeld vágott vissza: ha az ellenzék ilyen terméketlen, akkor milyen eredményekkel dicsekedhet a kormány? A válasz megsemmisítő volt. A gazdaság csődben, a belviszonyok ziláltak, a nemzetközi tekintély lehanyatlott. Ausztria fokenként elveszti hatalmi állását. Ha ma megtámadnának, és erre számítani kell, akkor „meghasonolva, széttépve, pénz, hitel és hatalom nélkül, amint saját hibánk folytán vagyunk”, szörnyű kilátásoknak néznénk elébe.⁷⁵

⁷² Redlich, II. k., 340–341. o.

⁷³ Kónyi, III. k., 386. o.

⁷⁴ Schmerling beszédét és az 1865. március végi Reichsrat-vitát összefoglalva ismerteteti uo. 386–388. o.

⁷⁵ Uo. 386–394. o.

Az ellenvágás – hivatkozás a monarchia hatalmi állásának megingására és aggasztó hanyatlására – ült. Ez valóban foglalkoztatta és összekapcsolta a dinasztiát, az osztrák-német – és nem utolsósorban – a magyar vezető réteget. A közhangulat nyomására Schmerling visszavonult. Kaiserfeldnek adott békülékeny válaszában a találkozási pontokat emelte ki. A tüzet az ókonzervatívokra irányította, bennük jelölte meg „legmakacsabb ellenfeleiket”, akiknek aknáit a képviselőházig elnyúltnak, s hatásuk még ott is érezhető. A magyarkérdésben is a közös osztrák-német érdekekre appellált. Hiszen ő is kívánja, úgymond, a kiegyezést, de egy nagy magyar párt 1848-at tekint a jogalapnak. Hogyan lehet ezzel a párttal megegyezni? Hogyan lehet összeegyeztetni a birodalmi alkotmányt, amelyet Kaiserfeld és társai is szilárd alapnak tekintenek, az 1848-as törvények elismerésével? Előbb a magyaroknak el kell fogadniuk a közös alkotmányos alapot, azután lehet egyezkedni. Reméli, Kaiserfeld is ilyen értelemben veszi a kiegyezést, és akkor örömmel nyújt neki kezét.⁷⁶

A fegyverszüneti ajánlat elkészült. A februári alkotmány nem volt már varázsszó: négy év alatt éppen a szabadságjogokat garantáló alkotmányossága veszítette el hitelét. A magyarok „beterelésének” az összbirodalmi alkotmányossággal fedezett érvei is jócskán elkoptak. Schmerling nem figyelt fel idejekorán politikájának és személyének lejáratódására. Nem sokra becsülte az egész parlamentarizmust, nem vette komolyan az Alkotmánypártot. Ő a Reichsratot továbbra is az új rendszer állpillérekkel ékes, klasszicista homlokzatának látta, amilyennek annak idején megtervezte. Nem vette tudomásul, pedig 1864 őszén világosan látható volt, hogy az állpílérek mégiscsak tartanak valamit: a hitelt a tőzsdén, a bizalmat a szabadelvű polgárság köreiben, a konszolidációt a birodalmi épület egyik oldalszárnyán. Schmerling valójában egy a liberális reformpolitikus gúnyjába bújt jozefinista hivatalt volt – Ferenc József udvarában, ahol a gúnya miatt nem kedvelték, a benső miatt nem tarthatták.

Szövetségesét és támaszát, az osztrák-német Alkotmánypártot maga idegenítette el. Pedig még 1865 telén is lett volna cél és tárgy az összefogásra. Az osztrák liberálisok valóban hallani sem akartak a magyar 1848 elismeréséről, a perszonálunióról. Deák művét, az *Adalékot*, amely március 9-én jelent meg németül, a bécsi sajtó egy része kritikával és ellenérzéssel fogadta.⁷⁷ A Neue Freie Presse többek között azt kifogásolta, hogy Deák illetlen modorban és sértőn támadja Lustkandlt – és rajta keresztül a német tudományt. Szemére vetette, hogy egyoldalú „politikai pártiratot” készített, ennek érdekében nem veszi figyelembe Lustkandl jogos kritikái észrevételeit sem.⁷⁸ A munka Magyarország különállását és nem az összetartozást bizonyítja.

⁷⁶ Uo. 394–395. o.

⁷⁷ Megjelenése után a bécsi sajtó kezdetben inkább elismeréssel méltatta az *Adalékot*. Vö. *Pesti Napló*, 1865. március 1., 5., 10. A német fordítás megjelenése után azonban több kritika jelent meg, köztük a *Neue Freie Presse*-é.

⁷⁸ *Adalék a magyar közjoghoz*. Deák válaszát közli Kónyi, III. k., 344–379. o. Az idézett részeket l. 345. és 357. o.

6. A *pragmatica sanctio* újraértelmezése

Schmerling március derekán elmulasztotta az osztrák-német liberálisokkal való közös fellépést, pedig a hozzá közel álló sajtó is hasonló szellemben bírálta az *Adalé*ket. Annál inkább meglátta és megragadta az ellentámadásában rejlő kitűnő taktikai alkalmat Deák. Amikor tanulmányát nyomdába adta, december közepén, akkor még joggal érezte úgy, hogy az 1861-es álláspontjához való ragaszkodás, a nemzet jogainak hangsúlyozott védelme az időszerű feladat, s e mögé kell szólítani a módosításra, az egyezkedésre való készség jelzéseit. A kiegyenlítés első lépéseinek sikere azonban felülmúlta és keresztezte számítását. Mire az *Adalék* megjelent, addigra Augusszal és magas megbízójával már megállapodott a húsvéti cikk fő gondolataiban és az egyezkedési tárgyalások alapelveiben. Az *Adalék* tehát megjelenése pillanatában *ad usum regis* elavulttá, használhatatlanná vált. Deák kereste a kedvező alkalmat a mögöttes tartalom nyíltabb értelmezésére. Ehhez kínált taktikai szempontból kitűnő alkalmat a Neue Freie Presse bírálata, amelyre csupán a vita kedvéért, igaza bizonyításáért aligha válaszolt volna. Úgy vélem, nem a Magyarország önállását igazoló törvények ismételése, nem Lustkandl és az újság tévedéseinek kipécézése volt Deák célja.

Deák műve, hangoztatja az egyes szám harmadik személyben fogalmazott válasz, nem politikai vitairat. Az ilyen iratok nemcsak a múlttal foglalkoznak, hanem a jövővel is, valamilyen módon programot adnak. „Deák nem bocsátkozott abba, hogy jövőre mi lenne megállapítandó, sőt határozottan kijelentette, hogy ilyennemű politikai vitatkozásokba nem akar bocsátkozni.”⁷⁹ A munka közjogi platformja, a perszónálunió, tehát csak a múltra vonatkozik, azt vizsgálja: mi volt eddig Ausztria és Magyarország közjogi viszonya – a tiszta törvényesség szemszögéből. A történelmi valóság persze gyakorta nem a tiszta törvényesség szerint alakult. „Ha Lustkandl csak azt írta volna, hogy mióta Magyarország Ausztriával a Habsburgi ház alatt együtt áll, gyakran mutatkozott törekvés a szorosabb reál-unióra, hogy azon hosszú háborúk alatt, melyek egy érdekért egyesült erővel valának folytatva, elkerülhetetlenek voltak oly viszonyos érintkezések, melyek a personal-unió határán túl mentek, s hogy a birodalom minden részeinek érdekében jövőre is szükséges a personal-uniónál szorosabb kapcsolat, ha – mondjuk – ezeket írta volna [...] akkor könyve egészen más munka lett volna [...] Ily munkára valószínűleg Deák sem írt volna észrevételeket...”⁸⁰ Mindenképpen Deák szemérmét dicséri, hogy beiktatta a „valószínűleg” szót, amely megengedi a kétkedést. Mert ki tudja, mit válaszolt volna ilyesfajta passzusra Deák 1861 nyarán, mit 1863 telén?

Deák persze tudott mértéket tartani. Vitacikkében nem vonta vissza, s nem fordította visszájára az *Adalék* alapelvét. Csupán annyit fűzött hozzá, hogy Ausztria és Magyarország között a „legszorosabb perszónálunió” állott fenn, ebből következtek a történelemben gyakori „közös érintkezések”, ámbár ezek reáluniót nem alkottak.⁸¹ Miután felfelé tisztázta, a hazai közvélemény előtt pedig első ízben megpendítette álláspontjának változását, egyértelműbb pozícióból fejezhette be az

79 Uo. 359. o.

80 Uo. 362. o.

81 Uo. 373. o.

Augusszal folytatott titkos tárgyalásokat. Április 7-én, az utolsó megbeszélésen, magyar és német nyelven írásba foglalták Deáknak a kiegyezést megalapozó közjogi álláspontját.⁸²

Schmerling és Deák között a közjogi következményeket tekintve fontos és „igen megfontolandó vélemény- és nézetkülönbség forog fenn”. „Az Államminiszter úr felfogása szerint a *februári alkotmány* azon utolsó alap (Deák szerint politikai biblia), melyhez a birodalom és különösen Magyarország sarkalatos törvényeit alkalmazni, s annyiban, mennyiben vele nem egyeznek, módosítani, megváltoztatni és eltörölni kell.

Deák Ferenc győződése szerint ezen utolsó alapnak, politikai bibliának Ausztriára nézve továbbra is és örök időkre a *Sanctio Pragmaticának* kell maradni, úgy, hogy amennyire a februári alkotmány ezen alapot megváltoztatta, vagy ezzel ellenkezik, annyiban ezen alkotmány módosítandó, miszerint ez a Monarchia emez alaptörvényével, a Sanctio Pragmaticával összhangba hozassék. Deák győződése szerint a Pragmatica Sanctio tartalma oly *praegnant*, hogy abból mindenha a kifejtett viszonyok és körülményekhez képest mindazon biztosítékok törvényszerűen kifejleszthetők, melyeket ezen viszonyok és körülmények közt a Monarchia egysége, fennállása és nagyhatalmisága megkíván.

Nem kell tehát *új alapot* keresni, legkevésbé önhatalmúlag felállítani, hol ilyen már 150 év óta törvényesen, az uralkodó és a népek közös ünnepélyes megegyezéséből létezik, és mind a két fél által szentnek és sérthetetlennek ismertetik. Eszerint nem a Pragmatica Sanctiót kell a februári alkotmány szerint, hanem ellenkezőleg a februári alkotmányt kell a Pragmatica Sanctio értelmében revisio alá venni.

Egy oktroyált alkotmány, mely az ősi alaptörvények eltörlésé[vel] és megváltoztatásával, ezek helyébe ha mindjárt népvoks hozzájárulásával is állíthatnák, az *uralkodás alapelvét* változtatná meg, s Ausztriában is a caesarismusnak korszakát avatná fel. Amihez Deák tisztelve bár és hódolattal engedelmeskedve a fejedelmi akaratnak, beegyezését soha, de soha adhatni nem fogja.

Mindezen hosszas értekezés folyama alatt Deák az 1848-i törvényeket szóval sem érintette, hanem kizárólag a Sanctio Pragmaticáról szólt.

Más részről Deák a februári alkotmány alapelvét, hogy jövőre a Monarchia minden közös ügyei közösen és alkotmányosan tárgyalassanak, szintén nem tagadja, hanem azt kívánja, hogy ezen alkotmány az oktroy köréből kiemeltetve a Pragmatica Sanctio alapjára vezettessék vissza, s ennek értelmében fejtsék ki és alapíttassék meg. Mi is a februári alkotmány revíziója által a Monarchia egységének, fenntartása módjainak és nagyhatalmi állásának tökéletes biztosítása mellett közmegegyezésre elérhetik.”

Így összegezte Deák a több mint három hónapig folyó titkos tárgyalások végeredményét. E dokumentum klasszikus tömörséggel sűríti a deáki ars politica alapvonásait: úgy védelmezi az alkotmányosságot a „cézárizmus” ellen, hogy enged a törvényes jogokból, és úgy enged a törvényes jogokból, hogy ezzel a „cézárizmust” kényszeríti visszakozásra; úgy veszi revízió alá 1848-at, mintha a februári alkot-

82 HHStA, Deák Franz. Augusz 1865. április 9-i jelentése. A magyar nyelvű változatban Augusz az utolsó megbeszélés dátumaként *február* 7-ét írja. Ez nyilvánvaló elírás, amit nemcsak az április 9-i keltezés bizonyít, hanem a német nyelvű változat is, amelyben *április* 7-e szerepel.

mányt revideálná, olyan hajlékonysággal vezeti vissza annak alapelvét a *pragmatica sanctióra*, amilyen határozottsággal cáfolta korábban a két alkotmányos rendezés közötti kapcsolat lehetőségét.

Az alapelvekben megállapodást hozó tárgyalások bevégeződven, hátravolt a végeredmény nyilvánossá tétele. Deák kereste a megfelelő alkalmat és formát. Úgy tűnik, mintha először az *Adalékok* magyarázata címén, a Neue Freie Presse-vel folytatott vitát akarta volna felhasználni. A három egymást követő héten megjelent sorozat utolsó cikkének végén a bécsi lap német fordításainak pontatlanságait tűzi tollhegyre.⁸³ A cikksorozat így még suta, hiányzik a konklúzió: egy negyedik, éppen húsvétkor esedékes cikk. Az április 7-i Augusz-tárgyalás elvi összefoglalása után azonban érezheti, ennek közlésére nem alkalmas a Neue Freie Presse-vel folyó vita. Egy rövid, de sokatmondó bekezdéssel lezárja hát az április 8-i számba írt cikket, jelzi, hogy éppen a „dinasztikus összetartozás” gondolata az *Adalék* vezérmotívuma. A húsvétra írandó, történelminek szánt cikket azonban más apropóhoz kívánja kapcsolni.⁸⁴

Április 9-én Schmerling szócsove, a Botschafter megszokott támadásainak egyikét intézi a magyar „elkülönülési törekvések” ellen. Magyarország hol tettelesen, hol alkotmányos garanciákkal küzdött a különállásáért. De hát a hatalommal szemben nem sokat érnek a jogi garanciák: ezeket megannyiszor megszegették. S meg fogják szegni a jövőben is, mindaddig, amíg a magyar alkotmányt nem hozzák összhangba a birodalom érdekeivel: a februári alkotmánnyal.⁸⁵ Átlagos, a szokványosnál alig nyersebb és cinikusabb cikk – valószínűleg a magyar különállást erősítő dualista meggyezés elleni kampány keretében. Mindenesetre jókor jött. Falk Miksa azonnal válaszol. Veszélyes nézeteket feszeget a Botschafter. Veszélyes az, ha éppen egy kormánylap jelenti ki, hogy az alkotmányos garanciák nem sokat érnek, azokat úgysem igen tartják meg. Ha ez így van, akkor csak a nyers erő uralma marad. Az idő múlásától várni az állítólagos magyar elkülönülési törekvés enyészését balga dolog: „az idő hatalma” többet árt az osztrák államnak, mint a magyar alkotmányjognak.⁸⁶

Húsvét vasárnapján, ünnepen és ünnepélyesen jelenik meg Deák nagy cikke. A megnyitás mint rutinos sakkozóknál: királyvédelem. Ha mutatkozott a magyar történelemben elkülönülési törekvés, vajon mi szülte azt? A hatalom kezelőinek visszaélései, az osztrák tanácsosok alkotmánysértő politikája. És ki hozta rendbe a feldúlt viszonyokat? A fejedelem. – A megnyitás után jön a deáki pozícióharc: történelmi példákkal való bizonyítás, amely már magában rejti a kifejtet témáját: a nemzet és a fejedelem kölcsönös megértéssel és egyetértésben mindig megtalálták

83 Valóban szembetűnő, hogy Deák az 1865. április 8-án megjelent cikke végén az 1569. évi 38. tc. (az udvari kamarával és a haditanácsal való érintkezés rendezése) értelmezéséről és hibás fordításáról vitázik, aztán váratlan fordulattal lezárja a diszkussziót. A *Neue Freie Presse* sok más kifakadására nem óhajt felelgetni, de kereken visszautasítja a dinasztikus összetartozás figyelmen kívül hagyásának vádját. *Könyi*, III. k., 377–379. o.

84 Deák tudatában volt, hogy „történelmi jelentőségű” cikket ír. A cikk fogalmazásához Salamon Ferencet, a jeles történészt, akkori publicistát kérte segítségül. Jelentkezésekor megkínálta a szertartáshoz tartozó kabanosz szivarral, de a tréfálkozás ezúttal elmaradt. Deák egy díványon, két vaskos kötet *Corpus Juris* között foglalt helyet, és csaknem megszakítás nélkül diktálta a cikket. *Könyi*, III. k., 396–400. o.

85 *Botschafter*, 1865. április 9. Vele már április 11-én vitába száll a *Pesti Napló*, s a vita még napokig tart.

86 *Pesti Napló*, 1865. április 11., vezércikk.

a korviszonyoknak megfelelő alkotmányos megoldást a birodalmi létérdekek és a magyar önállás összeegyeztetésére. Nem áll az az érv, hogy Magyarország alkotmányát szükségképpen meg kell sérteni, mert az önmagában véve a birodalom létérdekeibe ütközik. A magyar nemzet sokszor tanúbizonyosságát adta, hogy nem vonja kétségbe a birodalom szilárd fennállásának követelményeit. Csakhogy ezeket nem lehet ünnepélyes szerződések, törvények és jogok félrelökésével kielégíteni. Mindezekfelett szem előtt tartva a birodalom biztosságát, amint ezt a *pragmatica sanctio* is tette, „arra kell törekedni, hogy mind a birodalom biztossága teljesen eléressék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fenntartassanak, mind a lajtántúli országok alkotmányos szabadsága kifejtessék és teljesen fenntartassék. Egyik cél tehát a birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni. Másik cél pedig fenntartása Magyarország alkotmányos fennállásának, jogainak, törvényeinek [...] melyekből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállásának biztosítása mulhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem célszerű”.⁸⁷ S aztán a szabatosan, körültekintően fogalmazott konklúzió: a történelem ugyan sokszor bizonyította, hogy Magyarország alkotmányos önállósága nem veszélyeztette a birodalmat, „de készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatóságának biztosságával összhangba hozni, s a lajtántúli országok szabadságának és alkotmányos kifejlődésének útjában állani soha nem fogunk”.⁸⁸

A húsvéti cikk Schmerling politikai és érvelési rendszerének bírálatával körülkerítve, az 1848-as alap módosítását immár elfogadó egyezkedési készség nyilvános bejelentése. Az Augusz-jelentésekkel összevetve nem nehéz megállapítani, hogy a cikk egész tartalmában, egyes gondolataiban és megfogalmazásaiban a február 25-i és az április 7-i titkos tárgyaláson kifejtett nézetek publicisztikai variánsa. Az Augusz által közvetített – de közvetlenné tekinthető – tárgyalások során Deák meggyőződött arról, hogy az uralkodó elhatározottan kívánja a kiegyezést, hajlandó elfogadni az országgyűlés „törvényes” összehívásának feltételeit, és elfogadja az országgyűléssel folytatandó egyezkedési tárgyalások alapjául a rugalmasan értelmezett *pragmatica sanctio*t. Ferenc József pedig aggodalmait eloszlató biztosítékot kapott arra, hogy az országgyűlés nem fogja a felé nyújtott kezét ridegen visszautasítani, vagyis nem ismétlődik meg 1861.⁸⁹

A tények nem támasztják alá azt a szakirodalomban közkeletű nézetet, hogy Deák nagy egyéni elhatározás után a húsvéti cikkel *kezdeményezte* a kiegyezéshez vezető fordulatot. A fordulat elsődlegesen objektív körülmények kölcsönhatásának és e körülmények többoldalú felismerésének következménye volt. A nyitás ugyancsak többoldalú kezdeményezésből és ezek összetetalálkozásából indult el. Közelebb áll a valósághoz Falk meglátása: bizonyos titkos előzmények alapján „a kiegyezésre irányzott nyilvános akció” a húsvéti cikk „megjelenésével vette kezdetét”.⁹⁰ A nyilvános akció kezdetét talán számíthatjuk a cikktől, de az érdemi akcióét nem.

A húsvéti cikk nem kezdeményezte, csak datálta a bekövetkezett fordulatot: az egyezkedési készség és megegyezési alapelvek kölcsönösségét.

87 A húsvéti cikknek a *Könyi* gyűjteményében kiadott szövegét használom, III. k., 406. o.

88 Uo. 408. o.

89 Falk, 244. o.

90 Uo. 243. o.

III. Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása

1. Passzív kivárás

Az 1850-es években, az abszolutizmus első évtizedében, Magyarországon nem voltak pártok és pártprogramok. Az országban, amelyben a közéletet teljesen megbénították, ahol a zsandárság-rendőrség minden politikainak gyanított rezdülést nyomban elnyomott, a pártalakulásnak sem lehetősége nem állott, sem szoros szüksége nem merült fel. A viszonylag szervezett és mozgékony csoport, az ókonzervatív mágnások programja sem terjedt túl a monarchia egységének, szilárd kormányzatának és a régi magyar alkotmány összeférhetőségének bizonygatásán – az uralkodóhoz benyújtott hódoló feliratokban.¹ Az ókonzervatív politikai elgondolás az 1847-es állapotokat tekintette alapnak és kiindulópontnak, bár tudomásul vette a lezajlott forradalom befejezett és megmásíthatatlan tényeit. Politikai álláspontjuk a liberálisoknak, a passzivitásba vonult hazafiaknak is volt: a politizáló nemzet zöme 1848 visszaállítását követelte, akár az áprilisi törvényekkel szentesített alkotmányt, akár a további fejleményeket, a teljes függetlenséget értette rajta. Ez a program azonban intranzigenciáját az adott viszonyok közti irrealitásából merítette, hiszen 1859 előtt hívei sem gondoltak azzal, hogy egyhamar megvalósítható lesz, és hogy milyen formában, milyen változások és változtatások révén lesz majd egykoron megvalósítható.

A távlattalanság és reménytelenség leginkább a nemesi vezető réteg liberális politikusait nyomasztotta, akik az abszolutizmust is, a forradalmat is elutasították, akik sem a császári kegytől, sem a külső segítségtől nem várták és nem kívánták az alkotmány helyreállítását. A liberális vezető réteg és nyomában a közép- és kisnemesség zöme passzivitásba vonult. A később ellenállásként heroizált passzív kivárás nem tudatos program, nem szervezett akció harci módszere volt, hanem a helyzet kényszeréből és józan megfontolásból adódó ellenzéki magatartás. A passzív kivárából – *per definitionem* – következett a kezdeményezés, a tervkészítés, a programadás elhárítása. A liberális nemesség nagy részére jellemző magatartás tipikus példája és példaképe Deák Ferenc volt.

¹ Az 1857. évi memorandumot I. Kónyi, II. k., 401–402. o. – Berzeviczy, II. k., 118. o. – Szőgyény-Marich, II. k., 85–87. o.

Deák, mint ismeretes, 1849 elején visszavonult a közélettől, a passzív kivárást a szó legszorosabb értelmében fogta fel. E magatartásban alkat, meggyőződés és megfontolás egymást erősítve fonódott össze. Az elvi meggyőződés a nemesi reformnemzedék liberalizmusán alapult, amely egyaránt elhatárolódott az abszolutizmus törvénytípró önkényétől és a forradalom törvénybontó „anarchiájától”. E kettős elhatárolódást sugalmazta Magyarország európai, illetve monarchiai helyzetének és a magyar vezető réteg jövőjének mérlegelése is. A hozzá közel álló Somssich Pál tanúsága szerint Deák „nem bízott a magyar nemzet erejében kizárólag és feltétlenül; féltette ezt a nemzetiségektől idebent és az európai nemzetközi viszonyoktól és érdekektől odakint”.² Más vélemények is azt tanúsítják, hogy Deák nem tartotta elég erősnek a magyarságot a függetlenség kivívására és megőrzésére. Az önálló állam integritását egyrészt a nagyhatalmaktól, egy számára áttekinthetetlen sakkparti húzásaitól, másrészt a hazai nemzetiségek növekvő erejétől és igényeitől féltette. E tekintetben is egyaránt elítélte az országot önkényesen szétszabdáló, a nemzeteket egymás ellen kijátszó abszolutizmust és a politikai integritást ugyan-csak megbontó, a föderalizmus tendenciáját rejtő forradalmi elgondolásokat.

Deák politikai eszménye voltaképpen az alkotmányos Habsburg-monarchia volt: Magyarország önállóságának, területi integritásának, a magyarság vezető szerepének együttes fenntartását csak ennek keretén belül vélte biztosíthatónak. Alkotmányos átalakulásra és kiegyenlítésre az 1850-es években nem látott lehetőséget. Politikai tapasztalatai ugyanakkor azt is valószínűsítették benne, hogy az abszolutizmus mesterkéltné, ingatag rendszere nem lesz hosszú életű. Ha egyáltalán valamiben, úgy az idő és szerencse forgandóságában bízott. Az államférfi fő erényének a türelmet, az idő kivárását, a szerencsés pillanat felismerését tekintette. Elvvel és tapasztalattal itt az alkat is összeesendült. Személyiségének meghatározó vonása a tempós kényelmesség, a döntések hosszas latolgatása és lehető halogatása, a kezdeményezés, a vezérkedés elhárítása volt. Természettől fogva hajlott az aggályoskodásra. Előbb látta meg és aprólékosabban mérlegelte a bekövetkező hátrányokat, mint a kockáztatással elérhető előnyöket. Helyzet és alkat tehát egyaránt a passzív, de nem egyezkedő kivárással készítette az 1850-es évtizedben.

Bár ebből az időszakból alig van hiteles bizonyítékunk, későbbi visszaemlékezések alapján elfogadhatjuk, hogy az önkényuralmat bojkottáló ellenzékiesség morális erőforrásának és bárminemű kibontakozás törvényes alapjának az 1848. évi alkotmányt tekintette. Kerkápoly Károly emlékei szerint Deáknak már az 1850-es évek derekán határozott álláspontja volt, hogy ha „a provisorium” – ahogyan az abszolutizmust nevezte – „megszűnnék és normális állapotokra akarnának áttérni, ennek kiindulópontja csak az 1848-diki törvények jogérvényének a hatalom általi elismerése lehet, ami nem zárja ki, hogy egyszer elismertetvén e törvények a törvényhozó tényezők akarataival módosulhatnak”. Ez, fűzi hozzá Kerkápoly, a politikai vezető réteg soraiban nagyon bátor állásfoglalásnak számított.³ Hasonlóképpen emlékezik vissza a szavahihető Horvát Boldizsár is: Deák kiindulópontja mindig 1848 volt, akkor is, amikor a ’48-as törvények restitúcióját nemigen lehetett remélni.⁴

2 Kónyi, II. k., 297. o.

3 Uo. 403–404. o.

4 Uo. 406. o.

Nagyon valószínűnek látszik, hogy más kiindulóponttra, más közjogi megalapozásra akkoriban nem gondolt. 1859 júliusában, tehát már az olaszországi háború-vesztés után, Szógyény-Marich Lászlónak egy magánbeszélgetésben kifejtette, hogy Magyarország helyzetét az 1848. évi törvények alapján összehívandó országgyűlésen, a törvényes rend helyreállításával lehet rendezni, ami nem zárja ki a birodalomhoz fűződő viszonyoknak a változott körülményekhez igazított újrászabályozását.⁵ S amikor 1859 október végén, az Akadémia Kazinczy-ünnepségén – tíz év óta először – nyilvánosan felszólalt, köszöntője mindössze egy mondatból áll: „Az én imádságom rövid, csak három szóból áll: éljen a hazal!”⁶ Ami imádságnak szép, de programnak kevés volt, ’48-as húrokat pengetett, hazafias dallamot – szöveg nélkül.

Az a kettősség, hogy Deák az abszolutizmus sötét évtizedében és a válság kezdetén, 1859-ben a ’48-as törvényekhez ragaszkodott, de nem bízott visszaállításuk esélyében, a magyar liberálisok zömének valóságos közbülső helyzetét tükrözte: a monarchián belüli önállóság biztosítása fejében, alkotmányos úton hajlottak az egyezkedésre, de ezt a megoldást akkor Bécs is, a nemzeti közvélemény zöme is elutasította. S minthogy a kiegyenlítés sikerében, sőt lehetőségében sem bízott, Deák érdemlegesen nem foglalkozott az átmenet programjának, közjogi indokolásának kidolgozásával.

2. A *pragmatica sanctio* – rendi egyezség

Az 1723. évi első három törvénycikk,⁷ amelyre utóbb vitték át a Habsburg-ház nőági örökösödését rendező 1713. évi családi szerződés *pragmatica sanctio* elnevezését, jellegzetesen feudális jogalkotás, jogkiterjesztő, illetve jogbiztosító diploma volt. A magyar rendek hűséggel és hódolattal megértvén az uralkodónak „a szomszéd örökös országokkal és tartományokkal minden eshetőségre és a külső erőszak ellenében is megállapítható egységre (etiam contra vim externam cum vicinis regnis et provinciis haerediteariis unione) és a belső nyugalom fenntartására irányzott valóban atyai gondját és aggodását”, elfogadták a dinasztia örökösödési jogának kiterjesztését a nőágra, de – az örökös tartományoktól eltérően – csupán III. Károly, I. József és I. Lipót utódaira. A rendek a Habsburg-ház dicső érdemeit, valamint a külső erőszak és a belső zavarok elleni védelem előnyeit méltányolva, az

⁵ Szógyény-Marich, II. k., 140–141. o.

⁶ Kónyi, II. k., 407. o.

⁷ Az egykorú közjogi gyakorlatban és a jogtörténeti irodalomban nem alakult ki konszenzus arra nézve, hogy pontosan mely törvénycikkek tartoznak a *pragmatica sanctio* jogi fogalomkörébe. Olykor csupán az 1. és 2. cikket, gyakrabban az első hármat foglalják bele. Deák egy helyütt azt is megengedhetőnek tartja, hogy az 1723. 1–7. cikket nevezzék *pragmatica sanctiónak*. (Kónyi, II. k., 93. o.) Ambár a nőági örökösödést csupán az első két cikk mondja ki, az országgyűlési tárgyalások nyilvánvalóvá teszik, hogy a 3. cikk miatt ismételt, nyomatékos jogbiztosíték, szorosan az egyezséghez tartozik. A kérdés eldöntésénél perdöntő, hogy a dualizmust jogilag szentesítő 1867:XII. tc. 1. § az 1723. évi első három cikket tekinti „hivatalosan” *pragmatica sanctiónak*. Ezt az értelmezést meggyőzően bizonyítja Csekey István: A magyar *pragmatica sanctio* írott eredetijéről. Budapest, 1916. (a továbbiakban Csekey, A *pragmatica sanctio*.) 19–23. o. A magyarázat már megtalálható a dualista történetseknél is. Beksics Gusztáv: A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéscink. Budapest, 1892. (a továbbiakban Beksics, A dualizmus.) 27–29. o.

öröklési jogon való utódlást a császári és királyi felség részéről a „Magyarországgal meg az ehhez kapcsolt részekkel, országokkal és tartományokkal, az előrebecsátott jog és rend szerint, feloszthatatlanul s elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen örökösödésileg birtoklandó más országaiban s tartományaiban is megállapított elsőszülöttségi rendhez képest, uralkodás és kormányzás végett” átruházták. Ugyanakkor újólag kikötötték, hogy a király a rendi kiváltságokat, mentességeket és előjogokat tiszteletben tartja, Magyarországot önálló országgént, saját törvényei szerint kormányozza.⁸

Nem könnyű kiigazodni a diétai latinság stílusfolyondárjaival átszőtt körmondatokban, a feudális jogi gondolkodás útvesztőiben, amelyekben az érdemi mondani-való a terjengős preambulum homályos magyarázatai mélyén rejtőzött. Még nehezebb e törvényeket egyértelműen interpretálni és belőlük a Habsburg Birodalom többi részéhez, az örökös tartományokhoz való viszony közjogi rendezését kiolvasni. Annál kevésbé lehetséges ez, mert ilyen rendezésre 1722–1723-ban nem került sor.

A spanyol örökösödési háború, illetve a Rákóczi-szabadságharc utáni évtizedben a Habsburgok a sok részből álló, széttagolt birodalom összetartására, a Magyarországon visszahódított uralom konszolidálására, a magyar rendek pedig a szatmári békében kikötött jogok és kiváltságok, a helyreállított rendi alkotmányosság megőrzésére törekedtek. Az uralkodót, VI. (nálunk III.) Károlyt, aki a dinasztia egyedüli férfi tagja volt, trónra lépésétől nyugtalanította, foglalkoztatta az örökösödés újraszabályozása. Az 1713. április 19-én titkos tanácsosai előtt kihirdetett ünnepélyes házítörvény, a *pragmatica sanctio*, az örökösödést kiterjesztette a Habsburg-ház nőágára is és meghatározta a pontos örökösödési rendet. A nőági örökösödést elsőnek, megelőzve a házítörvényt, a horvát rendek fogadták el 1712-ben, s ilyen értelemben instruálták a magyar országgyűlésre küldött követeket. A horvát javaslatot megvizsgáló magyar főúri tanácsosok ugyancsak lehetségesnek tartották a dinasztia egyik nőtagjának megválasztását, de ezt többrendbeli feltételekhez és garanciákhoz kívánták kötni. Esterházy Pál nádor feliratában annak az óhajnak adott kifejezést, hogy a megválasztandó nőuralkodó Magyarországot az örökös tartományokkal „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul” birtokolja, velük „egység” – unió – létesüljön, s ők szerződésileg vállalják a Magyarország katonai védelmében való részesedést. A felirat ugyanakkor javasolja a Németországhoz tartozó örökös tartományokkal fennálló viszony tisztázását, nevezetesen Magyarország törvényhozási és kormányzati önállóságának újbóli garantálását.⁹

A feloszthatatlan és elválaszthatatlan együttes birtoklás elve teljesen egybeesett az uralkodó céljaival, a női uralkodó egyszeri megválasztását azonban nyilván kevesellte. Ezért 1712-ben nem erőltette az örökösödés újrendezését, annál kevésbé, mert akkor még gyermektelen volt. Így az országgyűlés csupán az 1687-ben elfogadott fiági örökösödést erősítette meg, hozzájárult viszont a felerészben kül-

8 A törvény szövegét l. *Magyar Törvénytár, 1657–1740. évi törvények*. Budapest, 1900. Az eredeti kézírásos szövege alapján közli Csekey, A *pragmatica sanctio*, 80–88. o.

9 Szalay László: Adalékok az 1723:1–3. törvénycikkek keletkezéséhez. *Budapesti Szemle*, 1864. (a továbbiakban *Szalay*,) 269–272. o. – Salamon Ferenc: A magyar királyi szék betöltése és a *pragmatica sanctio* története. Pest, 1866. (a továbbiakban *Salamon*,) 86. o. – Az 1712. évi tárgyalásokra és a július 8-i nádori értekezletre l. Csekey, István: A magyar trónöröklési jog. Budapest, 1917. (a továbbiakban *Csekey*,) 226–231. o., a nádori felterjesztés szövege uo. 492–496. o.

földiekből álló, állandó katonaság fenntartásához.¹⁰ Az örökösödés rendezése azonban, Károlynak két leánya születvén, csakhamar sürgőssé, a rendezés feltételei pedig a törökön aratott nagy győzelem és Magyarország egész területének felszabadítása folytán kedvezővé váltak.¹¹

A megnyerés és megfélemlítés változatos eszközeivel jól előkészített új országgyűlés 1722-ben „önként” felajánlotta az örökösödés nőági kiterjesztését, amiért az uralkodó hangsúlyozottan, három törvénycikkben ismételve garantálta az ország alkotmányos jogait, a saját törvényei szerinti külön kormányzást és a rendi privilégiumokat.¹² Új motívum a dinasztia többi országával és tartományával való elválhatatlan együttes birtoklás elvének tételes kimondása s a külső veszély és belső viszály elleni védelmi unió említése volt. Az előbbi illetően a dinasztia és a rendek álláspontja megegyezett, az utóbbit a magyar és a horvát rendek szorgalmazták. Mint-hogy azonban a védelmi unió elsődlegesen anyagi támogatást értettek, sem az örökös tartományok rendjei, sem az uralkodó nem kívánták a tartós, törvényesen kötelező rendezést. Az unió más értelmezését viszont a magyarországiak hátrították el. Így az örökös tartományokkal való unió megállapítása az 1723. évi I. tc. preambulumban csak mint óhaj szerepel, tételes kifejtésére és szabályozására sehol sem került sor. Az *unió* kifejezés, amely a korabeli latinban egyesülést is, egyezséget is jelentett, később heves értelmezési viták tárgya lett. A kodifikátorok alkalmasint tartós állami együttélést értettek rajta, erre vall a királyi proposíció kitétele: a „többi országaikkal és tartományainkkal való szomszédi s barátságos egyetértés és egyesség”,¹³ amelyet az uralkodó személyének azonossága fog össze, vagyis olyan viszony, amelyet utóbb perszónálunióknak neveztek.

Itt azonban újlag hangsúlyoznunk kell: a *pragmatica sanctio*nak nevezett három cikkely nem a monarchia államrendjét szabályozó „alaptörvény” volt, hanem törvény formájában rögzített rendi egyezség, amely elsősorban a dinasztikus, illetve a rendi jogok megerősítését és kiterjesztését tartalmazta. Minthogy azonban a dinasztia több ország és tartomány rendjeivel kötött hasonló egyezséget, ezek között az elválhatatlanul és együttesen birtokolt országok és tartományok között is közös viszonyok létesültek, amelyeket az 1723. évi törvények mellékesen és homályosan, többféleképpen értelmezhetően említenek, de nem szabályoznak.¹⁴

Volt tehát a magyar közjognak egy sarkalatos törvénye, amelynek egyes kifejezéseit és fogalmazását is, érdemi rendelkezését és érvényességét is többfélekép-

10 L. az 1715. évi I., III., VIII. tc. *Magyar Törvénytár*, id. kötete.

11 *Salamon*, 110–111., 126–129. o. – *Csekey*, 234. o.

12 A nőági örökösödés elfogadtatása hosszú és nehéz manőver volt. A „megdolgozásra” l. *Csekey*, 235–246., 256–264., az országgyűlés lefolyására 266–279. o. – A köznemesség eredeti álláspontját jól tükrözik Szluha Ferenc 1722. február–márciusi levelei Esterházy Imre püspökhöz. *Szalay*, 272., 276–277. o.

13 *Salamon*, 139. o.

14 E sokértelműség adott rá lehetőséget, hogy az osztrák és a magyar közjogászok az 1860-as évektől kezdve a monarchia fennállásának idején, sőt azon túl is szakadatlan értelmezési vitákat folytassanak. Itt most csak a legnevesebb osztrák munkákat említjük. *Tezner*, Friedrich: Die Wandlungen der österreichisch-ungarischen Reichsidee, ihr Inhalt und ihre politische Notwendigkeit. Wien, 1905. – Ugyanő: Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik. Wien, 1907. – *Turba*, Gustav: Die Pragmatische Sanction mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskrone. Wien, 1906. – Ugyanő: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanction. 1–2. k. Leipzig–Wien, 1911–1912. – Kitűnő bibliográfiát ad *Csekey*, 521–551. o.

pen lehetett magyarázni. És volt a forradalom utáni magyar vezető rétegnek egy csoportja, amely a monarchiához fűződő viszonyt sem elszakítani, sem tartományi alávetettségge degradálni nem kívánta, amely új egyezsége, kompromisszumra törekedett, de ehhez hiányzott a program s a közjogi bázis. A helyzet logikájában feködt, hogy a *pragmatica sanctio*nak és a Deák-csoportnak előbb-utóbb össze kellett találkozniuk egymással.

3. A *pragmatica sanctio* és a polgári átalakulás reformprogramja

Az 1723. évi első három törvénycikk a 18. században nem játszott kiemelkedő szerepet. Koronázás alkalmával természetesen hivatkoztak rá, de annak tekintették, aminek alkotói szánták: a trónöröklést kiterjesztő és a magyar rendi önállóságot biztosító szerződésnek. Mária Terézia alatt a nőági örökösödés valóság, Magyarország helye a monarchiában stabil és zavartalan volt, nem kellett az 1723. évi szerződést felidézni és értelmezni. A II. József abszolutizmusát elítélő 1790. évi országgyűlés is csupán annyit foglalt törvénybe, hogy ámbár Magyarország s a vele elválaszthatatlanul és feloszthatatlanul birtokolandó örökös tartományok fejedelme közös, mindazonáltal Magyarország szabad független, semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel (*propria consistentia*) és alkotmánnyal bír.¹⁵ A 18. századi magyar törvényekben nem fordul elő a *pragmatica sanctio* elnevezés, hivatalos okiratban is ritkán.¹⁶ A politikai vezető réteg nem úgy nevezte, és főképp: nem tekintette az alkotmányosság fundamentumát lerakó „alapszerződésnek”.

Fokozatosan megnőtt e rendi egyezés becse, közjogi és politikai értéke a 19. század első felében, amikor a Habsburg államkomplexum és a magyar államrendszer polgári átalakításának vitái napirendre tűzték Magyarország monarchiai helyének újrameghatározását. Mi kölcsönözte ezt a különös értéktöbbletet az 1723. évi egyezésnek? Mindenekelőtt az, hogy a *pragmatica sanctio*t valamennyi fél – a dinasztia, az örökös tartományok és a magyar korona országai – egyaránt elfogadta, valamennyiüket közös szállal kötötte össze. Értékes vonása volt az is, hogy viszonosságot tételezett a Habsburg-ház öröklési jogának kiterjesztése és Magyarország alkotmányos önállósága között. A liberális reformnemzedék haladó szellemében, az ország polgári alkotmányának és önállóságának kivívása érdekében értelmezte a rendi egyezséget. Már csak a későbbiekkel való összevetés kedvéért is érdemes Deák egy korai, 1835. évi állásfoglalását idéznünk.

15 *Magyar Törvénytár, 1790–1835. évi törvények*. Budapest, 1901. A „*propria consistentia*” kifejezés korabeli értelmére és dualizmus kori átértelmezésére Péter László történész nyújtott értékes felvilágosítást, amit ezúton köszönök meg.

16 Tény, hogy sem az 1723., sem az 1741. és az 1790. évi vonatkozó törvények nem használják a *pragmatica sanctio* elnevezést. A fogalmat azonban használták már az 1723. évi egyezséget megkötő kortársak is. A magyar rendek 1722. június 30-i javaslata hajlandóságot mutatott arra, hogy a tárgyalás alatt álló cikkeket mint „örök és változhatatlan, alap- és pragmatikus törvényt” becikkelyezék (Csekey, 279. o.), Deák 1861. június 4-i beszédében pedig kimutatta, hogy az országgyűlés 1790. október 5-i felirata szó szerint használta a *pragmatica sanctio* elnevezést. (Kónyi, II. k., 96–97. o.)

A Ferdinánd király címéről folyó vitában kifejtette, hogy a *pragmatica sanctio* első és közvetlen értelme szerint Magyarország törvényes királya egyszersmind Ausztria uralkodója is – ebben mindenki egyetért. Vitába szállt azonban a királyi leiratnak az „*indivisibiliter et inseparabiliter*” birtoklás elvét illető magyarázatával. Ez elismerte ugyan Magyarország függetlenségét, mégis az országot az ausztriai császárság részének tekintette. Deák szerint a függetlenség kimondása nem elég, hiszen a birodalom egyik tartománya sem függ formailag bármely másiktól. Az *indivisibiliter et inseparabiliter* birtoklás eredeti értelme az volt, hogy a dinasztia uralma alatt lévő országok és tartományok fel ne oszttassanak, s ekként a külső erőszak elleni biztonság „mely a *pragmatica sanctio* elfogadásának alkalmasint főbb indító oka volt, ne gyengíttessék”. Az együttbirtoklás elve tehát azt jelenti, hogy mi azzal a feltétellel terjesztettük ki az örökösödést a Habsburg-ház leányágára, hogy a külső erőszak elleni védelem érdekében az örökös tartományokat ne legyen szabad felosztani és elválasztani. Semmiképpen sem érinti azonban Magyarország törvényes önállóságát, az ausztriai császárságtól különálló államiságát.¹⁷ Szó sincs tehát ekkor a kölcsönös védelemből értelemszerűen következő közös ügyekről és közös intézményekről.

A reformkor liberális nemzeti értelmezését foglalta törvénybe az 1848. évi forradalom vezető csoportja. A törvényhozás és a Batthyány-kormány egyrészt megvalósította a tiszta perszonáluniót, másrészt az uralkodó személyének közösségén kívül elismerte a birodalom egészéhez fűződő kapcsolatok létezését. A március 14-i felirat és az áprilisi törvények „előbeszéde” a *pragmatica sanctio* által Magyarországgal válhatatlan kapcsolatban álló tartományok – „az összes birodalom” – iránti törvényes viszonyokról szólt.¹⁸ Ezeken 1848 tavaszán és nyarán lényegében a kölcsönös védelmi kötelezettséget értették. A *pragmatica sanctio*ból eredeztetett „törvényes viszonyok”, tehát a védelmi közösség vállalása azonban nem zárta ki a perszonáluniót s ennek keretében a hadügyi és pénzügyi önállóság törvényes kimondását és realizálását. A törvények nem tesznek említést külön magyar külügyminiszterről, de a király személye mellé delegált miniszter feladata – az ország képvisellete az örökös tartományokkal közös érdekű viszonyokban – nyilvánvalóan a külügyekre gyakorolt alkotmányos befolyás érvényesítését szolgálta. Nagyon valószínű, hogy e meghatározatlan elnevezésű és lazán körülírt ügykörű minisztérium létesítése jogfenntartás és távlati program volt. Annyi tény, hogy az „Ő Felséges személye körül levő” minisztert egyszerűen „külügyminiszternek” titulálták, és ő külügyi kérdésekkel valóban foglalkozott.¹⁹ Az 1848-as törvényhozás a *pragmatica sanctio*ban szereplő uniót liberális nemzeti értelmezés szerint laza szövetségnek tekintette, amelynek keretében a kölcsönösen vállalt védelmi kötelezettséget két önálló ország alkotmányos szervei a mindenkori szükséghez képest állapították meg. Hogy az egymástól független kettős államszervezet a valóságban miként működött volna, az lehet vitakérdés, de a feltételezett funkcionális zavarok mit sem változtatnak azon a tényen, hogy az 1723. évi rendi egyezséget 1848-ban perszonál-

¹⁷ Kónyi, I. k., 201. o.

¹⁸ *Magyar Törvénytár, 1836–1868. évi törvények*. Budapest, 1896. 217. o. Erre hivatkozik Deák az 1867. március 28-i beszédében, a közösügyi bizottság javaslatának vitájában. Kónyi, IV. k., 447. o.

¹⁹ Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. Budapest, 1957. 22–24. o.

unióként fogták fel, és az Ausztriával közös viszonyt egy önálló állam parlamentáris kormányzásának szabályai szerint rendezték.

4. Az ókonzervatív értelmezés

A *pragmatica sanctio* történeti pályafutásának csúcspontját az 1860-as években érte el. Ez teljesen megfelelt a szituációnak: az abszolutizmusról az alkotmányosságra, a centralizmusról a dualizmusra való átmenetnek, amikor az abszolút hatalom alkotmányos külszínű fedezéket keresett a minél sértetlenebb visszavonuláshoz, az ellenzék pedig sem elég erős, sem radikális nem volt ahhoz, hogy a közeli forradalomból mint jogforrásból – tehát a forradalmi megújulás igényéből – származtassa az átalakulás programját.

Hogy a *pragmatica sanctio* a szituációnak legmegfelelőbb közjogi bázis, azt először az ókonzervatívok fedezték fel. Érthető: ők a '48-as alkotmányt eleve semmisnek tekintették, s a régi rendi alkotmányt kívánták – a birodalmi egység követelményeihez igazítva – helyreállítani. Ez a gondolat már az 1857. évi hódoló feliratukban felbukkant. Ebben az uralkodót arról kívánták meggyőzni, hogy lehetséges a történelmi hagyományban gyökerező nemzeti intézményeket a monarchia egységével és „erélyes kormányzatával” összhangba hozni, hiszen a magyarok is belátják, hogy a dinasztiaiban és az összmonarchiában megtalált biztonságért kötelezettségekkel tartoznak.²⁰

A *pragmatica sanctio*ból merített gondolatot később, az októberi diplomát előkészítő iratokban világosan kifejtették. Dessewffy Emil 1859. július közepén készített programtervezete a császár politikai szótárában bevett fogalommal, a legitimitás elvével érvelt az alkotmányos átalakulás szükségessége mellett. „A legitimitás a maga legnagyobb veszedelme nélkül nem utasíthatja el magától a történelmi jogot”, s ha Ausztriában megtagadják „a *pragmatica sanctio*t és következményeit”, akkor a monarchiának nem alattvalói, hanem fegyverrel meghódított lakói lesznek, „akkor a monarchia nem közjogi intézmény, hanem csupán egy ez idő szerint fennálló államforma”.²¹ Valamivel később Dessewffy azzal hátrította el az alkotmányos restaurációt forradalmiságnak feltüntető vádakát, hogy a régi magyar alkotmány helyreállítása a dinasztiajának is érdeke: „Az uralkodói jogok alapja ugyanis a *pragmatica sanctio*ban foglalt *pactum conventum*, és így a legfelsőbb uralkodóház törvényes örökösödési rendje a magyar alkotmány egyik alkotó része”.²²

A Dessewffy által koncipiált *pragmatica sanctio*-értelmezés szolgált aztán, mint ismeretes, az 1860 őszen kibocsátott októberi diploma egyik tartópilléréül, közjogi bázisául. A monarchia fennmaradása és nagysága, mondja Dessewffy tervezetével teljes összhangban a diploma preambuluma, egyrészt a *pragmatica sanctio*ban megállapított örökösödési rend stabilitásán, másrészt a feloszthatatlanul összefűzött alkotórészeinek jogain és szabadságán nyugodott. A diploma a kor kívánalmainak megfelelő alkotmányos fejlesztést is a *pragmatica sanctio* alapján és az

²⁰ A memorandumot közli *Könyi*, II. k., 401–402. o.

²¹ Uo. 430. o.

²² Uo. 458–459. o.

uralkodói teljhatalom erejével kívánta megvalósítani. Mert azért a rendi közjog állpillére mellett és mögött a császári abszolutizmus volt a válsággal küszködő birodalom valóságos tartóoszlopa, az alattvalók alkotmányos közreműködésének „célirányos” szabályozója.²³

Az ókonzervatívoktól, jelesül a csoport legeredetibb, jogilag és politikailag is jól képzett tagjától, Dessewffy Emiltől származik tehát a *pragmatica sanctio*nak – az 1848-as törvényhozást mellőző és tagadó – felelevenítése, a monarchia másfél százados fejlődését és aktuális reorganizációját meghatározó alapszerződéssé való előléptetése. Az ókonzervatív értelmezésben a *pragmatica sanctio* olyan szerződés, amely garantálja ugyan a rendi jogokat és kiváltságokat, de megfér – miként a valóságban meg is fért – a királynak fenntartott ügyekben, a *reservatában* gyakorolt teljhatalommal; az örökös tartományokkal fennálló „unió” pedig olyan államszövetség, amelyből szorosan következik a birodalmi közös ügyek közös kezelése és együttes törvényhozási ellenőrzése. Az ókonzervatívok tehát a *pragmatica sanctio*t a magyar rendi önállóság jogbiztosítókaival összeegyeztetett birodalmi egység alapokmánya-ként értelmezték.

Mindazonáltal volt az értelmezésüknek egy gyenge pontja, amely rést nyitott a közjogi ellenérvek behatolása előtt. A *pragmatica sanctio*t *pactum conventum*nak, feltételekhez kötött egyezségnek tartották, tehát implicite elismerték a trónöröklés és az elválhatatlan együttbirtoklás, illetve e két feltétel és Magyarország alkotmányos különállása közötti viszonyosságot. Ez volt az a pont, amelyről a kiegyenlítést kereső liberális irányzat megdönthette az ókonzervatív közjogi építményt.

5. A perszonálunió közjogi védelme

Deák és köre az októberi diplomát nemcsak alkotmányos, de egyezkedési alapnak sem fogadta el. Rövid várakozás után, miközben a közvélemény heves tiltakozással utasította el a diplomát, Deák köre is megszólalt: határozottan a '48-as törvények integer visszaállítása mellett kötelezte el magát. Mindazonáltal méltányolták az uralkodói kezdeményezést, az elmozdulást az abszolutizmus zátonyáról s a *pragmatica sanctio*ra mint lehetséges érintkezési pontra való hivatkozást. A távlattalan, passzív kivárás időszakát az aktív várakozásé, az éledező bizakodásé váltotta fel, amit 1860 őszeinek fejleményei, a megyei és városi törvényhatóságok helyreállítása, az 1848-as választási törvényt ajánló esztergomi értekezlet, a Vajdaság és a Bánság, a Muraköz és a Partium visszacsatolása, az amnesztia, az elfogott Teleki László szabadon bocsátása erősített, s a kiegyezés felé tendáló folyamatnak tüntetett fel.

Ilyen körülmények között Deák köre kímélettel bírálta a diplomát, nem hegyezte ki mind a rendi, mind a '48-as alkotmánnyal való szöges ellentétét, az uralkodói teljhatalom és a *pragmatica sanctio*ban megtestesült egyezség összeegyeztethetetlenségét, habár gyakran fejtegették a liberális alkotmányosság elveit, a törvények egyoldalú felbontásának jogi érvénytelenségét, sőt a király és az országgyűlés közötti tranzakciókra vonatkozóan általánosságban a *pactum conventum* ki-

²³ Dessewffy említett memorandumának programtervezete. Kónyi, II. k., 473–474. o. és az októberi diploma szövege, uo. 493–494. o.

fejezést is használták.²⁴ 1860 őszén a *pragmatica sanctio*t sem kommentálták, legfeljebb akkor vágtak vissza, amikor Franz Hartig gróf, a tekintélyes osztrák politikus, jogérvényt elvitatva, az „eljátszott” szerződések közé sorolta. Falk Miksa válasza a megennyhült légkörben könnyed fölénnyel verhetette vissza a *Verwirkungstheorie* felmelegített érveit.²⁵ Cikkének megírása – alkalmasint jól időzítve – 1860. december 27-re Deák és Eötvös audienciájának napjára esett.

A magyar liberálisok két vezető politikusának, a '48-as kormány két tagjának bécsi meghívása és fogadása, mint a kiegyenlítési szándék komolyságának és kölcsönösségének jele, monarchiaszerte nagy feltűnést keltett. A Deákkal folytatott beszélgetés érdemi része az egész birodalmat érintő közös ügyek körül forgott. „Mi az 1848-diki törvényeket egész terjedelmükben kívánjuk alapul tekinteni. Ő felsége sok részben közelít ugyan azokhoz, de némely részben azokat módosítani kívánja” – írta Deák egyik beszámoló levelében.²⁶ Eötvös információja szerint a császár úgy állította fel a kérdést, hogy „ha a pénzügyre kiegyenlítés, a hadügyre egység létesíthető, ő kész lenne a '48-at concedálni”.²⁷ Úgy látszik, a császár közös hadügyet és pénzügyet kívánt, közös birodalmi gyűléssel. Az audiencia után Deák még hetekig meditált a '48-ból tehető engedmények mértékéről és következményeiről. Bár az esélyeket roppant kétségesnek ítélte, 1860–1861 fordulóján komolyan foglalkozott az alku gondolatával. Ha „az adósságok vállalása, a hadügyben teendő concessiók által nyugalmat, alkotmányos szabadságot, anyagi fölvirágzást lehetne szerezni, s különösen Szt. István koronájának egységét biztosítani – mondotta néhány héttel később –, így érdemes lett volna ezen concessiókat téve, a forradalom bizonytalan terét kikerülni.”²⁸ Deáknak azonban az engedmények mérvét és módját sem volt ideje – nemhogy közjogi érveit – átgondolni. Bécsben ismét fordult a széljárás, centralista ellenlökés hűtötte le az enyhülést. Az 1861. január 16-i uralkodói leirat kemény hangon róttá és erőhatalommal fenyegette meg a megyékben és városokban újrászerveződő politikai közélet „túlcsapongásait”: a nemzeti radikalizmus megnyilvánulásait.

A leiratot fogadó tiltakozási hullámban Deák is megszólalt. Pest város általa fogalmazott válaszában a pusztá magatartásnormát meghaladó elvi és taktikai útmutatásként fejtette ki. „Erő és hatalom ellen a mi fegyverünk igazság és törvény, miket az erő és hatalom sérthet vagy mellőzhet, de jogszerűleg meg nem semmisíthet.”²⁹ Témánk szempontjából a válasz azért is jelentős, mert az alkotmányos dualizmusra való átmenet során itt jelenik meg közjogi arzenáljában először a *pragmatica sanctio*. A közvetlen indítékot, Deák hivatkozik is rá, az októberi diploma adta, amely a *pragmatica sanctio*t jogalapnak ismerte el. Ebből ok- és jogszerűen következik, hogy az országgyűlésileg alkotott törvények az uralkodót és a nemzetet egyaránt kötik,

24 Ilyen értelemben céloz a király és a nemzet közötti szerződésekre a *Pesti Napló* vezércikke, 1860. december 6.

25 A *pragmatica sanctio* a király és a nemzet közötti kétoldalú szerződés, amelyet egyik fél sem bonthat fel önhatalmúlag, s amelyet a forradalom sem semmisíthet meg, ha egyszer alkotmányos alapra kívánnak visszatérni. *Pesti Napló*, 1860. december 28.

26 Deák 1861. január 9-i levele sógorához, Oszterhueber Józsefhez. *Könyi*, II. k., 529. o.

27 Uo. 593. o. – Az audienciára nézve I. *Szabad*, 222–223. o.

28 Lónyay Menyhért naplófeljegyzése 1861. március 4-ről. *Könyi*, II. k., 592–593. o.

29 Pest város 1861. február 1-jei közgyűlésén elfogadott válasz. Uo. 545. o.

azokat egyoldalúlag, önhatalmúlag egyik fél sem változtathatja meg. Minthogy pedig az 1848. évi törvényeket alkotmányszerűen hozták, és mind ez ideig alkotmányszerűen nem törölték el, azok jogérvényesek mindaddig, amíg „a nemzet és a koronás fejedelem egyesült akarata országgyűlésileg azokban változtatást nem tesz”.³⁰ A *pragmatica sanctio* tehát itt még nem az újjárendezés közjogi bázisa és kútfeje, hanem csak az 1848-as alap jogérvényének bizonyítéka. Jelentősége majd a fenyegető fordulat bekövetkezte, a februári pátens kibocsátása után nő meg.

A pátenssel közzétett birodalmi alkotmány új szakaszt nyitott az alkotmányos kísérletezés zezugos útján. Az osztrák-német liberálisok ujjongással, Bécs kivilágítással, a szláv tartományok fenntartással fogadták, a magyar közvélemény ritka egyöntetűséggel utasította el. A pátens nemcsak a radikálisok, hanem a mérsékeltek '48-as intranzigenciáját is erősítette. Kemény a Pesti Naplóban I. Lipót, II. József és Ferenc császár abszolutizmusával példálózott. Mindhárman elkobozták az alkotmányt, de aztán súlyos válságok után mindhárman a teljes restitúcióra kényszerültek.³¹ Ha a nemzet többsége a monarchia ellensége lenne, írta március elején Csengery Antal, akkor most ujjongana. A többség azonban leverten, kiábrándultan visszavonul az alkotmányos kiegyenlítés teréről. Akkor aztán helyreállhat a birodalmi egység, „miként Bach báró idején...”³² Az irányváltás egyértelmű: a pátens elvágta a kiegyenlítés lehetőségét.

Hasonlóképpen elborult Deák hangulata is. „Deák maga – jegyezte fel 1861. március elején Lónyay Menyhért –, aki hivatva lett volna az országgyűlésen a kiegyezést megkísérelni, egészen elveszté bizalmát” „...az új pátens óta oda minden bizalom; a németek hátsó gondolatai nyilvánosak, mi harc nélkül el nem távolítható”. A pátens elfogadása esetén sem vár ránk más, mint ami legrosszabb esetben egy európai háború során, Ausztria felbomlása után ránk várna, mondta Deák. Ezért lenne érdemes „annyi terhet és súlyos adót nyakunkba venni és a kibékülést megkísérleket a haza előtt semmivé tenni, még pedig a siker reménye nélkül?”³³

Program és zászló továbbra is '48 maradt, a *restitutio in integrum*, de az érvelésben szorosan hozzákapcsolódott a *pragmatica sanctio*, amely ekkor, a februári pátens kibocsátása után vált a 48-at kiegészítő, magyarázó, igazoló alapvető jogforrássá. Mi kapcsolta össze a *pragmatica sanctio*t 1848-cal? Az, hogy mindkettő a perszónálunió formájában szabályozta Magyarország és az örökös tartományok viszonyát – fejtegették Deák hívei. A gondolat genezisében nagy szerepet játszott, igaz, a heves polémia a bécsi centralistákkal, akik február után már nem a „jogeljárás” abszolutista teóriájával, hanem a birodalmi alkotmánnyal konstituált reálunió történeti visszavetítésével támadták 1848-at, Magyarország törvényes önállóságát, és legitimálták a birodalmi közös ügyeket. A bécsi *Pressével* vitázva fejtette ki

30 Uo. 544. o. A válaszfeliratnak valóban volt hatása más törvényhatóságokra. Hasonlóképpen nyilatkozott a *pragmatica sanctio*ról Komárom megye válasza is. *Pesti Napló*, 1861. február 6., 3. o.

31 Kemény vezércikke, *Pesti Napló*, 1861. február 28.

32 Uo. 1861. március 3.

33 Lónyay idézett, március 4-i naplófeljegyzése. *Könyi*, II. k., 593. o.

Kemény a *Mi tehát a „pragmatica sanctio” Magyarországon?* című cikksorozatában Deák körének új értelmezését.³⁴

Mindenekelőtt tisztázza, hogy a magyar politikai élet nem az 1713. évi házitörvényt, hanem az 1723. évi 1–2. cikkelyt tekinti az országra kötelező törvényes alapnak. A történeti körülmények felvázolása után leszögezi, hogy III. Károly nemcsak a leányági örökösödést kérte, hanem ezzel összekapcsolva Magyarország és a többi osztrák tartomány személyi unióját is indítványozta. A rendek elsősorban külpolitikai, védelmi megfontolásokból elfogadták az uniót, de csak az uralkodó személyének azonossága formájában. A *pragmatica sanctio*ból, mondja Kemény, egyáltalán nem következik a hadügy és a pénzügy közössége. A fő érve a legilletékesebb tényező, a magyar országgyűlés törvényt magyarázata. Minthogy az 1723. évi 2. tc. bonyolult és „facsart” szövege sok félremagyarázásra adott okot, az 1790. évi országgyűlés 10. törvénycikke egyértelmű magyarázatot adott: ez a „személyi unió leghatározottabb kinyomata”.³⁵

Ebben az értelmezésben a *pragmatica sanctio*ra való hivatkozás elsődlegesen a februári pápens tagadását, a birodalmi egységbe való „alkotmányos” beilleszkedés elutasítását jelentette. Ez az adott helyzetben, az 1848-as rendezést „alkotmányos” úton kiiktató abszolút hatalommal szemben célszerű lépés, taktikailag jól hasznosítható érv volt. ’48 legalitásának és legitimitásának olyan történeti jogi igazolása, amelynek kiindulópontját az uralkodó is elfogadta. E taktika keretében sem volt azonban szükséges a *pragmatica sanctio*t olyan alapszerződéssé felmagasztalni, amely, Kemény szavai szerint, „hazánk alkotmányos életével oldhatatlanul és mindent szabályozó vezéreszmeként van összekötve”.³⁶

Csakhogy a *pragmatica sanctio* Deák körének ekkor formálódó programjában több mint taktikai funkciót töltött be: közjogi híd volt, közvetítő eszme a forradalommal kivívott alkotmányos önállóság és az abszolutizmussal teremtett birodalmi egység – 1848 és 1861 – között. A hídavatás 1861 márciusában következett be, közvetlenül az országgyűlés megnyitása előtt, amikor Bécs a februári alkotmányt erőltetve, a beolvasztás új formájával az aktivizálódó magyar nemzeti ellenállás pedig nyílt töréssel fenyegetett. Ebben a helyzetben a *pragmatica sanctio* nem csupán alkotmánytani lecke volt a Metternich-iskolában nevelkedett uralkodó számára a törvények hozásának, értelmezésének és megváltoztatásának alkotmányos kelleiről, még csak nem is történelmi analógia a király és a nemzet közötti megegyezésnek – még leverte szabadságharc után is fennálló – lehetőségéről, hanem hol nyíltabb, hol burkoltabb javaslat a megegyezés előfeltételeire. Mert hogy a *pragmatica sanctio* perszónálunióként való értelmezése nem zárja ki, hanem megkönnyíti a megegyezést, a fennálló törvények módosítását, azt Deák bizalmas megjegyzésein kívül Pest város február 1-jei válaszfelirata és a Pesti Napló márciusi cikkei kinyilvánították.

A *pragmatica sanctio* perszónálunióként való értelmezése és 1848 igazolására való felhasználása a felhevült nemzeti közvélemény megnyugtatóására is szolgált: a

34 *Pesti Napló*, 1861. március 6., 8., 9. sz. vezércikk. Ettől kezdve a *pragmatica sanctio* vitája napirenden maradt. Egy nappal később, március 10-én Falk Miksa vitázik Rechberg külügyminiszter félhivatalosával, a *Donau Zeitung*gal, március 22-én Récsi Emil ismétli el a liberálisok érveit a *Még egyszer a pragmatica sanctio* c. cikkében.

35 Uo. Kemény március 9-i cikke. Kivonatossan közli és kommentálja *Bekscsics*, 260. o.

36 *Pesti Napló*, 1861. március 6.

mérséklet csak a módra, nem a tárgyra vonatkozik, az egyezkedési készség törvényes alapon áll, '48 oltalmára, nem csorbítására irányul. Hogy a perszonáluniót miképpen lehet realizálni, fogalmazta meg óvatosan a kérdést Kemény 1861. április végén, arról 1848 teljes restitúciója után lehet vitatkozni. Addig minden vita rop-pant nehéz és kényes, mert „a közvélemény könnyen tévedhet azon hibás feltevésre, mintha a mérsékelt párt az 1848-i törvények fölött akarna alkudozni; még pedig a kérdés olyan stádiumában, midőn a hatalom által e törvények egyenkénti revideálása kívántatik, ahelyett, hogy azok az országot és a királyt egyformán kötelezőknek ismertetnének el”.³⁷

Ezért hangsúlyozta Deák március 11-én választói előtt, hogy az ország függetlenségét, alkotmányos szabadságát „semmi árért, semmi nyomásért” föl nem áldozhatjuk.³⁸ Ez a nemzeti hitvallásnak minősített kurta program már jelezte azt az álláspontot, amelyet március 24-én fejtett ki bővebben. „Magyarország valószínűleg nem fog a birodalmi tanácsba lépni: mi Magyarország valószínűleg föl nem áldozhatjuk; a sanctio pragmatica, mely ezen önállást biztosítja, föl nem forgathatjuk; azon szent és sérthetetlen alapszerződést, melyet őseink az uralkodó házzal kötöttek, s mely a nemzet és a fejedelem jogainak egyformán alapul szolgál, meg nem semmisíthetjük: az adó- és katonaaajánlás jogát, mely századok óta a nemzetet illette, idegen kezekbe nem adhatjuk; a törvényhozás jogát a magyar királyon kívül senkivel mással meg nem oszthatjuk; egy szóval, Magyarországot törvényes önállóságától, függetlenségétől és alapszerződésekben biztosított ősi alkotmányától megfosztva, octroyírozott alkotmányú osztrák provinciává nem tehetjük.”³⁹ Ezzel már kimondta a későbbi feliratok alap gondolatát: a *pragmatica sanctio* kétoldalú és csupán a nemzet és a király közötti kötés. Ez az értelmezés hatásos válasz volt az oktrojált februári alkotmányra: egyrészt teljes integritásában csillogtatta az 1848-as alkotmányt, töretlennek tűntette a hozzá való ragaszkodást, másrészt szentnek és sérthetetlennek vallotta az uralkodóházzal kötött 1723. évi „alapszerződést”. Ennél kevesebb, a további passzív kivárás, vagy az azonnali alku bizonyára elszigetelte volna Deák körét. Ha Deák ekkor „nem a perszonálunió zászlajának kibontásával felel, hanem alkut kínál: a nemzet és közte megszakad az érintkezés. A mérsékelt párt [...] a conservatívek sorsára jut: félre szorítatik” – állapította meg jó szemmel Beksics.⁴⁰ Ennél több: a perszonálunió és általában a közjogi viszony tagadása vagy a kérdés megkerülése vagy csupán 1848-ból való levezetése a *pragmatica sanctio* mellőzésével – valószínűleg kompromittálta volna egy majdani kiegyezés lehetőségét.

6. A *pragmatica sanctio* az 1861. évi feliratokban

A *pragmatica sanctio* mint Magyarország közjogi helyzetét szabályozó „alapszerződés” az 1861. évi országgyűlésen vált a vezető réteg politikai gondolkozásának és programjának szerves alkotóelemévé. A Deák által fogalmazott országgyűlési fel-

37 Uo. 1861. április 27. Idézi Beksics, 261. o.

38 Kónyi, III. k., 2. o.

39 Deák cikke, *Zágrábmegye Körlevele és az egyesülés. Pesti Napló*, 1861. március 24. Közli Kónyi, II. k., 615. o.

40 Beksics, 261–262. o.

iratok fő célja és funkciója az abszolút hatalom által engedélyezett alkotmány törvényteleniségének, használhatatlanságának és elfogadhatatlanságának bizonyítása volt. Ebben a funkcionális összefüggésben a rendi hagyományban gyökerező, de az 1848-as liberalizmus szellemében értelmezett alkotmányosság forrásául és bázisául szolgált.

Deák, ha jócskán megkésve fejtette is ki, remek érzékkel ismerte fel, hogy ezt az értelmezést mindenekelőtt el kell határolni, szembe kell fordítani az októberi diplomában adott konzervatív és abszolutista értelmezéstől, és az uralkodót az alkotmányosság külszínétől megfosztva, a nyílt abszolutizmus megvallása, vagy az alkotmányos egyezkedés megkezdése, alternatíva elé kell állítani. Az első felirat nyitányának vezérszólamává tehát a diploma éles, tételesen felsorolt bírálatát teszi.

A diploma megfosztja Magyarországot alkotmányos jogaitól, nemcsak törvényeivel ellenkezik, „hanem egyenesen megtámadja magát a sanctio pragmaticát”, amelynek alkotmányos értelme éppen az, hogy kétoldalú, a nemzet és az uralkodóház között kötött alapszerződés. Ebből először is az a szentencia következik, hogy „a sanctio pragmatica nem ismer királyi teljhatalmat a törvényhozás terén”. „Felségedet, hacsak ismét abszolút hatalommal uralkodni nem akar, a teljhatalmú törvényhozás nem illetheti. Felséged, mint magyar király, a sanctio pragmaticának értelmében [...] szentesített törvényeinknek semmi részét önhatalmával, s az országnak beleegyezése nélkül el nem törölheti; s valamint nem szükséges azon törvényeket fejedelmileg újra megerősíteni, mert azok már 1848-ban, királyi megerősítéssel szentesítettek.”⁴¹ A kölcsönös egyezkedés folytán kötött alapszerződés jelentősége abban áll – s ez Deák második szentenciája –, hogy szoros viszonyosságot teremtett az alkotmányosság és a trónörökösödési jog között. „Az alkotmány sérthetetlen fenntartása a sanctio pragmaticának világosan kikötött feltétele a trónörökösödési jognak. E kettő egymással viszonyos: a fejedelem tehát, ha a sanctio pragmatica teljes értelmében kíván uralkodni, az alkotmány fenntartását más feltételhez nem kötheti, mint örökösödési jogának elismeréséhez, s életbe léptetéséhez, mit az ország, mely a sanctio pragmaticához szorosan ragaszkodik, megtagadni nem is akart.”⁴² Ez az érvelés nem meddő jogászai szörszálhasogatás, nem ügyes taktikai húzás vagy fenyegetés: e szentencia summájában is alkat, meggyőződés és megfontolás csendül össze. Deák az alkotmányosságban és jogfolytonosságban látja a szilárd államrend biztosítékát, az ellentétes érdekek kiegyenlítésének jogi alapját. Ha az alkotmányból kitöröljük a kölcsönös kötelezettségek jogfolytonosságát, mondja, akkor „minden állam biztossága az események játéka leend. Ezen folytonosság az alapja mind a nép szabadságának, mind a fejedelem trónjának, s örökösödési jogának. Ezen folytonosságnak tagadása megsemmisíti azon közvetítő erőt, mely nélkül az érdekek összeütközésénél minden kérdés csak az önkény hatalmával, vagy a fegyver élével volna megoldható, s mely nélkül a népeknek és fejedelemnek nem volna egyéb választásuk, mint abszolút uralkodás, vagy forradalom.”⁴³

Ha mármost az uralkodó személyének közössége és az elválhatatlan együttes birtoklás elvének elismerése révén az örökös tartományokkal tartós kapcsolat áll

41 A két feliratból vett idézetek, sorrendben: *Könyi*, II. k., 27., 241., 251. o.

42 Uo. 241. o.

43 Uo. 256. o.

fenn, akkor szükségképpen tisztázandó e viszony közjogi jellege. Deák itt előbb finom jogi distinkcióval elválasztja a birtoklás fogalmát a kormányzásétól. Amíg ugyanis a *pragmatica sanctio* a feloszthatatlanság és elválaszthatatlanság elvét a birtoklásra nézve megállapította, ezt „az országlásnak és kormányzásnak se formájára, se lényegére ki nem terjesztette”, sőt éppenséggel a saját törvényei szerinti önálló kormányzás feltételét szabta meg. Ebből pedig értelemszerűen következik Magyarország állami önállósága. A *pragmatica sanctio*ban és a belőle folyó további törvényekben világosan ki van fejezve „a közöttünk és az örökös tartományok között létező azon törvényes kapocs, mi az uralkodóház ugyanazonosságában áll, vagyis a personalunió; ennél szorosabb kapcsolatnak, a valóságos reál-uniónak nyoma törvényeinkben nincs”, ilyen „köztünk és közöttük nem is létezett, s azt létrehozni Magyarországnak szándékában soha nem volt”. Deák itt, másfél század múltán aknázza ki azt a hasznót, hogy annak idején az örökös tartományok rendei és az uralkodó nem voltak hajlandók Magyarország védelmének anyagi terheit szerződésileg vállalni és az uniót törvényesen szabályozni. Így 1861-ben formailag korrektül állapítja meg: Magyarország az uralkodóházzal szerződött, nem az örökös tartományokkal, mégpedig az örökösödéstről, és nem a szorosabb közjogi kapcsolatról. „Ezen szerződést kész leend Magyarország mindenkor megtartani; de azt megváltoztatni és helyébe szorosabbat állítani, magát az örökös tartományok érdekeinek lekötni, s ez által alkotmányos önállóságáról lemondani, szándéka bizonyosan nincs és nem is lehet.”⁴⁴

A feliratok ugyanakkor azt is hangsúlyozzák, hogy ezt a kapcsolatot Magyarország sem felbontani, sem a belőle folyó kötelezettségeket megtagadni nem akarja. „Nem akarjuk mi veszélyeztetni a birodalom fennállását, nem akarjuk a *sanctio pragmatica* szerint jogosan fennálló kapcsolatot felbontani. Hiszen a personal-unió is kapcsolat, melyből közös viszonyok származnak...”⁴⁵ E tekintetben Deák az 1848-as törvényhozást követi, amely ugyancsak elismerte a perszónaluniót, az ebből származó közös viszonyokat, és ezekre nézve saját törvényes kormánya által akart érintkezni az örökös tartományok törvényes kormányával. Deák közjogi erudíciójának teljes apparátusával védelmezi a '48-as kormányt, amelynek nemcsak törvényességét és jogérvényét bizonyítja, hanem összbirodalmi használhatóságát is. Lehetséges a két külön ország között ténylegesen fennálló viszonyokat a perszónalunió alapján rendezni, ennek azonban az az előfeltétele, hogy a *pragmatica sanctio*val megalapozott jogfolytonosságot és utolsó törvényes aktusát, az 1848. évi alkotmányt teljes egészében elismerjék, az ország területi és politikai integritását maradéktalanul helyreállítsák.

Szorosan közjogi szempontból nézve az 1861. évi álláspont megfelel az 1848. áprilisi törvények szellemének, a *pragmatica sanctio* perszónalunióként való értelmezésének. Az értelmezés egyes hangsúlyait, a közjogi viszony rendezésének tendenciáját tekintve azonban nem jelentéktelen különbségek is mutatkoznak a két platform között. Először, a feliratok kifejezésre juttatták az országgyűlés hajlandóságát arra, hogy a birodalom felhalmozott adósságterhének egy részét „a törvényt szabta szigorú kötelezettség mértékén túl is, méltányosság alapján, politikai tekinte-

44 Az idézetek sorrendjében: uo. 38., 226., 40., 43. o.

45 Uo. 243. o.

tekből” átvállalja. Másodszor, arra is késznek mutatkozott az országgyűlés, hogy ha a két kormány tárgyalása nem járna eredménnyel, a közös viszonyok rendezésében „az örökös tartományok alkotmányos népével, mint önálló szabad ország, függetlenségünk megóvása mellett, esetenként szabadon és nyílt őszinteséggel” érintkez-zék. Harmadszor, kilátásba helyezte, hogy az 1848. évi törvények visszaállítása után sorra kerülhet egyes rendelkezések célszerűbb átalakítása.⁴⁶

A *pragmatica sanctio* felértékelése – és ezzel a dinasztiahűség és a tárgyalási készség közjogi igazolása – az országgyűlésen vitát váltott ki. A radikális Révész Imre kifogásolta, hogy Deák a *pragmatica sancti*ót „országunk alapjogai legfőbb, sőt majdnem egyedüli, s a többi törvényeknél magasabb értékű biztosítékának” állítja be, pedig az nem több, mint egyik sarkalatos törvényünk, amelyet a következők, így az 1790:X. tc. és főként az 1848. évi törvények magyaráztak és későbbi sarkalatos törvények módosíthatnak vagy el is törölhetnek.⁴⁷ Deák válaszában valamelyest visszakozott, nem kívánta 1723-at 1790 vagy 1848 fölé helyezni, de kiktartott amellett, hogy a *pragmatica sanctio* „kölcsonös egyezkedés folytán kötött alapszerződés”. Belőle, úgymond, egyrészt az örökös tartományokhoz fűző tiszta perszonálunió tényét, másrészt az alkotmányosság és trónöröklés közti viszonosság elvének történeti kontinuitását kívánta levezetni. Ezért védte meg a Révész által bírált ’48-as törvényhozást, amely ugyanilyen értelemben hivatkozott a *pragmatica sancti*óra.⁴⁸

1848 elvben tényleg elismerte a *pragmatica sancti*óból eredeztetett viszonosságot, de a gyakorlatban az önállóság intézményes biztosítékait teremtette meg. Deák viszont 1861-ben az 1848. évi alkotmány integer helyreállításához ragaszkodva is a módosítás és az egyezkedés előfeltételeit kereste. Úgy látta, hogy az adott körülmények között összhangba kell hozni a birodalom fennmaradásának és Magyarország alkotmányos önállóságának követelményeit. Az „úgy látta” helyett azt is mondhatjuk: belátta. Mert Deák eltérése a perszonálunió 1848-as megvalósításának tendenciájától elsődlegesen nem kishitűségből és alkuvágyból, hanem az erőviszonyok mérlegeléséből, az esélyekben megszegényedett szituáció megértéséből következett. Abból a megfontolásból, hogy a magyar földbirtokos osztály és a hozzá idomuló polgári középrétegek számára a forradalom utáni közép-európai erőterben a monarchián belüli liberális-alkotmányos dualizmus az optimális megoldás.

A szituáció ilyen felfogása miatt választotta Deák a *pragmatica sancti*ót kiformálódó programja közjogi alapjául és az elhatározó politikai döntések viszonyítási bázisául. Erre azonban akkor a monarchiában való elhelyezkedés 1848-as rendezési és értelmezési alapelve épült: Magyarország alkotmányos önállóságát és törvényes függetlenségét „semmi tekinteteknek, semmi érdekeknek föl nem áldozhatjuk, s ragaszkodunk ahhoz, mint nemzeti létünk alapfeltételéhez”.⁴⁹

A birodalmi és a nemzeti érdek szintetizálásában tehát a nemzeti maradt a döntő, és különösen konfliktushelyzetben – az 1861. évi februári és az 1848. évi alkotmány nyílt ütközése esetén – a nemzeti érdek volt a legfőbb törvény. Deák körét

46 Uo. 243., 253. o.

47 Révész Imre: Révész Imre élete. 1826–1881. Debrecen, 1926. 107. o. Idézi és Révész álláspontját méltatóan kommentálja Szabad, 500–502. o.

48 Kónyi, III. k., 81–82., 95–101. o.

49 Uo. 44. o.

– az egész vezető réteget – akkor még erősen kötötte a '48-as közhangulat és hagyomány, tudatukban még nem azonosult teljesen a saját osztályszempontjukból értelmezett nemzeti érdek az összbirodalmi érdekekkel –, és nem rendelődött neki alá, aminthogy az 1860-as évek elején, az abszolutizmus válságának kibontakozásakor a magyar nemzeti kérdés megoldásának is még több lehetőségével számoltak.

7. Adalék a magyar közjoghoz

A feliratokban kifejtett gondolatok, így a perszónalunió közjogi bizonyítása, Deák és közvetlen elvbarátai – Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Lónyay Menyhért, Trefort Ágoston, Szalay László – kollektív műve. Csupán az elmemozdító ötlet – egy közös alaphoz, a *pragmatica sanctio*hoz való visszanyúlás – származott, mint láttuk, az ókonzervatívoktól. A következő években a gondolat tovább „csiszolódott”. A birodalom létérdekei, mint közös érdekek, mind nagyobb hangsúlyt kaptak, s a birodalom egészéhez fűződő kapcsolat közjogi értelmezése is módosult. A vita a közös birodalmi érdekek létezéséről azok körének, mértékének, kezelési módjának meghatározására tolódott. Ez a „művelet” is kollektív közremunkálkodás eredménye volt, de ekkor jeles részt vettek benne a deáki állásponthoz közeledő konzervatívok is.

Tőlük származott a birodalmi ügyek közös kezelésének fényes pályát befutott indoklása. Vay Miklós kancellár 1861. március 17-i memorandumja már utalt arra, hogy a monarchia közös ügyeit a jövőben a „kormány körén kívül álló” – alkotmányos – tényezőknek kell intézniük, és a *pragmatica sanctio* értelmében szükséges e tényezők közös tárgyalása a birodalmi ügyekről. Az áprilisi trónbeszéd pedig leszögezte, hogy a birodalom alkotmányos átalakulása következtében azokat az ügyeket, amelyeket addig az abszolút uralkodó a magyar országgyűléssel együtt intézett, a továbbiakban közös birodalmi alkotmányos szerveknek kell tárgyalniuk.⁵⁰ Ez az érv bekerült a kiegészítési előkészítő megnyilatkozásokba, az 1865. decemberi trónbeszédbe, hogy végül az 1867. évi XII. tc. 5. §-ában a közös ügyek közös, alkotmányos kezelésének törvényes magyarázatává váljék.⁵¹

A konzervatívok axiómája továbbra is a monarchia fennmaradásának és nagyhatalmi állásának primátusa volt, de az októberi diploma kudarca után némi engedélyt tettek a *pragmatica sanctio* liberális értelmezésének, Magyarország nagyobb mérvű önállóságának. Ebben az értelemben vetették fel azt az ugyancsak termékenynek bizonyult gondolatot, hogy a közös ügyek feltétlen elismerését el kell választani kezelésük módjától, amely lehet alku és vita tárgya. A monarchia megerősí-

50 Uo. 4., 8. o., illetve az 1861. április 1-jei leirat Apponyi Györgyhöz. Uo. 14. o. A Zsedényi Ede által fogalmazott trónbeszédben már a későbbi formula szövegezését hallhatjuk: a jövőben alkotmányos úton kell intézni a birodalom közös ügyeit, „melyek ezelőtt a többi országok befolyása nélkül, egyedül a fejedelem akarata szerint intéztetvén, ő felsége által olyanoknak mondtak ki, melyek ezentúl alkotmányos úton és amaz országok képviselőinek részvételével lesznek tárgyalandók és elintézendők”. Uo. 21. o.

51 Ugyanez az érv az 1865. decemberi trónbeszédben, uo. 504. o. – Az 1867:XII. tc. 5. §-a szerint „a helyzet lényegesen megváltozott, minthogy az uralkodó alkotmányos jogokkal ruházta föl többi országait, azokat tehát abszolút hatalommal ezentúl nem képviselheti, s azok alkotmányos befolyását nem mellőzheti”.

tése, első jólétének és nagyhatalmi állásának megóvása tekintendő „az igazi végső célnak Magyarországra vonatkozóan is” – szögezte le Apponyi György országbíró 1863. évi programtervezete. Ugyanakkor „a *pragmatica sanctio*nak álláspontja és Ausztria legitim politikájának konservatív természete hangosan szólnak amellett, hogy a magyar korona országainak történeti politikai jogállása megóvassék”. A közös birodalmi érdekek és kötelezettségek elismeréséhez és végleges meghatározásához szükséges megállapodás tehát megkülönböztetendő e közös érdekek további tárgyalásának módjától. A tervezet figyelembe vette a birodalmi parlament és kormány iránt mutatkozó általános ellenszenvet, ezért a közös ügyek tárgyalását a két ország parlamentje által választott delegációkra kívánta rábízni.⁵²

A *pragmatica sanctio* konzervatív értelmezésének egyes gondolatait és megoldási javaslatait kiegyezéspárti liberálisok – Eötvös, Lónyay, Trefort – is átvették. A kiegyezés közjogi megalapozása szempontjából jelentős előkészítő lépés volt Eötvös félhivatalosnak tekinthető véleménye – válasz az ausztriai Reichsrat 1864. novemberi ellenzéki szellemű feliratára. A válasz átvette, de a liberális programba illesztette a konzervatívoknak a közös ügyek elismerésére vonatkozó érvelését. „Mióta a *pragmatica sanctio* – írja Eötvös –, mely az ausztriai birodalom oszthatatlanságát, az uralkodó azonosságát, a kölcsönös védelem kötelezettségét állapítja, Magyarországon is alaptörvényül el lett fogadva: bizonyos érdekek és ügyek közössége nem tagadható. Minthogy ezen ügyek közös vezetése, mely régebben azért volt lehetséges, mert az alkotmányos magyar király a többi tartományokban korlátlan monarcha volt, e módon jelenleg már nem létesíthető, mert a február 26-iki alkotmány Ausztria népeinek azon ügyekre is befolyást engedett, melyek Magyarországgal közösek, úgy, hogy formáról kell gondoskodni, mely szerint a közös elintézés lehetséges lesz.”⁵³

E tökéletesen helyes tételekből azonban nem az következik, hogy a februári alkotmány Magyarországra nézve is kötelező érvényű, és hozzáigazítva kellene módosítani a magyar alkotmányt, hanem azt helyreállítva, annak törvényes rendelkezései alapján kell keresni a módosítás formáit. Mindenesetre Deák körének felfogásváltozását sejteti, hogy az addig tagadott, közjogi érvekkel alaposan cáfolt tételeket Eötvös most tökéletesen helyesnek minősíti. Eötvös azonban a lefolyt évtizedben többször módosította a birodalom és Magyarország viszonyának rendezését illető koncepcióját. Ő a liberálisok körében inkább teoretikus, mint vezéri tekintélynek számított. A döntő szót e fundamentális kérdésben csak Deák mondhatta ki.

Deák alkatában rejtett, hogy döntő szót csak akkor mondott ki, akkor is lassan, óvatosan, amikor a döntés – legalábbis az elméjében és a kedélyekben – már megtörtént. Jól érzékelte ugyan, hogy a provizórium alatt a vezető réteg liberális köreiből érlelődik a kiegyezési készség, de még nem érezte elérkezettnek az időt a döntő szó kimondására, csupán a tétlen kivárából való kimozdulás jelzésére. Az 1861. évi országgyűlés feloszlata után első nyilvános fellépésében, az *Adalék a magyar közjoghoz* című munkájában még semmit sem mondott ki, csak egyes fogal-

52 Uo. III. k., 302–303. o.

53 „Vélemény a Reichsrat képviselőháza felirati javaslatának Magyarországot illető pontjára.” *Pesti Napló*, 1864. november 30. Eötvös szerzőségét bizonyítja az MTK KK, *Lónyay-naplójegyzetek*, november 27-i és december 4-i feljegyzés.

mazásokon, csak a hangsúlyokon változtatott. E munkát 1862 végén – az alkotmányosság körül keringő bécsi politika egy egyezkedésközeleli periódusában – kezdte írni, Csengery Antal segítségével, hogy megcáfolja Wenzel Lustkandl osztrák jogász centralista felfogású közjogi munkájának tételeit az örökös tartományok és Magyarország közti szoros reálunióról. Az akkor befejezetlenül félretett elaborátumot két év múlva vette elő, néhány hét alatt átdolgozta és december közepén közlésre átadta a Budapesti Szemlének.⁵⁴

Az *Adalék* első fejezetében Deák tényekkel, erős jogi logikával cáfolja és finom iróniával gúnyolja Lustkandl egyik fő érvét, hogy az 1848. évi törvények keletkezésük körülményeinél fogva nem érvényesek, s a trónfosztással e nem létező érvényességet is „eljátszották”.⁵⁵ Itt az 1861-es Deák szólaft meg., alkalmasint nem annyira a bécsi centralisták meggyőzése, mint inkább ’48-as érzelmű honfitársai megnyugtatása végett. Az 1848. évi törvények teljes alkotmányosságának és jogérvényének bizonyítása ugyanis nem a történeti és jogi építkezés megalapozására szolgál, Deák a továbbiakban nem foglalkozik 1848-cal, nem ebből vezeti le az ausztriai tartományok és Magyarország közötti perszonálunió alkotmányosan meg nem változott érvényességét. A jogérvényesség és jogfolytonosság kútfeje, a viszonyítási bázis a munka többi részében a *pragmatica sanctio*.

Az érdemi tárgyalás során Deák nagy jogtörténeti bizonyító anyaggal vitatja Lustkandl fő tételét, hogy akár a *pragmatica sanctio*, akár a korábbi törvények az örökös tartományokkal kormányzati közösséget, reáluniót teremtettek volna. A birodalom két része között csupán perszonálunió állott fenn, s ha esetenként, időlegesen szorosabb kapcsolat létesült is, Magyarország mindig megőrizte kormányzati önállóságát.⁵⁶ A lényeges kérdésben tehát az *Adalék* nem tér el az 1861. évi felirattól, sőt a munka céljából következően egyes pontokban még alaposabb is a bizonyítás. Deák kimutatja például, hogy az 1723. évi I–II. tc. négy lényeges mozzanatában különbözik az 1713. évi családi szerződéstől. Meggyőzően cáfolja Lustkandl ama állítását, hogy a *pragmatica sanctio* az együttes birtoklással egyszersmind a közös kormányzást is kimondotta. A bizonyítás során nemcsak jogi, hanem filológiai elemzést is felhasznál. Lustkandl ugyanis így érvel: „In dieser Hinweisung, daß alle Länder indivisibiler et invicem et inseparabiliter, insimul, ac una cum Regno Hungariae et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis haereditarie possidendae, regendae et gubernandae sein sollen, liegt wohl abermals ein sehr starker Hinweis auf die über die Personalunion hinausgehende Realunion.” Csak-hogy Lustkandl némi nyelvtani módosítással alaposan megváltoztatta a mondat értelmét, amely az eredetiben így állt: „Jus haereditarium succedendi in Hungariae Regnum, et Coronam [...] in aliis quoque suis Regnis et Provinciis haereditariis [...]

54 A közjogi vitairat előmunkálatairól beszámol Csengery Antal 1862. december 31-én bátyjának írt levelében. Az 1863. február 9-i levelében említi, hogy mindennap erősen dolgoznak a művön. Csengery, 489. o. – A munka keletkezésére ad információkat Ferenczi, 414–416. o., továbbá MTA KK, *Lónyay-naplójegyzetek*, 1864. december 20-i naplófeljegyzés.

55 *Adalék*, 20–24. o.

56 Uo. 117. o.

indivisibiliter et inseparabiliter, invicem et insimul, ac una cum Regno Hungariae et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis, haereditarie possidendis, regendam et gubernandam transferunt.” Az eredetiben tehát nem az áll, hogy az Ausztriai Ház valamennyi országát a Magyar Királysággal együtt kell birtokolni, országlani és kormányozni, hanem az, hogy az örökösödési jogot és Magyarország koronáját a Magyar Királysággal és a vele örökletesen birtoklandó részekkel, királyságokkal és tartományokkal együtt országlásra és kormányzásra átadják. A filológiai elemzés tehát ugyancsak a perszónalunió fennállását igazolja.⁵⁷

A meggyőző, logikus bizonyítások ellenére Deák érvelése defenzív jellegű, az uralkodó sehol sem mondotta, fejtegeti, hogy a megerősítendő kapcsolat a perszónaluniónál szorosabb viszonyt ért, valamely közös kormányzatot még csak távolról sem említ; a szerződés semmilyen függést vagy alárendeltséget nem teremtett Magyarország és Ausztria között, ily szoros kapcsolat soha nem létezett.⁵⁸ A trónöröklés joga és az ország alkotmányos önállósága közti junktimot ezúttal csupán egyetlen helyen érinti: az ország törvényeinek szoros megtartása és eszerint való kormányzása kétségtelenül egyik feltétele a nőági örökösödés elfogadásának.⁵⁹ Mennyivel halkabb ez a fogalmazás, mint a második felirat kifakadása: a fejedelem, „ha a sanctio pragmatica teljes értelmében kíván uralkodni, az alkotmány fenntartását más feltételhez nem kötheti, mint örökösödési jogának elismeréséhez...” „E kettő egymással viszonyos.”

Az efféle hangsúlyozásnál többről, árnyalatnyi értelmezési különbségről van már szó a külügy és a hadügy közösségének kérdésében. Deák 1861-ben is, 1865-ben is kifejti: az államminisztérium hatásköre, azáltal, hogy az 1741. évi 11. és az 1790. évi 17. tc. értelmében magyarokat is alkalmazott, jogszerűen nem terjedt ki Magyarországra. Íme, a két fogalmazás:

1861. 2. felirat:

Világos a törvényből, hogy „egyedül a külügyek tekintetében kívánta az ország, miszerint a statusminisztériumban magyarok is alkalmaztassanak, miből semmiképp sem lehet azt következtetni, hogy az ország belkormányzata azon statusminisztériumtól függött”.⁶⁰

1865. Adalék:

Világos a törvényből, hogy „egyedül a külügyek tekintetéből kívánta az ország, miszerint az államminisztériumban magyarok is alkalmaztassanak, miből a kormányzat egyéb tárgyainak közösségét következtetni lehet”.⁶¹

Amíg a felirat a külügyet csupán a közös uralkodó által gyakorolt fejedelmi jognak, az *Adalék* már közös kormányzati ügynek fogja fel.

Hasonló óvatos visszalépést találunk a hadügyi önállóság értelmezésében is. Mindkét munka felsorolja a hadügyre, főként a hadsereg fenntartására és utánpótlására vonatkozó magyar alkotmányos jogokat és a joggyakorlat példáit. Am az

⁵⁷ Uo. 82–83. o.

⁵⁸ Uo. 77., 117. o.

⁵⁹ Uo. 59. o.

⁶⁰ *Kónyi*, III. k., 228. o.

⁶¹ *Adalék*, 158. o.

Adalék, bár bizonyító anyaga bővebb, 1840-nél megáll, 1848-ról hallgat. Íme a két konklúzió:

1861. 2. felirat:

„Magyarország a katonaságot illetőleg is mind közjogi, mind kormányzati tekintetben mindig alkotmányos önállással bírt, s az 1848. III. t. cikknek azon része is, mely a magyar katonai ügyeket kormányzati tekintetben a magyar király fejedelmi hatalmának sérelme nélkül a felelős minisztériumra bízta, már előbb fennállott törvényeink értelmében lőn alkotva.”⁶²

1865. *Adalék*:

„Ezen általunk idézett törvények szövege meggyőzhet bárkit; hogy Magyarország törvényhozási joga a magyar katonai ügyekre is kiterjedt.”⁶³

Az idézetekből világos: az *Adalék*ban Deák alig észrevehető, mert nem annyira az elmondottakban, mint az elhallgatottakban rejlő engedményt tesz a birodalmi közösség javára. Az egyezkedési hajlandóságot is csak módjával, jobbadán a sorok mögé bújtatva sejteti.⁶⁴ Mindez arra vall, hogy 1864 őszén Deák hosszú hadjárattal, lassú, lépésről lépésre való előrehaladással számolt.

A fordulat azonban gyorsan jött, maga az udvar kezdeményezte.

8. A „politikai biblia”

A döntő szót, az értelemfordítót, Deák nem nyilvános fórumon mondta ki, hanem azokon a nagyon bizalmas, beavatott barátai által is legfeljebb sejtett tárgyalásokon, amelyeket 1864. december végén és 1865 elején Augusz báró közvetítésével folytatott. A tárgyalásokról készített és általa korrigált „jegyzőkönyvekben” fogalmazta meg először azt a meghatározást, hogy a *pragmatica sanctio*, nevezetesen az 1723. évi I., II. és III. tc. „a Monarchia állami viszonyinak egyedüli változatlan jogalapja a maga összességében és a magyar királysággal való viszonyában. Ez az alaptörvény az alapelve, az alfája és omegája az Osztrák-Monarchia valamennyi jogviszonyának, úgy az összérdekeit, mint a magyar királyság autonómiáját tekintve”. És mi az alaptörvény alapelve? „A Monarchia szilárd fennállásának biztosítása, amelyet semmi más tekintetnek nem szabad alárendelni” – válaszolja Deák. Ebben a viszonyítási rendszerben a magyar alkotmány alaptörvényeit már csak a birodalom létének és biztonságának alárendelten, „a lehetőségig” kell és lehet megtartani.⁶⁵ (Gondoljunk

⁶² Kónyi, III. k., 230. o.

⁶³ *Adalék*, 140. o.

⁶⁴ „Alkotmányunk történeti alkotmány – írta Deák – időnként változásokon ment keresztül.” „Nincs tehát kizárva azon lehetőség, hogy akár a nemzetnek, akár a fejedelemnek valamely jogát módosíthassa, vagy azon jog alkalmazását másképpen alakíthassa a törvényhozás.” *Adalék*, 88. és 99. o.

⁶⁵ *HHSzA, Deák Franz*. Augusz 1863. január 27-i jelentése. Az iratokat először ismertette Wertheimer, Eduard: *Neues zum Ostartikel Deáks vom Jahre 1865*. *Pester Lloyd*, 1923. április 28. Abendblatt.

csak ismét 1861-re: „Mi az ország [...] alkotmányos önállóságát és törvényes függetlenségét semmi tekinteteknek, semmi érdekeknek föl nem áldozhatjuk, s ragaszkodunk ahhoz, mint nemzeti létünk alapföltételéhez.”)

Az átértelmezett *pragmatica sanctio*ból Deák ezúttal a közös viszonyok létét bizonyítja. Az „*adversus omnem vim etiam externam*” létesítendő uniót itt egyértelműen a kölcsönös védelem kötelezettségeként magyarázza. Ezt tisztán logikai alapon összekapcsolja az „*indivisibiliter et inseparabiliter, invicem et insimul*” birtoklás kötelezettségével, amely az eredeti törvényben másutt és más összefüggésben szerepel. A külső erőszak elleni közös védelem és az elválhatalatlan együttes birtoklás egymást feltételező kötelezettségből aztán már nem nehéz levezetni a közös érdekeket és ügyeket. Ezek részben az „*alapszerződésből*” folynak, mint a fejedelmi udvartartás és a közös védelem költségvetése, a közös külügy- és hadügy, másrészt a modern polgári állam létszükségeiből adódnak, mint az államkölcsönök, a külkereskedelem, a vámpolitika és egyéb pénzügyi kérdések. „Mindaz, amit ezek fenntartása megkövetel, az Osztrák Monarchia összes királyságai és országai által közösen viselendő” – állapítja meg Deák.⁶⁶

Most már csak a közös ügyek közös kezelésének újonnan adoptált gondolatát kellett a *pragmatica sanctio* családfájára visszavezetve törvényesíteni. Ebben a gondolat szülőinek és közvetítőinek, a „*dualista*” ókonzervatívoknak alkotmányos érve bizonyult használhatónak. Az Ausztriában bevezetett alkotmányosság törvényes befolyást juttatott a lajtántúli tartományok képviselőinek. Az uralkodó már nem intézkedhet abszolút hatalommal. Következésképpen „*elengedhetetlen azoknak a módzatoknak a megtalálása, amelyek a jövőben a Monarchia szilárd fennállását az összes királyságainak, országainak és népeinek a pragmatica sanctio követelményei szerinti alkotmányos együttműködése révén biztosítja*”.⁶⁷ Ez a módzat lenne a két parlament által kiküldött állandó delegációk intézménye.

Ez a historizáló módon visszavetített értelmezés valóságos mítoszt font a *pragmatica sanctio* köré, olyan sokértelműséggel ruházta fel, hogy belőle valóban „*minden* a kifejtett viszonyok és körülményekhez képest mindazon biztosítékok törvényszerűen kifejleszthetők, melyeket [...] a Monarchia egysége, fennállása és nagyhatalmisága megkíván”.⁶⁸ Joggal nevezte el a monarchia „*politikai bibliájá*”-nak éppen az az államférfi, aki az új szövetséget – a rendi „*öszövetség*” a múltba merülve – megkötötte.

Kivonatolva közli *Redlich*, II. k., 388–390. o. – A Deák–Augusz tárgyalások anyagát részletesen feldolgoztam, *Hanák* Péter: Deák hűsvéti cikkének előzményei. (Ld. az előző fejezetet. – A szerk.)

66 *HHStA*, Deák Franz. Augusz 1865. január 27-i jelentése. Deák a közös ügyek elismeréséhez hozzáfűzte: a közös törvényhozás és végrehajtás azonban csak addig terjedhet, amennyit a közös cél, a közös védelem „*múlthatatlanul megkíván és feltételez*”.

67 Uo. Augusz 1865. február 28-i jelentése.

68 Uo. Augusz 1865. április 9-i jelentése. Ez német és magyar verzióban is elkészült. A magyar datálása téves (február 7-ét írt Augusz). – A *pragmatica sanctio* mitizálására, már az 1861. évi országgyűlésen való felhasználását bírálva, Szabad is rámutatott. *Szabad*, 502. o.

9. A kiegyezés közjogi megalapozása

Az újraértékelés a nyilvánosság előtt óvatosan, több ütemben, a közvélemény fokozatos hozzászoktatásával történt. Az 1865. tavaszi fordulat után nem szükséges e műveletet aprólékos gonddal nyomon követni, elég a főbb ütemeket megemlíteni. A *húsvéti cikk*ben a hangsúlyok és fogalmazások jó füllel már kihallható lágyulásán kívül egy érdemi változtatás van: a birodalom biztonságának a *pragmatica sanctio*ra is hivatkozó abszolutizálása. E mindezek felett álló elv érdekében kell arra törekedni, hogy a birodalom biztonsága *teljesen* eléressék, a magyar alkotmány alaptörvényei a *lehetőségig* fenntartassanak. Az első cél tehát a birodalom fennmaradása, „melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni” – és csak a második, Magyarország alkotmányos önállósága, „melyből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatásának biztosítása mulhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem célszerű”.⁶⁹

A következő nagyobb lépésre a májusi levelekben került sor, bár ezeket nem a Pesti Napló, hanem a konzervatív *Debatte* közölte, s a cikkek nem közvetlenül Deák tollából folytak, hanem egy vele készített interjú alapján íródtak.

Kiindulópontunk, „mondják a magyar szabadelvűek táborában – a *pragmatica sanctio* [...] Tulajdonképpen ez alapította meg valójában a Monarchiát [...] A *pragmatica sanctio* fonalán kell annak megvitatásába bocsátkoznunk, hogy mit igényelnek a monarchia új viszonyai.” Eszerint, amint azt 1848 és 1861 is elismerte, léteznek közös ügyek. (A pontosság kedvéért: az 1848. évi törvények bevezetője és az 1861. évi feliratok „törvényes”, illetve „közös viszonyokról” szóltak, s ezekre vonatkozóan Magyarország „saját törvényes kormánya által akart érintkezni az örökös tartományok törvényes kormányzatával”).⁷⁰ A *pragmatica sanctio*ból, nyilatkozza Deák, logikusan következnek a közös ügyek, egyrészt az uralkodó ugyanazonosságából a közös udvartartás, másrészt a kölcsönös védelmi kötelezettségből a külpolitika és a hadsereg közössége, és természetes az ezek ellátására szükséges pénzügy.⁷¹

A *pragmatica sanctio* politikai bibliává szentelése nyilvánosan az 1865. decemberében megnyílt országgyűlésen történt, ezen nyilvánította mindkét fél a hön óhajtott kiegyezés közjogi alapjának. Deák itt a korábbiaknál nyíltabban és egyetemesebb érvennyel magyarázta az új alapot. Védelmezte az udvar és a konzervatívok szűkkeblű, taktikátlanul reáluniót hirdető és a negyvennyolcasok laza perszónálunióhoz ragaszkodó értelmezése, sőt olykor saját párhíveinek „birodalmi” beállítottsága ellenében is.⁷² Ezekben a vitákban – az 1866. februári feliratban, a közösügyi bizottság értekezletein és magán az országgyűlésen – fejtette ki a monarchia két része közötti „sajátos”, „szoros perszónálunió” tételét. A *pragmatica sanctio* a legerősebb kapocs, amely a dinasztia uralkodása alatti országokat és tartományokat összefűzi. Felbontani „vagy bármely részben megbontani jogilag helytelen, politikaileg pedig veszélyes lehetne”, hiszen a birodalom egészének és részeinek biztonsá-

⁶⁹ Kónyi, III. k., 406. o.

⁷⁰ Uo. 424. és 243. o.

⁷¹ Uo. 425. o.

⁷² Deák vitáját saját párhíveivel a monarchia nagyhatalmi állásának az 1866. évi feliratából való kihagyásáért. Uo. III. k., 507–508. o.

gát kölcsönösen garantálja.⁷³ A nemzet 1723-ban nemcsak a dinasztiaival szerződött, hanem – bár csupán a védelemre – az örökös tartományokkal is unióra lépett.⁷⁴ Ez a mindaddig kereken tagadott, többször visszautasított gondolat 1867 elején már amellet tanúskodik, hogy nem laza, csak az uralkodó személyének azonosságára korlátozódó perszonálunióról van szó, amint ezt a magyar ellenzék soraiban sokan állítják. A *pragmatica sanctio*, midőn a „trónörökléshez kötvé, az elválaszthatatlanság és föloszthatatlanság elvét kimondotta, kimondotta egyszersmind a védelmi kötelezettséget”. Elismerte ezt annak idején az első felelős kormány, maga Kossuth Lajos is. „Nevezze bárki, ha tetszik, ezen kötelezettséget nem personal, hanem reál-unióknak: én azt a personal-unióhoz kötött és most kifejtett föltétel egyenes következtetésének tartom.”⁷⁵ Deák itt elmosza a reál- és a perszonálunió közötti különbséget, és a jogi értelemben elmosódott „szoros”, „feltételhez kötött” perszonálunió kifejezést használja.

Ebben a sajátos államközi viszonylatban természetesen kezdettől léteznek közös viszonyok, ergo: közös ügyek, hiszen, úgymond Deák, nincsenek viszonyok ügyek nélkül, sem az állam, sem a magánosok életében. Ha pedig ezek léteznek, akkor az ésszerűség elemi követelménye, hogy kezelésük módjáról, különösen a közös védelemről, korszerű és célszerű módon gondoskodjunk.⁷⁶

1865–1866-ban Deák, szinte megszállottan, a kiegyezés valamennyi lényeges feltételét a *pragmatica sanctio*ból igyekezett levezetni. Így jutott el már 1865 nyarán ahhoz a felfedezéshez, amely a továbbiakban érvelésének konstans elemévé vált, hogy a *pragmatica sanctio* értelmében „a magyar korona egyik országa sem állhat külön, vagy teljesen önállóló, és nem tartozhat a tartományok más csoportozatának tagjaként a birodalomhoz”.⁷⁷ Ilyen feltétel a törvényszövegben sehol sem szerepel, ez az elválaszthatatlan és föloszthatatlan együttes birtoklás elvének olyan „túlértelmezése”, amellyel mások esetében Deák szigorú, tényszerű keménységgel szokott szembeszállni.

A monarchia fennmaradásának és biztonságának minden más érdek fölé emelt elve, a szemérmesen „sajátos”, szoros perszonálunióknak nevezett reálunió elfogadása, de ezen belül Magyarország alkotmányos belügyi önállósága, politikai és területi integritása – ez a *pragmatica sanctio* fokozatosan kiteljesedett újraértelmezésének végeredménye.

Tante molis erat... Ennyi törvényt magyarázat, ilyen sok jogász lelemény és politikusi taktika kellett a fordulat megalapozására? – kérdezhetjük e jogtörténeti áttekintés végén. Miért volt egyáltalán szükség ilyen távoli, részben elévült jogalap beiktatásához? Mindenekelőtt azért, mert a jogfolytonosság legközelebbi törvényes forrása, 1848 nem volt alkalmas bázis a kiegyenlítésre. Teljes visszaállítását az uralkodó és a kormányzó bürokrácia határozottan elutasította, s az osztrák-német veze-

73 Deák 1866. februári felirati javaslata. Uo. 548. o.

74 Deák felszólalása a 67-es bizottság 1867. január 29-i ülésén. *Könyi*, IV. k., 233. o.

75 Deák képviselőházi felszólalása 1867. március 28-án. Uo. 446–447. o. Ezt a deáki álláspontot fejtette ki, magyarázta később *Beksics*: A dualizmus, 28–31., 35–38. o. *Beksics* is perszonálunióként fogja fel a szerződést, de sajátos, szoros unióként.

76 *Könyi*, IV. k., 450–451. o.

77 Deák Erdély uniójáról 1865-ben írt cikke (uo. III. k., 478–479.) és 1866. évi felirati javaslata (uo. 556. o.).

tő réteg is sokallotta. „Egylépcsős”, közvetlen revízióját viszont a magyar nemzeti közvélemény zömével nem lehetett elfogadtatni. Közbülső és közvetítő lépésekre volt tehát szükség, az egyezkedő felek számára egyaránt elfogadható alapra, s ilyenek összbirodalmi szinten a *pragmatica sanctio* kínálkozott.

„Nem kell tehát új alapot keresni, legkevésbé önhatalmúlag felállítani”, üzen- te Deák 1865 elején a Burgba, és hirdette később honfitársainak, „hol ilyen már 150 év óta törvényesen az uralkodó és a népek közös, ünnepélyes megegyezéséből létezik, és mind a két fél által szentnek és sérthetetlennek ismertetik.”⁷⁸

A *pragmatica sanctio* mint történelmi patinájú közvetítő eszme a historizálásra hajlamos és a sarkalatos törvények cövekei közt biztonságosan terel- hető magyar közgondolkodás számára könnyen megérthető volt. A jogi és történelmi műveltségű politizáló elemek a végefoghatatlan latinos körmondatokból is kiértet- ték, hogy az 1723. évi szerződés az uralkodói jogok kiterjesztésével a külső védelem és a belső önállóság biztosítékait hozta junktimba, és könnyen megértették azt a sa- ját korukéval több tekintetben rokon történelmi szituációt, amelyből az 1723. évi kompromisszum született. A *pragmatica sanctio*t tehát alkalmasan lehetett az 1860-as évek monarchiai viszonyaira adaptálni.

De hát miért kellett akkor annyi fáradsággal és leleménnyel újraértékelni? Azt a válaszungkat, hogy az 1848-as és 1861-es tiszta perszonáluniós értelmezés ha elismert is közös viszonyokat, nem felelt meg a közös ügyek közös kezelését kívánó kiegészítési feltételeknek, végül egy mozzanattal még ki kell egészítenünk. A *pragmatica sanctio* újraértelmezése áttételesen 1848 revízióját, a revízió közjogi előkészítését szolgálta. Mert hiszen 1865–1866-ig a nyilvánosság előtt a ’48-as alap helyreállításáról és csak elmosódott célzásokkal jelzett, esetleges módosításáról volt szó. A *pragmatica sanctio* helyiértékét az növelte meg, hogy a jóval súlyosabb név- értéket, 1848-at helyettesítette. Az új deáki értelmezés irreleváns volt mint a trón- öröklés és a rendi jogbiztosítékok ősi vitájának változott felfogása, de nagyon is je- lentős és időszerű mint a negyvennyolcasság 1861. évi platformjáról való elmozdulás, majd eltérés elvi és politikai igazolása.

A *pragmatica sanctio* nagy előnye, amint láttuk, éppen homályossága, többér- telműsége, rugalmas értelmezhetősége volt. Ezért jött kapóra a *Corpus Juris* homá- lyában otthonosan mozgó, a törvényt magyarázatban jártas, éles szemű és éles elmé- jű Deáknak az 1860-as évek elején, amikor az abszolutizmus nyilvánvaló válsága érdemessé, sőt szükségessé tette, hogy új megoldást, új variánst keressen a vezető réteg programjának: a Habsburg-monarchia keretei között maradó Magyarország alkotmányos önállóságának és parlamentáris kormányzatának biztosítására. Az út- keresésnél figyelembe kellett vennie a történelmi szituáció meghatározó tényezőit, az európai, különösen a közép-európai hatalmi erőviszonyokat. Figyelembe kellett venni azt a körülményt, hogy a Habsburg-monarchia abszolutisztikus államrendsze- re ugyan válságba került, de a birodalom léte és fennmaradása az adott történelmi időszakban változatlan realitás volt, amelyet a polgári-nemzeti átalakulás következő fázisa nem kerülhetett meg.

78 HHSa, Deák Franz. Augusz 1865. április 9-i jelentése.

A magyar vezető réteg természetesen tudta, hogy a monarchia egyes részei között az évszázadok során közös viszonyok, kapcsolatok alakultak ki, amelyek a tiszta perszónálunió esetén is fennmaradnak, sőt ezeket fenn is akarta tartani. A kérdés az volt, hogy miként lehet az állami önállóságot és önérdeket a közös kapcsolatok szabályozásánál is érvényesíteni. A '48-as rendezés ideális lett volna, csak hogy a vezető réteg nagy része, maga Deák is úgy látta, hogy az 1860-as szituáció erőviszonyai nem teszik lehetővé a '48-as perszónálunió realizálását. Arra törekedett tehát, hogy a maga számára az egyenlő befolyást, a paritást biztosítsa a közös ügyek kezelésében, azokat egy modern polgári állam alkotmányos rendszerébe iktassa, és a polgári fejlődés követelményeinek megfelelően működtesse. Ilyen szempontból a feudális viszonyok között született rendi egyezség, a *pragmatica sanctio* újraértelmezése az adott erőviszonyokhoz való alkalmazkodás, de egyúttal a korszerűsítés és polgárosítás irányába haladt.

A magyar polgári átalakulás menete az 1848. évi forradalomtól a 1849. tavaszi szélső „kilengésig” és onnan az ellenforradalmi abszolutizmuson át a kiegyezésig nem volt sajátos jelenség. Hasonló szakaszok követték egymást az angol, a francia és más európai forradalmak történetében is. Az is általános jelenség, hogy a forradalmi korszak „nyugvópontjához” vezető kompromisszumot közvetítő eszmék alapozták meg, tették elfogadhatóvá a forradalmi eszményekhez és hagyományokhoz ragaszkodó nemzedék számára. A magyar polgári átalakulás sajátos, az országnak a monarchia függésrendszerében elfoglalt helyzetére és vezető rétegének gondolkodására jellemző vonása az, hogy a kompromisszum legitimálását – az angoltól és a franciától eltérően – nem a filozófiából, nem a polgári jogbölcseletből és államelméletből, hanem a joggyakorlatból, a történetileg megalapozott közjogból merítette.

IV. Deák Ferenc, a kiegyenlítő. Alkat és szituáció összefüggései

Az ember alkotja a történelmet, a történelem az embert. Emberek alakítják ki a történelmi helyzeteket, de a szituáció válogatja ki a neki legjobban megfelelő vezetőket. Nemrégiben, a marxista szemlélet hegemoniája idején az a dogma uralkodott, hogy az emberek cselekedeteit, lényeges döntéseiket az osztályhelyzet határozza meg. Ha a tényleges cselekedetek, a viselkedésformák nem feleltek meg ennek a sémának, akkor két tetszetős segédítél szolgált magyarázatul: az emberek, csoportok nem ismerték fel osztályhelyzetüket és érdekeiket, az ismert formula szerint hamis tudat vezérelte őket, vagy pedig kiváló képességeik segítségével felül-emelkedtek osztálykorlátaikon, és felismerték a történelem törvényszerű fejlődés-menetét. Ez a magyarázat a társadalom mélystruktúrájából közvetlenül próbálta levezetni a történelmi cselekvés motivációját.

Aztán lassacskán polgárjogot nyert a genetikailag meghatározott alkat, a pszichológiailag értelmezett jellem és emellett a nevelés szerepének hangsúlyozása. A társadalmi ösztönzés helyét a tudatalatti ösztön, a szociális rétegződés emelte gátakat az ösztönelfojtási gátlások vették át. Ez a szemlélet túlságosan rövidre zárja az örökölt alkat és a történelmi cselekvés közti összefüggést, és alig veszi figyelembe az egyén és a társadalom, az ember és a szituáció közti szakadatlan kölcsönhatásokat.

Rövid meghatározással élve, történelmi szituáción olyan társadalmi erőteret értünk, amelyben csoportok, szervezetek, egyének ütköznek össze, ezzel formálják és újraformálják a hatalmi viszonyokat s az érvényesülés feltételeit. Természetesen a szituáció mozgásterét a kor, a társadalom struktúrája határolja be, de a benne rejlő lehetőségek kihasználása vagy elsikkadása a mozgástérben működő erőktől, a csoportok, vezetők képességeitől, realitásérzékétől függ. Ha a szituáció kihívásaira adott válaszaik reálisak, akkor a közösség, a vezető csoport sikeresen tudja kihasználni a ritkán kínálkozó alkalmat, de elszalasztja azt, ha elmulasztja vagy elrontja a megfelelő választ.

Ez az összefüggés meglehetősen bonyolult, hiszen a szituációk éppoly sokarcúak és változékonyak, mint az emberi jellemek és a csoportérdekek. Szerencsés csillagóránban született az a nemzedék, amelyben a változékony szituáció kihívásaira mindig akadt a legmegfelelőbbben reagáló, a legjobb megoldást választó vezető egyéniség, vezető csoport. Történelmünkben ilyen szerencsés kor volt a múlt századi reformkor.

Deák Ferenc életét születésének tragikus körülményei mindvégig beárnyékolják.¹ Anyja a szülésbe belehalt, apja az ifjú hitves halála miatt búskomorságba esett, s néhány év múlva ő is elhunyt, anélkül hogy gondozta volna legkisebb gyermekét, akit idősebb nővére, Klára nevelt fel. Nincs jele annak, hogy Deákot anyja halála a vétnen vétség büntudatával töltötte volna el, de nagyon is valószínű, hogy a fájdalmas árvaság gyerekkorától gátlásokkal, depresszióra való hajlandósággal töltötte el. Magányosságát oldották ugyan a dunántúli polgárosodó városokban, jó katolikus iskolákban töltött tanulóévek, de nem a társaskörökben, a bálokon, hanem a közéletben találta meg végül a hivatását. Betegeskedő Antal bátyja helyét 1833-ban foglalta el az országgyűlésen, ahol a református liberálisok, elsősorban Wesselényi és Kölcsény nemzeti liberalizmusa hatott rá legerősebben.² Első jelentős nyilvános fellépésében – amint majd az utolsóban is – a vallásszabadság mellett szállt síkra. „Súlyos átok gyanánt nyomja nemzetünket – mondta 1833 júliusában – a hajdankorból örökségül reánk szállott irigy viszálykodásnak minden közbizodalmat elfojtó indulatja.” A szabadság oszthatatlan – idézte fel a francia köztársaság szellemét –, és azért is vallásszabadságot kell követelnünk, hogy kizárjuk az abszolút kormány beavatkozását.³

A liberális elvek következetes és hatásos képviselője, elsősorban a jobbágyfelszabadítás előkészítésében és a Kossuthot, Wesselényit börtönbe hurcoló abszolutista kormányzat önkénye elleni küzdelemben, nagy tekintélyt szerzett Deáknak.⁴ Az 1840-es évek elején, bár voltak kétségei a sajtó eredményességét illetően, a Pesti Hírlap mellé állt, és a Széchenyi–Kossuth vitában Kossuthot támogatta.⁵ Kiemelkedő szerepet a büntetőjogi reformtervezet kidolgozásában játszott. Tervezete a klasszikus szabadelvűséget képviselte az esküdtbíróság követelésétől a politikainak minősülő büntettek körének szűkítéséig és elbírálásának enyhítéséig – egészen a kormányzat alkotmányos felelősségének kimondásáig. Pontosan meghatározta a hűtlenségi büntett tárgyat, idesorolva az alkotmányos jogot erőhatalommal felforgató királyi rendeletek kiadásában vagy végrehajtásában részt vevő tanácsosok hűtlenségét is. Ezt a tételt Deák úgy magyarázta, hogy „alkotmányos országban a kormánynak törvény által kimondott felelőssége múlhatatlanul szükséges”,⁶ vagyis az 1848:III. tc. 3–4. §-ának alapelveit már 1842-ben megfogalmazta. Ez a büntetőjogi tervezet, habár akkor nem emelkedett törvényerőre, Deák nagy alkotása és sikere

1 Deák pályaképének felvázolásához a mindmáig legteljesebb életrajzát használtam. *Ferenczi Zoltán: Deák élete. I–III. k.*, Budapest, 1904. (a továbbiakban *Ferenczi.*). Születésére és gyerekkorára I. I. k., 10–14. o.

2 Takács Péter: Deák és Kölcsény liberalizmusa. In: Tanulmányok Deák Ferencről. *Zalai Gyűjtemény*, 5. Zalaegerszeg, 1976. (a továbbiakban *Takács.*) 191., 212. o.

3 Kónyi, I. k., 20. o. A liberális vallásfelfogásban is kimutatható Kölcsény erős hatása Deákra. A „vallásügyet ami illeti – írta Kölcsény – én azt sohasem nézem úgy, mint Kálvin fia, de mindig úgy, mint polgár... Mert mi lehet rettenetesebb, mint mikor tiszt- és követválasztáskor azt kérjük: mi vallású az ember? nem pedig: mi hazafiságú és érdemű?” Idézi *Takács*, 211. o.

4 Kónyi, I. k., 336–337., 339–342., 376–385. o.

5 *Ferenczi*, I. k., 318–320. o. – *Magyarország története*. 5. k., 1790–1848. Főszerk. Mérei Gyula. Budapest, 1980. (a továbbiakban *MT*. 5. k.,) 377. o.

6 *Sarlós Béla: Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter*. Budapest, 1970. (a továbbiakban *Sarlós.*) 15–19. o. Idézet 18. o. *MT*. 5. k. 384–385. o.

volt. Annál meglepőbb, hogy pár hónappal később, a személyét is támadó zalai megyegyűlési zavargások miatt, követi mandátumáról lemondott, és visszavonult.⁷

A gyűanyagot a nemességre is kiterjedő háziadó javaslata szolgáltatta, amelyet a konzervatív kisnemesi többség zajosan leszavazott, és a javaslat elvhű képviselőjét, Deákot, jó magyar szokás szerint lehazaárulózták.⁸ Ámde nemcsak a sértő címke bántotta, hanem az is, hogy személye a polgári haladás e sarkalatos pontját, a közteherviselés ügyét kompromittálhatja. Legalábbis ezzel okolta meg visszavonulását. Ha önként visszalép, gondolta, akkor „a józan haladás” ellenesei nem fognak könnyű győzelmet aratni, mert fellépésük legerősebb rugója, a „bosszú és gyűlölség táplálékot nem találанд. A közügynek egyes személy miatt szenvedni soha nem szabad, s aki bár akaróján kívül a jónak útjában áll, vagy annak biztosítását állása által nehezíti, az lépjen vissza, mert ez polgári kötelesség”.⁹ Minthogy azonban sem az 1843–1844., sem az 1847–1848. évi országgyűlésen nem vett részt, felmerül a gyanú, hogy nemcsak az ügyért hozott önfeláldozásról és nemcsak betegeskedéséről, rossz kedélyállapotáról volt szó, hanem az új szituációban való elbizonytalanodásáról vagy szerepvesztéséről is. Nézzük csak meg, milyen szituációban, milyen szerepben jeleskedett eddig Deák!

Áttekintve egész pályáját, rögtön szembetűnik, hogy aktivitásának kiemelkedő időszaka a reformkor 1843-ig, 1848 első, békés szakasza, aztán a kiegyezéshez vezető évtized. Ámde visszavonult vagy visszaszorult a forradalmat megelőző években, 1849-ben és az önkényuralom idején, végül a kiegyezés után, az alkotmányos éra ifjúkorában, amely egyúttal az ő megfáradt öregkora volt. Ha az időhöz hozzákapcsoljuk működésének kedvelt terét – az országgyűlést, a bizottságokat s a megyei fórumokat – akkor világosan kitűnik, hogy a Deákhhoz legjobban illő műfaj és mozgáster a köztanácskozás, az alkotmányos tárgyalási és vitafórum volt.¹⁰ A sajtóban ritkán szerepelt, s ha olykor mégis, annak olyan mázsasúlya volt, mint 1865-ben a *húsvéti cikk*nek. A sajtótól nem azért tartózkodott, mert nem ismerte fel közvélemény-formáló erejét, hanem éppen mert felismerte azt, és kétélűnek tartotta, amint magát a „közvéleményt” is ambivalensnek, kiszámíthatatlannak. Támogatta viszont a polgárosodást, a reformeszméket hirdető sajtót, javára írta, hogy a cikkeket az eszmék cseréje követheti, nem kötelező erejű határozathozatal.¹¹ Hasonló okokból nem vett részt népgyűlésen sem – legfeljebb választóihoz szólott olykor –, pedig jó szónok volt, de nem agitátor. Az alkatához legjobban illő térnek és körnek tehát a megyét és a diétát tekintette, ahol a következményeket és az ellenvélemé-

7 Saját szavaival Deák levele Kossuthhoz, 1843. április 4. *Könyi*, II. k., 7–8 o. – *Ferenczi*, I. k., 330–334. o. – *MT*. 5. k., 895. o.

8 A kisnemesi többség, amely a háziadó ügyét Zalában elbuktatta, „engem az ország ellenségének tekintett, s nem kevesek valának, kik többször és több helyeken nyilván Haza árulóknak hirdettek”. Deák levele Kerkápoly István zalai alispánhoz, 1843. augusztus 29-én. Közzéteszi Degré Alajos, *Zalai Gyűjtemény* 5. Zalaegerszeg, 1976. 7. o.

9 Uo. 8–9. o.

10 *MT*. 5. k., 870. o. – *Pajkossy* Gábor: Deák Ferenc. In: *Kőrösök vidéke*. Honismereti füzet. Gyula, 1989. 58. o.

11 „Örülök az élénk hírlapi mozgalomnak – írta Deák – s rossz következményeitől nem tartok.” Az „izgatás” a gyűléseken lehet káros és veszélyes, mert ott azon nyomban határozat követheti, de „a hírlapok izgatása csak szabad tért nyitott a szabad vitatásoknak”. *Pesti Hírlap*. 1841. június 26. A cikk megírásának körülményeiről *Ferenczi*, I. k., 318. o.

nyeket megfontolva, higgadtan és felelősséggel lehet az ország sorsáról tanácskozni és dönteni. Ebből világosan következik, hogy a politika két hagyományos funkciójának – talán hivatásának – volt mestere: a *traktációnak* és a *kodifikációnak*.

Most már csak azt kell megnéznünk, hogy a deáki életpálya negyven alkotó esztendejében a gyakorta változó szituáció mikor és mennyiben vágott egybe vagy állt szemben a kiegyenlítő és törvényalkotó Deák alkatával.

Nyilvánvaló, hogy az első időszak, az 1832–1836. évi országgyűlés mind a liberális elvek kifejtésének, védelmének, jogi formulákba öntésének, mind a tárgyalásnak, az egyezkedésnek kedvező alkalma volt. Utóbb a Széchenyi–Kossuth vita és az ellenzéken belüli konfliktusok a kiegyenlítési szerepnek, a büntetőjogi reform kidolgozása, majd igazságügy-miniszteri állása törvényalkotói képességének nyújtott tág teret. Hogyan illik bele a deáki alkat ilyen értelmezésébe vád alá helyezett barátai melletti kiállása 1838-ban vagy 1848-hoz való bátor ragaszkodása az 1861. évi feliratokban? Egyszerűen szilárd elvi alapon: Deák rendíthetetlen liberalizmusán és intranzigens abszolutizmusellenességén. (Egy oktrojált alkotmányhoz, amely az alkotmányos „uralkodás alapelvét” változtatná meg – üzenté közvetlenül a császárnak –, bár engedelmeskedve a fejedelmi akaratnak, ő „beleegyezését soha, de soha adhatni nem fogja”.¹²)

Nem megnyugtatóan megoldott kérdés azonban az 1843 utáni fél évtizedben tanúsított magatartása. Fentebb elbizonytalanodást, sőt szerepvesztést említettem. Van olyan vélemény, hogy nem akart olyan párt vezetésében aktív szerepet vállalni, amely forradalmi agitációhoz folyamodik.¹³ Deák alkatától valóban távol állt minden radikális retorika, kiváltképpen a forradalmi agitáció, de azért a „jó ügy” érdekében olykor ezt is elviselte – másoktól. Úgy véljük, Deák visszahúzódásának mélyebb okai, lényegbevágó aggodalmai voltak, amint ez egy 1842 novemberében – tehát jóval a következő év áprilisában történt zalai botrány előtt – írt magánleveléből kitűnik.¹⁴

A levél, amelyet sógorához írt, a monarchia hanyatlásával, a fellobbant nemzeti mozgalmakkal és Oroszország terjeszkedésének egyre fenyegetőbb kilátásaival – e három szorosan összefüggő témával – foglalkozik. A monarchia törekeny, sok kis nemzet halmaza, amelyet „a sors kénye, haragja vagy kedvezése egy csomóba öszve vetett”. Voltaképpen csak a közös uralkodó, a Habsburg-ház tartja össze, de ez gyenge, egyre kevésbé képes a heterogén birodalom összetartására és az orosz

12 *HStA. Deák Franz*. Augusz 1865. április 9-i jelentése. Idézi Hanák Péter: Deák húsvéti cikkének előzményei. (Lásd kötetünkben. – A szerk.)

13 *Sarlós*, 29–30. o.

14 A levelet közli és értelmezi Sándor Pál: Deák politikai koncepciójához. (Ismeretlen levele 1842-ből.) *Történelmi Szemle*, 1979. 2. sz. (a továbbiakban *Sándor*,).

A nem magyar népek számbeli túlsúlyáról és a Magyarországot fenyegető veszélyről Deák már korábban is hangoztatta aggodalmait. (L. leveleit Wesselényihez.) A nemzetiségek számbeli fölényt tanúsító adatok „már magokban elég hangosan kiáltozzák: mi lehet egykor veszedelme hazánknak és az ausztriai monarchiának; s ha a kormány mindent el nem követ, hogy a magyar nemzetiség emelkedjék és szilárduljon, bizonyosan önérdéke ellen vétkezik [...] s amely órában a magyar megszűnik nemzet és pedig magyar nemzet lenni, azon órán halálos sebet kap Ausztria független fennállhatása – »una dies utriusque ducet ruinam«.” Deák Wesselényinek, 1841. (helyesen: 1842.) március 25. Közli *Ferenczi*, I. k., 329. o.

terjeszkedés feltartóztatására. Sokan állítják, hogy Európa nem engedi Ausztriát veszni. Ez lehetséges. De vajon hajlandó lenne messze földön véres háborúba keveredni érte? Az orosz fegyveres ereje hatalmasabb, s magában a monarchiában is számíthat sok millió szláv szimpátiájára. És „Európa vajon szükségesnek látná-e a régi birodalom helyreállítását – veti fel Deák az akkor bizonyára meghökkentő kérdést –, melyet rokonság, nemzetiség és kölcsönös szeretet kötelei úgysem kapcsoltak össze soha, melynek uralkodóháza soha nem bírt annyi morális erővel, lélekkel és energiával, mely reményt nyújthatna, hogy az éjszaki hatalom ellen Európának védőfala lehessen...”¹⁵

Nagyon is valószínű, hogy a monarchia szétbomlása után önálló szláv államok alakulnának, és féltékenyen őrködve önállóságukon, „bizonyosan több biztosságot nyújtanának Európának, mint most Austria”. Igaz, Magyarország magyar tartományai megsemmisülnének, de hát „ezekkel Európa mit gondolna?” A magyarok sorsa „Európát éppen nem gátolná politikai számolásában, úgy bánnának velü(n)k, mint tört számokkal, s oda vetnének bennünket, ahová mintegy adjustatio gyanánt jobbnak látnák”. Reálpolitikus-vízió – csaknem 80 évvel Trianon előtt. És reálpolitikusi számbavétele a közép- és kelet-európai erőviszonyoknak, egyike az első komoly figyelmeztetéseknek: Mátyás birodalma örökre letűnt, a magyarságot nyomasztó szláv és román túlsúly fogja körül Kelet-Közép-Európában.¹⁶

A nemzethalál elkerülésére Deák egyetlen kiutat látott. „Meg vagyok arról is győződve, hogy a monarchiát veszély, Magyarország önállását s nemzetiségét halál fenyegeti [...] Ha van még eszköz, ami a veszélyt egykor elháríthatja, csak egyetlen egy van, s ezen eszköz: a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizodalom, sem anyagi s erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot [...] De ezen eszközhöz magasabb szellem és több energia kellene, mint kormányunkban van, több lelkiemelő, több önmehtagadás, több méltányosság s igazság érzete, mint e nemzetben van, s ha elenyészünk, századok vétkeiért, századok mulasztásáért enyészünk el.”¹⁷

Adyt előlegező számvetés volt ez, adys sóhajjal a végén, amelyet nem beteges rémlátás sugallt, hanem az erőviszonyok reális felmérése. 13 millió északi szláv, 4 millió délszláv a határokon, ezekhez mintegy 3 millió szlovák és román az országban, konzervatív és ellenséges kormány Bécsben, keletről az orosz kolosszus imminens fenyegetése, Nyugaton Európa nemtörődömsége – ugyan mi vigasztaló sugár csillant volna fel Deák előtt? Csakis egy: az ellenzék egysége, a nemzeti érdekegyesítés. Erő és akarat, amiről éppen ekkor írt kétkedve-bizakodva Vörösmarty. Deákban a Széchenyi–Kossuth vita elmérgesedése, a büntetőjogi reform elvetélése s a zalai zavargások idején a kétkedés és csüggedés hatalmasodott el.¹⁸

1848 márciusában, a népek forradalmi tavaszán ugyan formális jogi szempontból nézve nem olyan történelmi szituáció alakult ki, amely teljes harmóniában állt volna Deák alkatával, ő – öt éves önkéntes visszavonulás után – mégis elment Po-

15 Sándor, 272. o.

16 Uo.

17 Uo. 273. o.

18 Ferenczi, II. k., 55–58., 63–70. o.

zsonyba, az utolsó diéta végnapjaira. Ebből látszik, hogy alkat és szituáció kölcsönhatásának határai rugalmasak, ámde az is kitűnik, hogy a határok azért jól definiálhatók. Deák ugyan az izgatástól és a forrongástól valóban távol maradt, de elfogadta a végeredményt: a nemzeti egységet képviselő felelős kormányt, és nem sokat késlekedett a polgári átalakulás alaptörvényeinek szerkesztésében részt venni. Miniszterségének fél éve minden korábbinál tágabb, kormány szintű lehetőséget kínált legkiválóbb képességeinek, a polgári reformok kodifikálásának és az ellenfelekkel, az udvarral, a bécsi kormánnyal, a horvátokkal, a hazai ellenzékkel való traktálásnak a realizálására. Ám a fegyveres harc kitörése után viasszorult, majd az 1849. januári sikertelen békeközvetítés után – amikor is Windischgrätz a győztes fővezéri pózban és gőgben megátalkodva, nem alkut ajánlott, hanem feltétlen megadást követelt – visszavonult.¹⁹ Harcostársaitól rokonszenvét meg nem tagadva, az abszolutizmussal sem fenyegetés, sem csábítás hatására nem egyezkedve, hosszú évekre kényszerű magányába zárkózott, utóbb az Angol Királynő-beli társalgójában sűrű hallgatásba és szivarfüstbe burkolózott. Pártot, mozgalmat nem szervezett, magatartása mégis példa lett: a passzív rezisztenciáé és a kiváráse.

*

Ismeretes, hogy Ferenc József személyes kormányzása és hadvezérsége 1859-ben, az olaszországi háborúban súlyos vereséget és még súlyosabb presztízvesztést szenvedett. Az abszolutizmus megrendült. Harmincadik évét betöltvén a császár politikai és vallási érzelmvilágával ellenkező alkotmányosságra, legalábbis „az osztrák viszonyokhoz idomított” kísérletre kényszerült.²⁰

Az 1869 őszén kiadott októberi diploma még kísérletezésnek is dilettáns munka volt, olyan léggömb, amely ki- vagy felbocsátása után hamarosan kipukkadt.²¹ A császár teljhatalmára hivatkozva adományozta népeinek az „alkotmányt”, amelyben a részint választott, részint kinevezett képviselőket csak tanácskozási joggal kínálta meg a törvényhozásban – a végrehajtást pedig az abszolutista kormányzat kezében tartotta meg.

A diploma egyetlen népet, egyetlen politikai tényezőt sem elégített ki, legkevésbé a magyarokat. A hazai irányzatok közül a szerzők, az ókonzervatívok alig tettek ki ötven főt, a lojális liberálisok csoportja törpe kisebbséget alkotott, a harmadik irányzat nem párt, hanem „a nemzet maga, vagyis annak 99/100-ad része, teljes elszakadást akar Ausztriától” – jegyezte fel az emigráns Tanárky Gedeon.²² Nem kétséges, hogy a politizáló nemzet valóban még a diploma vitatását is elutasította.

¹⁹ Az országgyűlési küldöttség sikertelen közvetítéséről és Deák álláspontjáról részletes dokumentáció található Kónyi, II. k., 365–367. o.

²⁰ Schnürer, 302. o.

²¹ A diploma hivatalos szövegét publikálta Bernatzik, 223–227. o. A hivatalos magyar szövege megtalálható Kónyi, II. k., 493–495. o. – Redlich, I. k., 630–631. o. – Eisenmann, 239. o.

²² A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója. Budapest, 1961. 200. o. Idézi Szabad, 147. o.

Ezúttal azonban Deák nem volt ennyire intranzigens. Az „alkotmányt” ugyan ő sem tekintette tárgyalási alapnak, de a készséget és a kezdeményezést figyelemre érdemesítette. Lónyay Menyhért jegyezte fel, hogy „az öreg úr az eddigi eredményeket compromittálni nem szeretné, s oly alapnak veszi, amelyből jó fejlődhetik”.²³ Ugyan miféle jóra gondolhatott? Talán arra a nem teljesen mellékes körülményre, hogy Ferenc József az októberi diploma forrásaként a *pragmatica sanctió*t is megnevezte, az pedig a rendi alku klasszikus példája volt, amelyre az 1848-as törvények preambuluma is visszautalt? Vagy inkább a császár engedékenységeinek néhány biztató jele erősítette benne a kivárás készségét? Ezt igazolta az a gesztus is, hogy Ferenc József 1860 végén audienciára hívta meg Deákot és Eötvöst.²⁴

A december 27-i audienciáról hiteles feljegyzés nem maradt fenn, hacsak nem tekintjük annak Deák magánlevelét, amelyet ezúttal is kedves sógorának írt. Ebből mindenekelőtt kitűnik, hogy a megbeszélés fő témája az 1848-as törvényes alap (mikénti) helyreállítása lehetett. „Mi az 1848-diki törvényeket egész terjedelmükben kívánjuk alapul tekinteni. Ő Felsége sok részben közelít ugyan azokhoz, de némely részben azokat módosíttatni kívánja.” Minden bizonnyal a hadügy és a pénzügy közösségét, azaz a Bécsből való irányítását követelte. Deák ebben a levélben legalábbis a pénzügyek kezelését, különösen az államadósság problémáját és a hadsereg egységét említette, mint amelyhez a császár és katonái és az osztrák politikusok is ragaszkodnak. Szóba került a nemzetiségi kérdés is, amely Ferenc Józsefnek ugyan nem volt szívügye, de az alkudozás taktikai tartalékaként azért a tarsolyában tartotta.²⁵

Deákot, aki egy forrongó országból ment fel Bécsbe, jeges kontrasztként csapta meg a Burg rideg légköre, szertartásossága, az abszolutizmus kormányzati felsőbbrendűségének önhitsége. Súlyos kétségek töltötték el ekkor bárminő traktáció lehetősége, sőt érdemessége iránt. Úgy vette ki, hogy Bécsnek fogalma sincs az ország valóságos helyzetéről, hangulatáról, a magyar közvéleménynek viszont nincs képe a nemzetközi és a monarchiai erőkről, azaz a reális lehetőségekről. „Vulkán felett ábrándozunk s mulatjuk magunkat rózsa-álmok viruló képeivel” – írta sógorának, szokatlanul szóvirágosan. Még ha minden oldalról a legjobb kiegyenlítési szándékot tételezzük is fel, „ha sem ott fenn absolutisticus célok, sem itt alant forradalmi túlfeszített remények nem léteznének is”, akkor is csaknem lehetetlen az ellentétek feloldása.²⁶ Valóban úgy érezte, ilyen éretlen és labilis helyzetben „engedni a kiegyenlítés kedvéért éppen oly kárhozatos lehet, mint szoros ragaszkodással törésre juttatni a dolgot”. A borúlátás ellenére 1861 első heteiben még nem adta teljesen fel a békés kibonyolítás lehetőségét. „Óvakodjunk – mondta a januári pesti közgyűlésen –, hogy oly ballépéseket ne tegyünk, mik a népnek [...] a végtelen zavarok és anarchia átkát hoznák nyakára, mert ez volna a legrövidebb út az

23 Kónyi, II. k., 508. o.

24 Uo. 526–527. o.

25 Deák levele Tarányi Józsefhez. 1861. január 9. Uo. 329. o.

26 Uo. 529., 531. o. A szöveg elemzése alapján jut Takács Péter arra a következtetésre, hogy Deák a levelet tulajdonképpen Bécsnek, Ferenc Józsefnek szánta. Erre mutat, hogy postán adta fel, nem pedig, amint szokta, megbízható emberével küldte, s főként az a feltűnő adat, hogy a bécsi levéltár titkos kabinetirodai anyagai között megtalálható Deák levelének német fordítása. (Horváth Zoltán: Teleki László 1810–1861. Budapest, 1964. I. k., 461. o.) – Takács, 80–82. o.

abszolút hatalom ismételi megalapítására.”²⁷ Ekkor nem zárkózott el mereven a ’48-as törvények „némely részletének” módosításától, és még a „kölcsonös bizalom” szükségességét hangsúlyozta.

Töprengéseinek hamarosan újabb fordulat, az összbírodalmi pretenciával fel-lepő, centralizáló februári pátens és a Schmerling-kormány kinevezése vetett véget. Deák, írják barátai, elkomorult, szótlan, mint volt 1848-ban, midőn „a veszélyt közeledni látta”. Most már kimondta: az audienca idején még lehetett volna „becsülettel kiegyezni, de most az új pátens óta oda minden bizalom; a németek hátsó gondolatai nyilvánosak, mi harc nélkül el nem távolítható”. Deák szerint „ha ma vissza is vonnák a pátent, a bizalom megszűnt mindenkinél a kiegyezés lehetősége iránt”.²⁸ Ha az uralkodótól kívánt engedmények fejében alkotmányos szabadságot, anyagi felvirágzást és főként „Szt. István koronájának egységét biztosítani” lehetett volna, pár hete talán „érdemes lett volna ezen concessiókat téve, a forradalom bizonytalan terét kikerülni”.²⁹

Az 1861. évi országgyűlés történetének lázgörbéjét elemzők számára úgy látszott – akár dicsőően, akár bírálva konstatálták is –, hogy Deák hőmérséklete normális szinten maradt, hőemelkedést is ritkán mutatott. Ő még mindig az engedékenység és alku vagy az intranszigencia és szakítás dilemmájával küszködött. Politikusalkatának, különösen a szituáció mikromozgásai iránti páratlan érzékenységének ismeretében azonban árnyaltabban rajzolhatjuk fel helyzetértékelését. Amint fentebb kimutatni igyekeztünk, Deák az első pillanattól kezdve jól érzékelte, hogy a februári pátenssel nem egyszerűen egy új, bár központosított, de liberálisabb alkotmány váltotta fel a diplomát, hanem az autonómiákat elismerő egyezkedést az „összbírodalmi” egység alkotmányos gúnyába öltöztetett változata szorította ki. És ezzel a szituáció lényegesen megváltozott: parányi tér sem maradt a kiegyenlítésre. Megint a kivárás taktikája került előtérbe, csakhogy ez merőben különbözött az 1850-es évekéttől és a diplomát követő hónapok várakozásától is. Akkor Deák az engedékenység mértékét és kockázatát latolgatta, most a szakítás kedvező pillanatát várta, amikor a kiegyezés meghíusulásának ódiumát a bécsi kormányzatra és az uralkodóra lehet hárítani.

Ebből a nézőpontból nyomban más értelmet nyer az a rosszallást kiváltó gesztus, hogy egymaga elment az országgyűlésnek nem Pesten, hanem törvényellenesen Budán történt megnyitására, és hogy határozottan szembeszállt a királyi trónbeszédet negligáló országgyűlési határozat eszméjével.³⁰ Ebben sokan Deák alkukészségének jelét fedezték fel. Érdemi megnyilatkozásai ezzel szemben arra vallanak, hogy 1861 tavaszán szemernyi sem bízott a bírodalmi tanáccsal és Schmerling centralista kormányával való kiegyezésben,³¹ sem ezek közeli kiküszöbölésének lehetőségében, tehát a magyar országgyűlés érdemi tevékenységének sikerében sem. És

27 Kónyi, II. k., 541. o.

28 Lónyay Menyhért naplójából átvesszi Kónyi, uo. 593.

29 Uo.

30 Kónyi, III. k., 18., 29. o.

31 Deák többszörös elutasító álláspontjának tényei ellenére Szabad György úgy véli, hogy a felirati javaslatban jelzettnél jóval nagyobb közjogi változtatásokra is hajlott. Ezt a véleményét főként Dessewffy Emil Apponyi Györgyhöz írt egyik levelével bizonyítja. Ebben a levélben Dessewffy egy Deákkal folytatott négyezemközi beszélgetéséről számol be. Úgy vette ki Deák szavaiból, hogy

meglepő módon mindebben alig volt hajszálnyi különbség közte és a radikálisok között. Csakhogy ezek – a közeli elszakadás reményében – látványos demonstrációval akarták a hazai és külföldi közvéleményt szilárdságukról meggyőzni, Deák viszont egy előbb-utóbb elkerülhetetlen kiegyezés távlatában egy erőhatalmi feloszlással akarta az ausztriai alkotmányosság abszolutista jellemét felmutatni.³² Jól számolt azzal, hogy minél nyíltabban lép fel az uralkodó önkény, annál rosszabb pozícióból kezdeményezhet később valaminő újabb egyezkedést, amire pedig – ezt nem volt nehéz az európai konstellációból megjósolni – Ausztria már a közeljövőben rákényszerül. Bécs és Pest-Buda között a küzdelem 1861 tavaszán, anélkül hogy a szereplők teljes bizonyossággal előre látták volna, a kedvezőbb pozícióért folyt – a közvetkező kiegyezés tárgyalóasztalánál. Ebből a szempontból volt szerepe a „határozat vagy felirat?” közjogi érdekű kérdés eldöntésének, akárcsak a feliratok argumentációjának és hangnemének. A kibékíthetetlen ellentétek összeütközéséből, a felszított indulatokból született szituáció nem állt bensőséges összhangban a kiegyenlítő és kodifikáló Deák alkatával, de tökéletesen megfelelt az alkotmányos jogvédő Deák képességeinek. Kényes, de nem életveszélyes helyzetben, nem neki-szegezett szuronyok közepette kellett védelmeznie Magyarország alkotmányos önállóságát és a '48-as alap törvényességét. A két ismert felirat Deák politikai pályájának mesterműve.

Az első felirat intonációja imponálón határozott. Nyoma sincs benne a januári kérdésnek – az „engedni vagy szakítani egyaránt kárhozatos lehet” dilemmának. Most egyértelmű az állítás: „Ennyi baj és veszély között kettőre lesz főként szükségünk: szilárdságra és óvatosságra. Engedni ott, ahol az engedés öngyilkosság, kockáztatni ott, ahol arra szükség nem kényszerít, egyaránt bűn volna a nemzet ellen.”³³ Deák nem enged, és nem kockáztat: alkotmányos fedezékül a *pragmatica sanctio*t választja. Tulajdonképpen ennek az „alapszerződésnek” az újraértelmezése alkotja az első felirat gerincét. A „fundamentálissá” előléptetett jogforrás biztosította az ország önállóságát és saját törvényei szerint való kormányzását. Ha azonban az új februári alkotmány életbe lépne, Magyarország csak névre volna önálló, „tettleg pedig osztrák provincia”.³⁴

A továbbiakban Deák a jogi érvek nehéztüzérségével veri szét a birodalom egységéről és szétválaszthatatlanságáról hirdetett osztrák koncepciót, és bizonyítja a perszonálunióknak éppen a *pragmatica sanctio*ban lefektetett jogérvényét. Megnyug-

amennyiben „der a. g. Herr sich auf eine gemeinsame Basis mit dem Lande stellt, der größte Theil der Schwierigkeiten hinwegfalle”. Tehát akkor tűnnének el a nehézségek, ha a császár az országgal azonos (vagyis '48-as) alapra helyezkednék. Szó sincs tehát arról, hogy Deák ebben a beszélgetésben eltért volna a feliratokban kifejtett álláspontjától. A '48-as alkotmány helyreállítása után – ezt sohasem rejtette véka alá – hajlott volna korrekciókra, elsősorban a hadügy és külügy közös kezelését illetően, ebben is az esetről esetre való, a két fél által kiküldött biztosok (Commissare) révén.

Dessewffy eléggé kusza és pontatlan beszámolójában kétszer is leszögezi: „das glaube ich bemerkt zu haben” Tehát az sem bizonyos, hogy jól értette Deák szavait, az sem, hogy pontosan tolmácsolta azokat, de még az sem, hogy nem újabb konzervatív manőver alátámasztására vonultatta-e fel a kis-é önkényesen idézett Deákat. Annyi bizonyos, hogy ezt a levelet semmiképpen sem lehet „döntő bizonyítéknak” felhasználni Deák kétszínűségének kimutatására. *Szabad*, 569–570. o. Dessewffy levelei Országos Levéltár, Dessewffy család levéltára. Acta publica 5. d. Keltezése 1881. július 9.

32 Ez világosan kitűnik a második felirat befejező részéből. *Könyi*, III. k., 269–271. o.

33 Uo. 35. o.

34 Uo. 37. o.

tatásnak szánta, hogy a magyar országgyűlés nem akarja a birodalom fennállását veszélyeztetni, és kész méltányosságból némi engedményt is tenni, de csak mint önálló ország, szabad egyezkedés alapján, elutasítva bárminő egybeolvadást.³⁵ A második felirat tanítani való lecke volt alkotmányosságból kezdő uralkodók számára. Deák előljáróban megismétli: „Az alkotmány sérthetetlen fenntartása a sanctio pragmaticában világosan kikötött föltétele a trónörökösödési jognak. E kettő egymással viszonyos”, vagyis az elfogadott uralkodó köteles az alkotmányt megtartani. A sanctio pragmatica nem ismer királyi teljhatalmat. „Felségedet, hacsak ismét abszolút hatalommal uralkodni nem akar, a teljhatalmú törvényhozás nem illetheti meg. Felséged mint magyar király, [...] szentesített törvényeinknek semmi részét önhatalmával [...] el nem törölheti; s valamint nem szükséges azon törvényeket fejedelmileg újra megerősíteni, mert azok már 1848-ban királyi megerősítéssel szentesítettek.”³⁶

Ez az érvelés nem pusztán alkotmánytani lecke, és nem is burkolt fenyegetés. A végkövetkeztetésben helyzetértékelés, meggyőződés és alkat összhangja szólal meg. Ha a fejedelemnek jogában állna a korábban szentesített törvények érvényét el nem ismernie, mi lenne akkor az alkotmánynak, a törvényességnek a biztosítója? Ez esetben az alkotmányosság, az állam biztonsága „az események játéka leend”. „Ezen folytonosságnak tagadása megsemmisíti azon közvetítő erőt, mely nélkül az érdekek összeütközésénél minden kérdés csak az önkény hatalmával vagy a fegyver élével volna megoldható, s mely nélkül a népeknek és fejedelmeknek nem volna egyéb választásuk, mint abszolút uralkodás vagy forradalom.”³⁷ Mindkettő a jogtalanság és a bizonytalanság forrása, amely aláássa az államok és a népek biztonságát.

Ez a felirat, nyilvánvaló, nem az egyezkedés, hanem a szembenállás vagy az ellenállás programja volt. Deák, a feloszlás bizonyosságának tudatában, eleve az uralkodóra hárította a szakítás ódiumát. „Fájdalommal látjuk, hogy Felséged a legmagasabb királyi leirat által minden kölcsönös értekezletet lehetetlenné tett, s azoknak fonalát végképp megszakasztotta.”³⁸ S aztán a sokat idézett – és igencsak ritkán követett – zárszavak: „Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet...” A tűrés és ellenállás meghirdetése Bécsnek – és az egész országnak. Deák jól érezte a szituációt: a felíratra az országgyűlés feloszlása következett, s az abszolutizmus „provizórikusnak” beharangozott visszaállítása.

*

A feliratok szerzője a magyar közvéleményben osztatlan népszerűségnek örvendett, sőt az egyöntetűséget tekintve népszerűségének csúcspontjára érkezett. Dicsérték a konzervatívok, elismeréssel szólt róla Kossuth. Deák – írta – „a nemzet jogait törvényes téren férfiasan megvédette [...] Ha e felírás után törésre kerül a dolog, Isten, világ s a história előtt csakis az osztrák házra hárulhatand a felelősség.”³⁹ A kivárás és türelem jelszavával elvben egyetértés mutatkozott, de a tartalmát tekintve

³⁵ Uo. 44–45. o.

³⁶ Uo. 241., 251. o.

³⁷ Uo. 256. o.

³⁸ Uo. 271. o.

³⁹ Kossuth, III. k., 648. o. – Pontosabb közlés: Szabad, 586. o.

erősen megoszlottak a vélemények. A konzervatívok az alkudozás türelmes folytatását javasolták és gyakorolták, abban reménykedve, hogy a császár nem ejtette el végleg a konzervatív kibontakozás meglelt fonalát. Kossuth úgy értelmezte az alternatíváját, hogy vagy tűrés közben felkészülünk a fegyverfogásra, vagy kivárjuk, amíg az osztrák megadja, amit most megtagad.⁴⁰ Ám Deák közvetlen elvbarátai, Eötvös és Kemény sem a passzivitást, hanem az egyezkedés folytatását sürgették,⁴¹ különösen akkor, amikor Ferenc József új terv kidolgozásával bízta meg Apponyi György országbíró.⁴²

Deák az ő sürgetésüknek sem engedett.

Ausztriában – mondta – minden a körülményektől függ. „Mihelyt a körülmények úgy kívánják, ha nem kérünk, ha nem közeledünk is, adni fognak, vagy legalább ígérni; ha a körülmények [...] jóra fordulnak, akkor, ha kérünk, még kevesebbet adnak, illetőleg semmit.” Ha majd megérik a helyzet, „felkeresnek bennünket is”.⁴³

Így lőn. Amíg 1862–1863-ban az osztrák liberálisok és a Schmerling-kormány közti idill tartott,⁴⁴ s amíg ennek derűs látványa a pénzvilágot meghatotta, míg a nagysztrák birodalmi remények néhány röpké hónapra felcsillantak,⁴⁵ s úgy látszott, hogy Erdélyben a magyarok nélkül is elboldogulnak a félalkotmányossággal,⁴⁶ addig inkább vittek, mint adtak. De nem az aktivitást sürgetők ítélték meg helyesen a szituációt, hanem Deák helyzetérzékélése működött ezúttal is hibátlanul. A restaurált abszolutizmus „provizórium” lassacskán már „definitivummá” merevedett, amikor a sorozatos kül- és belpolitikai kudarcok a Schmerling-kormány ellen hangolták az udvart is, a kormányt támogató Alkotmánypárt liberálisait is. A Reichsrat szolistái a korábbi kemény akkordokról moll hangnemre váltottak. Az 1864. évi őszi ülésszakon az a vélemény kerekedett felül, hogy addig Ausztriában sem szilárdulhat meg az alkotmányosság, amíg Magyarországon abszolutizmus uralkodik.⁴⁷

A bécsi felhívásra adott válasz az 1861-es magyar álláspontot fejtette ki – ugyancsak lágy hangszereléssel.⁴⁸ Szerzője, Eötvös, Deák tudtával, tehát „félhivatalos” véleményként írta meg cikkét, amelyben Deákot közvetlenül is megszólaltatta. Kiegyenlítés akkor lehetséges – nyilatkozta Deák –, ha Ausztria a beolvasztás, Magyarország pedig az elszakadás szándékától megválík.⁴⁹

40 Kossuth, uo. és Szabad, 588. o.

41 Beksics, 274–275. o. Deák türelemre való intése. Kónyi, III. k., 292–293. o.

42 A tervezetet közli Kónyi, III. k., 302–315. o. – Redlich, II. k., 309–310. o.

43 Falk, 68. o.

44 Rogge, 122. o. – Kónyi, III. k., 149–151., 289–290. o. – Somogyi, 32–34. o.

45 Srbik, III. k., 413–421. o. – Friedjung, Der Kampf um die Vorherrschaft, I. k., 47–48., 53–54., 57–66. o. – Somogyi, 40–41. o.

46 Redlich, II. k., 316–329. o. – Mester Miklós: Az autonóm Erdély és a román nemzeti követelések az 1863–64. évi nagyszabasi országgyűlésen. Budapest, 1936.

47 Ezzel kapcsolatban a *Pesti Napló* idézi a bécsi *Pressét* és a *Wiener Lloydot*, 1865. november 1., 5., 11. számában. – Somogyi, 48–53. o.

48 *Wiener Lloyd*, 1864. november 26., magyarul *Pesti Napló*, 1864. november 30. Idézi Hanák, Deák húsvéti cikkének előzményei. (Ld. kötetünkben. – A szerk.)

49 Uo. 567. o.

A kedvező pesti válasz hatása már érezhető volt a Reichsrat felirati vitájában. 1864 adventje szemmel látható fordulatot hozott, új szituációt nyitott a monarchia polgári átalakulásának kinkeserves folyamatában. A helyzet megérett, és ahogyan Deák megígérte, Bécs kereste fel őt.

1864. december 27-én Anton Augusz báró, a helytartótanács egykori alelnöke, fontos megbízatással jelentkezett Deáknál. Ma úgy mondanánk: interjút készített vele egy esetleges kiegyezés feltételeiről.⁵⁰ Deák két alapfeltételt állított: a magyar korona országai integritásának és a *pragmatica sanctio*-ba foglalt törvényes alap jogfolytonosságának helyreállítását. Ebben semmi újdonság nem lett volna, ha Deák ezúttal nem kezdett volna bele egy új fejezetbe: a közös védelem kötelezettségéből következő közös ügyek pontosabb körülírásába. Ilyen ügyek körébe tartozik, mondta, az uralkodó udvartartásának és a közös védelemnek a költségvetése, beleértve a költségeket is. Ezek kezelésére nem egy közös parlament kell, hanem a két ország parlamentjei által kiküldött testület, amelyben a közös ügyekről döntenének.⁵¹ Az az új elem, hogy Deák egyáltalán belement 1848 módosításának konkrét kérdéseibe, arra vall, hogy Augusz megbízatását a komolyan vehető tárgyalások kezdetének vélte, amelyből kedvező folytatás következhet. Nem csalódott. Augusz báró még kétszer kereste fel, 1865 februárjában, immár hiteles uralkodói megbízás alapján, és áprilisban, egy előzetes megállapodás tervezetének jóváhagyása végett.⁵²

Előállt tehát végre az a szituáció, amely leginkább megfelelt Deák politikai elképzelésének: a traktáció és a kodifikáció időszaka, a kiegyenlítés és a megvalósítható alkotmányos önállóság nagy alkalmát. S amikor megtudta, hogy az uralkodó az addigi tárgyalások szellemével elégedett, és Auguszt személyesen megbízta a végleges formába öntéssel, akkor kimondta a szót, amelyet Bécs négy éve várt tőle. Amennyiben az uralkodó elismeri és a koronázási hitlevélbe belefoglalja a jogfolytonosság elvét, akkor a magyar országgyűlésnek is el kell ismernie a *birodalom szilárd fennállásának biztonságát*, amelyet *semmi más tekintetnek nem szabad alárendelni*. Viszont a magyar alkotmány alaptörvényei is a lehetőségig fenntartandók.⁵³ Ebben már jól fejlett embrió formájában benne foglaltattak az 1867-i kiegyezés vezérlő elvei. Az utolsó, április 7-i megbeszélésen valóban az előzetes megállapodás pontozatait öntötték végleges formába. Ezúttal is a *pragmatica sanctio* volt az az alkotmányjogi kályha, ahonnan el lehetett indulni, és 1848 tapintatos érintésével, de integrálása nélkül el lehetett jutni a '67-es ígéret földjére. Deák hangsúlyozta, hogy semminő oktrojálást el nem fogad, de elfogadja, hogy a jövőben „a Monarchia minden közös ügyei közösen és alkotmányosan tárgyalassanak”.⁵⁴ Ezek a tárgyalások előzték meg az elvi megállapodást közhírré tevő, nevezetes húsvéti cikkét, a közös ügyek kezelését taglaló májusi leveleket, majd az 1865. évi országgyűlés összehívását, amelyben

50 A Deák–Augusz tárgyalások eredeti iratai a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Kabinettsarchiv, Geheimakten, Karton 3. „Deák Franz” dossziében találhatók. Ismertette őket Wertheimer, Eduard: Neues zum Ostartikel Deáks vom Jahre 1865. *Pester Lloyd*, 1923. április 28. Felhasználta Redlich, II. k., 288–390. o. Részletesen közli Hanák: Deák húsvéti cikkének előzményei c. kötetünkben szereplő tanulmányában.

51 Uo.

52 Uo.

53 Uo.

54 Uo.

megnyílt a tér a hagyományos traktációra és egy új alaptörvény, az 1867. évi XII. törvénycikk hosszas megvitatására és szentesítésére. Ez a két év volt a szituáció és alkathatóságának fénykora, Deák művének betetőzése. Ekkor mutatkozott meg talentumának – mondjuk: *ars politicájának* – nagyvonalúsága és fortélyossága: úgy védelmezte az alkotmányosságot a cezarizmus önkénye ellen, hogy engedett a szigorúan vett törvényes jogokból, ezekből viszont úgy engedett, hogy az abszolutizmust kényszerítette visszavonulásra. Deák úgy vette revízió alá negyvennyolcat, mintha az osztrák februári alkotmányt revideálná, ámde olyan művészi értelmező hajlékonysággal vezette vissza annak alapelvét a *pragmatica sanctióra*, amilyen éleselméjűséggel cáfolta korábban a két alkotmányos rendezés közötti bárminő kapcsolatot fennállását.⁵⁵

Deák csillagórája 1867. május végéig tartott. E hónap 29-én a képviselőház hatalmas többséggel megszavazta a kiegyezésről szóló javaslatot. Tíz nappal később, június 8-án Ferenc Józsefet és hitvesét, Erzsébetet Magyarország királyává, illetve királynéjává koronázták. De a csillag ekkorra – szinte észrevétlenül – halványulni kezdett. Konkrét időpontot nehéz megjelölni. Deák a csúcra a königgrätzi vereséget követő audiencián ért fel, ám ugyanekkor kezdte meg a visszavonulást is. A meghívót a kancellária egyik tisztviselője, Mailáth kancellár unokaöccse személyesen vitte el hozzá Pusztaszentlászlóra. Deák komoran készülődött, július 18-án reggel indult. Meidlingben szállt ki, ott szállt meg. A szállodás annyit tudott róla, hogy szegény öregember, a háborúban eltűnt fiát megy keresni, s nem engedte zaklatni. Az izgatott magyar urak hiába várták aznap este a Sacherban. Másnap egyfogatún hajtattott be a Burgba.⁵⁶ Az audiencián, mint ismeretes, a császárt azzal lepte meg, hogy „a magyar nemzet Königgrätz után is csak azt követeli, és semmivel sem többet”, mint amit előtte követelt. Ferenc József ekkor felkínálta neki a miniszterelnökséget. Deák ezt tisztelettel, de határozottan elutasította, még tárcát sem volt hajlandó vállalni. Maga helyett Andrássy Gyulát ajánlotta a kormányfői posztra, őt tartotta a legalkalmasabbnak, „providenciális” férfinak.⁵⁷

Miért nem vállalta a miniszterséget, miért utasított el minden rangot, kitüntetést, még egy kis aranymedalions is, a király és királyné arcképével? Szerénységből? Talán túlzott szerénységből? A gyanúsítások elkerülése végett? Közelebb juthatunk a valószínű magyarázathoz, ha arra próbálunk válaszolni: miért nevezte Andrássyt „providenciális” államférfinak? Bizonyára megfontolta, hogy Andrássy gazdag, befolyásos arisztokrata család sarja, kitüntette magát a szabadságharcban, távollétében halálra ítélték, de megtérve térhetett haza. Legalább ilyen súllyal eshetett latba, hogy érezte: a kiegyezés megkötésével az ő ideje lejárt, új szituáció kezdődik, a birodalommal való együttélés uralmi rendszerének kiépítése, amelyhez fiatalabb, energikus emberek, a birodalomban hívó politikusok kellenek. Az új éra követelményei aligha lesznek összhangban a deáki alkattal.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ *Könyi*, III. k., 767–768. o.

⁵⁷ Uo. 769. o.

Egy röpke epilógusban hadd emlékeztessenek fő jellemvonásaira. Deák nem született vezérnek. Távol állt tőle a politikai mágia. Hiányzott belőle a képesség a hatalom szellemének uralmába hajtására. Jogász volt, közvetítő, kiegyenlítő, békeszerző, nem uralkodó, nem bíró vagy végrehajtó. A letűnt kor, a reformkor embere, akinek a Monarchia a nemzet és liberális nemesi osztály fennmaradásának, az ország integritásának garanciája volt, nem pedig a hódítás kerete és bázisa. A szíve mélyén kevésbé bízott a dualista rendszer új korifeusainak alkotmányosságában és liberalizmusában. Az első években még részt vett néhány alaptörvény megalkotásában, de egyre kedvetlenebbül, egyre fáradtabban. 1873-ban még utoljára felszólalt a liberális egyházpolitika mellett, de ezzel saját pártjában sem aratott sikert.⁵⁸

Ezután teljesen visszavonult. Betegeskedett, készült a halálra. A végjátékban nagyon hasonlóvá vált reformkori küzdőtársaihoz, barátaihoz, Vörösmartyhoz, Széchenyihez, Kossuthhoz.

⁵⁸ *Ferenczi*, III. k., 388–390. o.

V. 1867 – európai térben és időben

Sokat szidják a történészeket. Ennek van is némi alapja. Sok történész a lelke mélyén politikus szeretne lenni, vagy az is lesz. (Annál rosszabb a történelemnek.) Az sem tagadható, hogy sok történelemfaragó szépíti vagy torzítja, politikai szenvedélyei, jobbik esetben világnézete szerint formázza a történelmet, mint gyerek a gyurmát, vagy elegánsabban: mint szobrász a márványt. De vannak, nem is kevesen, történészek, szakemberek, a szakma hivatott mesterei is. Ők rekonstruálják, nem konstruálják a történelmet, amint azt a divatos posztmodern szubjektív relativizmus hívei szaktudástól és felelősségtől egyaránt mentesen hirdetik. A történész verifikált forrásokból, okmányokból, összerakott adattöredékekből vagy szelektált halmozokból rekonstruálja a történelmet, közelítve, ha el nem is érve, a múlt valóságát, amely kissé hasonlít a kanti magánvaló dologra, teljesen meg nem ismerhető. Sok adat elpusztul, nyomtalanul eltűnik, és a történelmi tudattalanba zárt motiváció többnyire értelmezés kérdése.

És itt rejlik valami, a bizonyított tények falán valami rés, amelyen át a szubjektivitás beszűrődhet. Sokan szidják a történészeket, amiért állandóan változtatják a nagy történelmi események értékelését, értelmezését. Ebben is lehet valami, és ilyenkor az a bizonyos „pártosság” a ludas, de alapjában véve nem a történész változtatgatja az értékelést, hanem maga a történelem. Az idők rendjén kifejlő, önmagát magyarázó, a következmények egyre bővülő és változó fényében önmagát átöltöztető vagy vetkőztető történelem. Példánk a kedvelt témánk lesz, az 1867. évi kiegyezés.

1. A történetírás

A kiegyezés történeti és köztudati értékelésének több szakasza mutatható ki. Az elsőt, az egykorút, a napi politika érdekvizonyai és a közjogi kérdés primátusa jellemzi. A kortörténet krónikásai kivétel nélkül aktív politikusok voltak, például Beksics Gusztáv, Mocsáry Lajos, és idesorolnám Gratz Gusztávot is, akinek kétkötetes munkája, az 1934-ben megjelent *A dualizmus kora* mindmáig használható. A harmincas években bátran képviselt elvhű liberalizmusa, még ha elfogultságoktól nem mentes is, elismerést érdemel, annál is inkább, mert korismerete, jellemzései és adatai pontosak és jól tájékoztatók. Természetesen ő a kiegyezést mesterműnek, a nem így várt jövőendő fundamentumának tartotta.

2. A felelősségkutatás időszaka

Szekfű Gyula

A kiegyezés-historiográfia második szakaszában egy távolról sem hermeneutikus, hanem a velejéig politikai-ideológiai oknyomozás volt a hang- és mérvadó: a vere-ségért és Trianonért való felelősség kutatása és a felelősök, elsősorban a liberálisok és a demokratikus reformerek megbélyegzése. A nyitányt Szekfű Gyula híres köny-ve, a *Három nemzedék* intónálta. Ma is érdekes, ma is elgondolkodtató és vitára készítő írás. Ámde nem kívánom a könyv körül kavargott évtizedes vitákat felme-legíteni. Csupán két, jórészt metodikai kérdést emelnék ki, amelyekre a szakkritika kevés figyelmet fordított, pedig hatásuk sokáig, alkalmasint mindmáig érezhető. Szekfű e könyvében s későbbi műveiben is fölöttébb pozitívan értékeli magát a kiegyezést. „Békés úton 48-at nem tudtuk végrehajtani, végrehajthatóvá csak akkor lőn, miután az 1867. XII. törvénycikkben kiegészítést nyert. 67 nem egyéb tehát, mint gyakorlatilag lehetővé tett, végrehajtható 48”, sőt nála jobban biztosította ön-állásunkat és biztonságunkat. A kiegyezés a békességet kívánó nemzet, kiváló vezé-rei és a nemzet vágyait végtére megértő, az alkotmányosságot respektáló király tör-téneti alkotása. A katasztrófa forrása tehát nem a kiegyezés volt, hanem az utánakövetkező liberális politikai és gazdasági rendszer. A tőkés szabad versenyben a magyarság, semmivel sem tudván részt venni, visszahúzódott. „A végzetes könnyelműséggel [...] üresen hagyott teret elfoglalta, könnyűszerrel, konkurencia nélkül a zsidóság”, amely gazdasági hatalmát idővel a szellemi életre is kiterjesztet-te. Hogy a magyar politikai ellenzékre olyannyira jellemző nemzeti illuzionizmus uralkodjék el a közéleten, „ez a budapesti zsidó sajtó nélkül lehetetlen lett volna”.

És itt ne csak a bűnbakkeresés érveire figyeljünk, hanem a különös logikára is. Tehát: a kiegyezés, az alapszerződés, amely vitathatatlanul a magyar liberaliz-mus szülötte – és győzelme – volt, dicséretes, nemzetmentő cselekedet volt, de a belőle sarjadt rendszer, a liberalizmus, a romlás fő okozója – ez a két állítás nyil-vánvalóan *contradictio in adjecto*, vagyis olyan önellentmondás, amelyet történeti bizonyítóanyaggal nem lehet kimagyarázni.

Idekívánkozik most második kifogásom tárgya: a bizonyítás. Mindenekelőtt az a beállítás, hogy a dualizmus a hanyatlás kora volt. Szekfű egyszerűen nem vett tu-domást az ország látványos gazdasági modernizálásáról, a vasútról, a mezőgazdaság átalakulásáról, az iparosodásról, a közoktatás hatalmas emelkedéséről, az egészség-ügy országos megszervezéséről, de még arról a csodálatos kulturális virágkorról sem, amely mindmáig legszebb örökségeink egyike, s amely szellemi téren egy ne-gyedszázad alatt Európába röpítette az országot. (Elfoglultságában addig megy, hogy az egyébként sok munkájában kemény ítélettel illetett dzsentriben is különle-ges képességeket sejtet. Ez a hajdani elit „csekély éleslátással” megtalálhatta volna a boldogulását, „ha a kapitalizmus győzelmes szekerébe kapaszkodik, ha a földesuraság helyett ipari és kereskedelmi pályára megy. Így a föld terményei a ma-gyar földművelőtől magyar kézen át, magyar közvetítéssel jutottak volna el [...] a fogyasztóhoz”. És akkor jobb lett volna a liberális kapitalizmus? A bizonyítás elma-radt. A „magyar” jelző helyettesítette.)

E kifogások nem a századvéget megért történész *ex post* bölcsességének gyümölcsei. A Szekfű művében rejlő ellentmondásokra igyekeztem rávilágítani a fenti néhány szakaszban, figyelembe véve a kortársak kritikáját is. Ezeket az ellentmondásokat nem kisebb magyar és nem kevésbé széles látókörű gondolkodó, mint Németh László pellengérezte ki kegyetlenül már a harmincas években (*Kisebbségekben, Szekfű Gyula*). Németh szerint ugyanis a múlt század legfeltűnőbb bukása éppen a kiegyezés volt. A megelőző kudarcok traumájában nemcsak a császár ropant meg, hanem lelkében a nemzet is. Két megroppant szövetkezett egymással. „Így jött létre a magyar történet legvégzetesebb szerződése.” Németh mindenkéltől a ’48 és ’67 közötti természetes kontinuitás tételezését tartja Szekfű megtévesztő csúsztatásának. „Ha Szekfűnek szabad volt Kossuthot politikai zseninek magasztalva rosszhiszemű játékosként beállítani, talán én is megdicsérhetem itt Szekfű politikai zsenialitását: 67 nem volt 48” – írta. A kiegyezés, úgymond, csupán a belpolitikai autonómiát hagyta meg az országnak, de a függőség lényeges elemeit fenntartotta. ’67 „igazi átka azonban mégsem ez a háromnegyed vagy hétnyolcadnyi függőség volt [...] 67 erkölcsi csapda volt, amelyből nem nyílt szabadulás”. Mert az elaggott Monarchia jövőre ugyan már képtelen, de elnyomásra még erős építmény volt, s benne a magyarok is társtulajdonosok lettek: „a Habsburg-sas egyik feje piros-fehér-zöld sapkát viselt”. Még ha ezzel a hiperkritikával nem értünk is egyet, el kell ismernünk, Némethnek sikerült azt a logikai buktatót elkerülnie, hogy a kiegyezés apológiáját nyújtsa, miközben immanens következményeit elítéli. Sőt, amikor a kiegyezést történelemfogytiglani száműzetésre ítélte, úgy tűnt, egyúttal szigorú önkritikát is gyakorolt, és nagy lépést tett a tárgyilagos nemzeti önismeret felé. Igaz, a hagyományos magyar vezető réteg, kormányon is, ellenzékben is, részes és felelős volt a dualista rendszer torzulásaiért – és eredményeiért. Csakhogy itt megmutatkozik Németh önkritikai hajlandóságának ambivalenciája is.

A Habsburg-háztól átengedett uralom és elnyomás felét ugyanis nem az igazi magyar elit vette át, hanem „az álelit”, amelybe, „minthogy a magyarság ellenzékben maradt, egyre több renegátot kellett bevonni, az ország leggyengébb vagy legközbösebb népeiből: svábból, tótból, zsidóból [...] S a nagy hátrány még mindig nem az volt, hogy más népek hulladékát kellett a vérünkbe bocsátani [...] A nagy baj az volt, hogy a magyar ellenzék is benn volt abban, amiből a többi nép ellenzéké kinn lehetett.” E mondatokban ugyan már felmentő, illetve más népekre áthárító ítélet található, de még mindig önkritikusnak látszik a magyar ellenzék „bűnrészességének” elismerése. Csakhogy ilyen beismerés szöges ellentétben állt volna Némethnek a dualista rendszer nemzetidegenségéről és a magyarság kisebbségbe szorulásáról kialakított kerek koncepciójával. A magyar ellenzéken, és pedig a népszerű ’48-as függetlenségi ellenzéken tehát plasztikai műtétet kellett végrehajtani. Hogy „ez a Trianon ilyen borzalmasan sült el [...] annak épp a magyar alkotó ellenzék hiánya volt az oka: mi sem természetesebb, minthogy az igazi, a magyar államot föladó ellenzék szerepét éppúgy egy ellenzékbe csapó asszimiláns réteg vette át, mint ahogy a kormányt is az szolgálta ki”. Kérdezhetjük: akkor végső soron mi különbözik Németh álláspontja Szekfűétől? Úgy tűnik, abban, hogy a zsidók mellé vagy mögé besorolta a svábokat és a tótokat is. Hadd éljek itt szerzőnk for-

dulatával: ha Némethnek szabad volt Szekfűt politikai zseninek feldicsérve, „kormányozható színvakságban”, felszínességben elmarasztalnia, akkor talán én is elismeréssel adózhatok Németh „dialektikai” zsenialitásának. Mert egy nemes gesztussal vállalni a részességet a dualizmus „bűneiben”, de aztán a másik, vehemensebb mozdulattal e bűnöket az asszimilánsokra, zsidókra, svábokra, tótokra hárítani, és ezzel a politikai „bűnöket” végzetté szublimálni: ez a két háború közti korszak bűnbakkereső historizálásának mesteri teljesítménye volt.

Csak egy kicsit drága, s a magyar önállóságért és felemelkedésért küzdők nagyságához méltatlan. (Ehhez el kellett felejteni a szabadság oly igaz híveit, mint Irányi Dániel, Madarász József, Eötvös Károly, Ugron Gábor, Mocsáry Lajos, Justh Gyula. Meg kellett tagadni a magyar politika olyan nagyjait, mint az Andrássyak, a Lónyayak, a Bánffyok, a Tiszák, mint Apponyi Albert, Szilágyi Dezső, Csáky Albin, Berzeviczy Albert. Ehhez Eötvös Józsefet, legnagyobb kultúrpolitikusunkat, a barátai által használt németes „Pepi” felemlegetésével kellett magyarságában megsérteni.)

Számomra a legfájdalmasabb diszkvalifikáció azonban Deák Ferenc „werbőczyesítése”, „Deákban – írta róla Németh – megint a werbőczyzmus ül vissza nádori székébe, s a nemzet mindent elföldő nagy gondja az lesz, hogy milyen szerződést kössön a királyával [...] Hol van több szó a pragmatika szankcióról, mint a nemzetiségek törekvéseiről? [...] Több hivatkozás régi országgyűlésekre, mint Európa valódi állapotára, ha nem éppen Deáknál?” Németh súlyosan tévedett. Senki sem látta világosabban Európa valódi állapotát és – Kossuthon kívül – a nemzeti létet fenyegető veszélyeket, mint Deák.

Bibó István

A bukás okainak és felelőseinek oknyomozói között jelentős helyet foglal el Bibó István. Kérdésfeltevése közeli rokona Németh Lászlóénak. „Nálunk arról van szó – írta a magyar alkat eltorzulásáról szóló esszéjében –, hogy a magyar történelem utolsó száz esztendejének sorozatos katasztrófáiért [...] a magyar alkat, a magyar jelleg valamiféle meghasonlását, megromlását tegyük felelőssé. Ahogyan Németh László felteszi a kérdést, meg kell találnunk, hogy hol vészett el a magyar a magyarban.” Ámde csupán a kérdésfeltevés azonos, a válasz szögesen ellentétes Némethével. A demokrata Bibó ugyanis a fokozatosan erősödő hanyatlásért nem a liberalizmust, a végzetes „társadalmi deficitért” nem az asszimilációt, hanem elsősorban a parasztgyűlölő kisnemességet, majd a polgárosodásra renyhe, de a megalkuvásra serény köznemességet és utódát, a „rangtartó úriemberek” dzsentritípusát teszi felelőssé. Rájuk hárítja ódiумát az 1867-es kiegyezésnek is, amelyet a ’49-es bukásnál súlyosabb csapásnak, a liberális nemesi elit kishitűségéből, mondjuk ki, gyávaságából fakadó hazug megegyezésnek tekint.

A mögöttes motiváció értelmezésében azonban Bibó nagyvonalúbb. Belátja például, hogy a köznemesség, noha történelmének legjobb korszakát élte, „végül mégiscsak egy rendiségtől [...] át- meg átgárt társadalmi képződmény volt, mely a neki kiosztott polgári szerepet csak félig-meddig játszhatta”. Értetni látszik történelmi perspektívájának hibáit, kishitűségét is. ’48 bukásának traumatikus hatása „a magyarság társadalmi és értelmiségi vezető rétegeibe két döntő, s [...] félrevezető tanulságot rögzített bele. Az egyik az volt, hogy a Habsburgok birodalma olyan eu-

rópai szükségszerűség, melynek hatalmi köréből sikeresen nem vonhatjuk ki magunkat [...] A másik döntő és megtévesztő tanulság az volt, hogy ha netalántán mégis sikerülne a Habsburgok birodalmát felrobbantani, akkor együtt törne vele darabokra a történeti Magyarország is”, hiszen a nemzetiségek már 1848-ban kimutatták elszakadási szándékukat. Ne akadjunk most fenn azon, hogy az axiomatikusnak feltételezett két „tanulság” között logikai zökkenő áll fenn, hiszen ha Európa a hatalmi egyensúly alapkövének tekinti a birodalmat, akkor miért akarná felrobbantani, és a magyarok ugyan miért tennék ezt, ha egyszer a siker reményében úgysem menekülhetnek belőle?

A kérdés most már az, hogy a magyar nemzeti vezető réteg valóban téves, félrevezető tanulságokat vont-e le 1848 bukásának következményeiből, avagy Bibó került-e Kossuth optimizmusának hatása alá, aki akkor, a folyamatok kifejlése közepette még nem tekinthette át az egész nemzetközi és hazai tablót. Vajon a történelem tévedett-e, becsapva Európa hatalmainak államférfiait és velük együtt a Habsburg-abszolútizmus szorításában küszködő hazai politikusokat, vagy Bibó értelmezi-e tévesen a forradalom utáni korszak realitásait? Történészeink az elmúlt negyedszázad alatt nagy anyaggal és szakszerű elemzéssel kimutatták, hogy az egykorú Európában nem akadt hatalom, beleértve Oroszországot is, amely a Monarchia felbomlásztására törekedett volna. Az is jól bizonyított, hogy olyan kompetens hazai politikus sem volt, aki a bizonytalan, utópikus, a nemzeti kérdést amúgy sem megoldó kossuthi Duna-konföderáció tervénél ne tartotta volna biztonságosabbnak az Ausztriával való alkotmányos kiegyezést. Mindez azonban végtére történeti-politikai kérdés, mondjuk, a Kossuth–Deák vita repríze lett volna, ha a két axiomatikus tévedés feltételezéséből kiindulva, Bibó nem vont volna le alapvető morális következtetést. Mert ő nem csupán a kiegyezés tényét és a megkötők tévedéseit és realitásérzékük fogyatékoságát bírálta, hanem az egyezmény moralitását vagyis történeti létjogosultságát is súlyosan kétségbe vonta. A Monarchia részeinek kacifántos elnevezése, különösen az a szokás, hogy „odaát” az egész birodalmat Ausztriának mondták, „azt az illúziót keltette, hogy a régi Ausztria érintetlenül megmaradt..., a magyar nemzet illúziója viszont az volt, hogy Ausztria egy szomszéd ország” csupán. Az egész konstrukció „mindkét irányban mindenekfelett hazug volt. A dinasztíának azt hazudta a kiegyezés, hogy megmaradt a birodalma, mert nemzetközi és katonai teljhatalmát komoly korlátozásoktól mentesen megtartotta.” A magyaroknak viszont azt hazudta, hogy „megvan az önálló magyar állam, csak éppen a külügy és hadügy terén hiányzik az önállóság”. (Bibó erősen bírálja Deákot és Szekfűt amiatt, hogy szerintük a kiegyezés negyvennyolc szellemét valósította meg. „Valójában éppen ez a gondolatmenet volt az egész kiegyezés belső hazugságának az alapépítménye.”) Ez pedig több annak leszögezésénél, hogy a kiegyezés reakciós mű. Mert hiszen fél évszázadon át a haladás legjobb energiáinak fele vagy háromnegyede elveszett, abban az üresen őrlő malomban használdott el, amely „politikai fikcióból, hazug formulákból és hamis kényszerűségekből épült fel”.

És végül az ítélet: „a politikában hazudni nem lehet”. S ha itt-ott lehet is hazugságokat mondani, ezekre nem lehet „politikai konstrukciókat, politikai programot felépíteni. A kiegyezés további sorsa különös világossággal megmutatja, hogy a hazugság a politikában hogyan bosszulja meg magát.” Nem kívánok Bibó Istvánnal, kiváló politológusunkkal post mortem vitázni arról, hogy alkalmazható-e, és mennyi-

ben alkalmazható a politikára a moralitás etikai kategóriája. Arról sem, hogy hány hazugságok halmazára épített államrendszer állt fenn évszázadokig, vagy akár hetven esztendeig. De azt korunk és mai nemzedékeink orientálása végett le kell szögezni: a kompromisszumok természetében rejlik, hogy mindkét félnek le kell mondania valamiről, és a megegyezés idején, *per bonum pacis* egyik fél sem hirdeti harsányan, hogy az egész csak ideiglenes alku, és egyik fél sem árulja el távlati terveit. A kiegyezéshez bizonyára fűződtek nagyralátó tervek, paragrafusokba nem iktatott remények, titkos egyezségek, amit lehetett diplomatikusan elhallgatásnak, akár őszintétlenségnek nevezni, de nem lehet rájuk akasztani a csaló hazugságot, még kevésbé lehet ezt tekinteni a kiegyezés olyan szörnyű hibájának, olyan fundamentális ellentmondásának, amelyen az egész birodalomnak össze kellett omlania.

3. A kommunista felfogás metamorfózisa

Révai József

1867 értékváltozásainak viszontagságos útján új szakaszt és típust képvisel a marxista koncepció, amely maga is zezugos pályán jutott el a marxi állásponttól a „kommunista nacionalizmusig”. Ehhez a metamorfózishoz példaértékű Révai József szerepe. Révai a magyar kommunista párt vezető ideológusa volt, ámde a magyar múlt kutatása az 1930-as évekig éppoly kevés érdekelte, mint a többi kommunista vezető. A történelemhez az aktuális politika vezette el: a párt legfőbb célja, a következő forradalom jellegének a meghatározása. A pártban az 1919-es bukás után éles viták folytak arról, hogy a soron következő forradalom tiszta proletár jellegű legyen-e, vagy pedig radikális polgári. Ez a kérdés készítette Révait, hogy erős kritikával revideálja Szabó Ervint, főleg a '48-as forradalomról írt könyvét, ezután pedig maga forduljon komoly szakmai felkészüléssel 1848-hoz. 1932-ben, börtönben írta meg legjobb történeti tanulmányát, a *Marx és a magyar forradalom* című értekezést, amelynek végén megkísérelt választ adni arra a kérdésre, hogy „vajon polgári volt-e az 1848–49-es magyar forradalom? Ennek a kérdésnek – írta – nemcsak történeti, hanem politikai jelentősége is van.” Nem közömbös ugyanis a program kitűzésénél, hogy milyen volt a kiindulópont az ország polgári fejlődésében. Révai válasza úgy hangzott, hogy '48 alapjában véve polgári forradalom volt, de befejezetlen maradt, és a birtokos nemesség lévén a vezető ereje, sok feudális maradvány terhelte. Innen jutott el logikusan az átalakulást lezáró 1867-es kiegyezés témájához.

Engels megállapítását a polgári forradalmak kilengéséről a magyar helyzetre alkalmazva, Révai olyan analógiát mutatott be, hogy a kossuthi nemzeti radikalizmus 1849-es szélső kilengése és a Habsburg-abszolutizmus retrográd szélsősége után „a középbirtokos nemesség és a burzsoázia blokkja 1867-ben érvényesítette azt a középáramot, ami az 1848–49-es forradalom osztályerőinek objektíve megfelelt”. Kevésbé ideologikusan: a kiegyezés realitását a nemzetközi és a belső erőviszonyok megváltozása indokolta. Ausztria, a reakció egyik pillére, a cárizmus szövetségese, elvesztette létjogosultságát az európai demokrácia szempontjából. Másrészt Itália és Németország egyesítése és az 1863. évi lengyel felkelés leverése után „a forradalmi Németország és a forradalmi Lengyelország nélkül a független

Magyarország megteremtése [...] már nem volt érdeke az európai demokráciának, de magának Magyarországnak sem, mert a független Magyarország az akkori Európában mulhatatlanul a cárizmus vazallusa lett volna". Magyarországnak tehát meg kellett egyeznie Ausztriával, mert sem új forradalomra, sem külső segítségre nem számíthatott. „Ebben rejlik az 1867-es kiegyezés történelmi szükségszerűsége” és realitása – summázta álláspontját Révai.

Az idézett írások 1932 és 1938 között keletkeztek, amikor Révai – Marx nyomán – a kiegyezést feltétlenül reálisnak, a nemzeti kérdést kielégítően megoldottnak tartotta. Az évtized második felében azonban, amilyen mértékben a fasizmus-sal szembeállított kommunista népfrontpolitika előtérbe került, Révai tanulmányaiban is egyre nagyobb hangsúlyt kapott a nemzeti kérdés, mind 1848, mind 1867 értékelésében. Egy 1938-as tanulmányában már kategorikusan leszögezi, hogy „a magyar polgári forradalom fő kérdésévé a nemzeti kérdés lett”, ennek kellett alárendelni minden egyebet. Ennek megfelelően a nemzeti kérdés 1867-es megoldásának pozitív előjelét megkérdőjelezi, majd hamarosan negatívrá változtatja. A második világháború idején felerősödött a hazafias hang, a honvédő agitáció, a korábban mértékkel bírált Kossuth dicsőítése, majd heroizálása. (Ennek jellemző példája volt a néhány éve még „kispolgári utópiaként” kicsinyelt Duna-konföderáció-terv rehabilitálása, a kiegyezés „történelmi ellenlábasává” előléptetése. Így ismerte el Révai a terv két előremutató gondolatát: a német hódítás elleni magyar–szláv összefogást és a magyar birodalomról való lemondás készségét, amiről persze szó sincsen Kossuth eszméi értékű, de megvalósíthatatlan tervezetében. Mindezeket a „hangsúlyeltolódásokat”, igaz, a háborúra koncentrált szovjet népfrontpolitika motiválta, de azért bennük rejtett az antifasizmus megkövetelte perspektíaváltás és a magyar patriotizmus jó hagyományainak befogadása is.) A szovjetbarát propaganda és a nemzeti eszmének a kommunizmus szolgálatába állítása a háború után, a szovjet megszállás első éveiben bontakozott ki. 1848 centenáriuma már a kifejlett „kommunista nacionalizmus” jegyében zajlott le: a főrendező Révai igyekezett a forradalom örökségét kisajátítani, a forradalmat és hőseit a kommunisták elődeiként feltüntetni. Kossuthtal kapcsolatban deklarálta, hogy a kommunisták Kossuth eszméi örökösének, műve folytatójának tekintik magukat: „Nekünk, csak nekünk van erre jogunk, senki másnak!”

Ha egyszer az 1848-as forradalom a szocialista hazafiságnak nevezett nacionalizmus szerves részévé vált, akkor természetes, hogy 1867 viszont a reakció előzménye és előde, az ellenséggel való megalkuvás, sőt a hazaárulás egyik szimbóluma lett. 1948-ban Révai már minden közösséget, minden folytonosságot tagadott: „Az 1867 utáni feudális Magyarország és a 48-as Magyarország közötti törést csak a történelem meghamisításával lehetett eltagadni [...] A 48-as Magyarország fegyverrel harcolt a nemzeti függetlenségért, a 48 utáni Magyarország a Habsburg-birodalom, majd a német imperializmus nagyhatalmi érdekeinek áldozta fel a magyar függetlenséget.” (A szerencsétlen ország nemcsak feudálissá minősítettetett vissza, hanem a német imperializmus csatlósának szerepe is megelőlegeztetett neki.) 1952-ben pedig a korábban reális kiegyezésre a „gyalázatos” alku szígyenbélyege is rásütetett.

A kommunista nacionalizmus nagyjában-egészében Révai nyomdokain haladt a kiegyezés becsmérlésében. Ezzel kapcsolatos véleményemet egy hosszabb elemző tanulmányban kifejtettem (Valóság, 1973, 12. és 1974, 12. sz.). Ott rámutattam,

hogy az ötvenes, hatvanas években, a marxizmus–leninizmus legrosszabb, eufemisztikusan „dogmatikusnak” nevezett szakaszában a történetírás nálunk is erősen a kommunista nacionalizmus befolyása alá került. A hangsúly egyre inkább a megalukvásra, a kártevésre helyeződött. (A kiegyezés Magyarországot „félgyarmati függő országgá” tette, amelyben a „legszemérmertlenebb politikai elnyomás és a legféltelenebb gazdasági kizsákmányolás” uralkodott. A kiegyezés következtében az ország a kapitalizmus fejlődésének „legelőnytelenebb, legfájdalmasabb útját” járta meg – olvasható egy korabeli pártoktatási tankönyvben.) Mindaddig, amíg a kiegyezés és következményei vizsgálatában a kárhoztatás felsőfokú jelzői, rossz retorikus frázisok döntötték el a korszak gazdasági fejlődésének tényvalóságait, és mindaddig, amíg a vita arról folyt, hogy lehetett-e gyors gazdasági növekedés és bárminő iparosodás az Ausztriától függő országban, addig nem lehetett gyors fejlődés az Ausztriától már független, de a kommunista uralomtól függő történetírásunkban.

4. A kommunista dogmatizmus és nacionalizmus ellen

Ez az ideológia mégsem vált általánossá. Hatottak Révai korábbi realisabb értékelései, és főként alapos, szakszerű kutatások tisztázták a kiegyezés alap- és részkérdéseit. A centenárium idején sokoldalú, kiegyensúlyozott kép alakult ki, amely kimutatta a kiegyezés korabeli realitását, a monarchiai modernizálás és polgárosodás jelentős pozitívumait és egyúttal az egész rendszer immanens ellentmondásait, hátrányait is. Felújult az igazi kossuthi kritika is. Ezt az álláspontot hitelesen és alaposan, Kossuth óvásait és bírálatait követve, bizonyos fokig korrekciókkal ellátva és értelmezve, Szabad György képviselte. Szabad több tanulmányban, kézikönyvben domborította ki Kossuth nemzeti intranzigenciáját, politikai demokratizmusát. Érdemes itt az ősforráshoz, Kossuthhoz visszanyúlni.

A kossuthi kritika érvei

Ismeretes, hogy Kossuth 1866-ban írt értekezéseiben, majd az 1867 májusában publikált híres *Kasszandra-levelében* óvta a nemzetet a Habsburg-házzal való alkutól, és profetikus hévvel vetítette előre a készülő kiegyezés súlyos következményeit. Kossuth főbb érvei a következők voltak: 1. A kiegyezés jogfeladás, az ország lemond a függetlenség legfontosabb attribútumairól. 2. A közös ügyek révén az erősebb Ausztria elnyeli Magyarországot. 3. Ausztriához kötődve az ország belesodródik egy hamarosan kitörő háborúba. 4. Ausztria élő holttetem (cadaver), elkerülhetetlen pusztulásával együtt Magyarország is elpusztul. („Ne ajánlkozzék Magyarország a máglyának, amelyen a történelem kérlelhetetlen logikája az osztrák sast elégeti.”) És végül: 5. A kiegyezés lehetetlenné teszi a hazai nemzetiségi kérdés demokratikus megoldását és ezzel együtt a szomszédokkal való megegyezést. („Egy gondolata legyen minden magyarnak: Ausztria megsemmisítésének siettetésével a népek szövetségét s e szövetségben a szabadságot megalapítani.”)

Az intelmek első három pontja vagy nem vált be, vagy hatása nem bizonyult olyan katasztrofálisnak, amint azt Kossuth jósolta. A 4. és 5. pont azonban valóságos veszélyre hívta fel a nemzet figyelmét, és a nemzetiségi kérdés megoldásának

mulaszthatatlan szükségességét hangoztatva, a dunai kis népek szövetségében jelölte meg a megoldást, a kimenekülés útját a kiegyezés csapdájából.

Kossuth érvei és jóslatai a maga korában, Trianon után, majd a második világháború után is erősen impresszionáltak a magyar közvéleményt, kiváltképp a történészeket. Magam is elfogadtam a kossuthi kritika említett pontjait, még ha javaslatai néha a realitások fölött lebegtek is. (S ha optimizmusát inkább a hit, mint a valóságismeret táplálta. A kiegyezés idején például a megrendítő katonai vereségek és a belső zavarok joggal láttatták Ausztriát meggyengült, ingatag birodalomnak, ha nem is „cadavernek”. A múlt század derekán, ’48 lehangelő példái ellenére még reménykedhetett a szabad népek testvéri szövetkezésében, valaminő [kon]föderációban, habár a nemesi vezető réteg humánus toleranciájától, különösen a nemzetiségi autonómiák elfogadására való készségétől – amit ő maga sem fogadott el – nem sokat várhatott.) Csakhogy az elmúlt száz évben a történelem sok titkot feltárt, sok romantikus illúziót szétfoszlatott, és a közép-európai népek szabad szövetsége iránt inkább a kételkedést, mint a reménykedést bátorította. Jogosnak érzem tehát, hogy a 20. század végén néhány alapkérdést újra feltegyünk a kiegyezés jellegét és következményeit illetően.

5. A kiegyezés európai térben és időben

Néhány alapkérdés újragondolása

Az idézett kossuthi programjelszó realitásának három alapfeltétele volt: az első az, hogy Ausztria feltételezett végelgyengüléssel halála tény legyen, ne vágyálom, illetve akadjon erő, amely megsemmisíti. Csakhogy Ausztria a vereségek ellenére sem haldoklott, még az 1866. évi königrátrzi veresége után sem akarták megdönteni, sem a magyar vezető réteg, sem a cseh politikusok, legkevésbé pedig Bismarck, aki Ausztriában korán felismerte a jövőendő szövetségest a „szláv veszéllyel” szemben. (Fennmarad még az az ellenérv, hogy ha Ausztria megdöntésének ideje nem is jött el, de további gyengítése és az 1848-as alkotmány kikényszerítése talán lehető volt volna. Talán. Ha lett volna magyar hadsereg. Ha ehhez nem kellett volna a porosz segítség, a Bismarckkal való szövetség, amelyet a hazai liberálisok, okkal-joggal, nagyobb rossznak véltek, mint a Béccsel való megbékélést.)

Tételezzük azonban fel, csupán második alapkérdésünk reálértékének megfontolása végett, hogy Königrätz után Magyarország visszanyeri függetlenségét. Ott áll egyedül, a bismarcki Reich és a cári birodalom közé ékelve, vesztes külső fenyegetések és nemzetiségi szeparatista törekvések árnyékában. Vajon a politikai nemzet zöme megragadta volna-e a szabad népek szövetségének eszméjét, főként ha az szükségképpen az ország decentralizálásával, nemzeti autonómiák kialakulásával járt volna? Erre az analóg választ a vezető elit már a kiegyezés előtt, a Duna-konföderáció vehemens elutasításával megadta. Ezzel ugyan olyan ellenérv perelhet, hogy egy független, kossuthi vezetésű országban más lett volna a politikai elit összetétele és beállítottsága. De mi bizonyítja, hogy létezett másféle, jóval demokratikusabb politikai elit, mint ami a magyar társadalomból kitellett? Akadt volna-e egyetlen magyar, akár a ’48-as szélbal soraiban is, aki hajlandó és képes lett volna

egy önállóvá lett országban Trianon önkéntes leszámítolására? És ha, folytassuk csak a hipotézist a harmadik alapkérdés megvilágítása végett, egy kossuthi szellemű politikai elit hajlandó lett volna nagyobb engedményekre, mondjuk, teljes közigazgatási és kulturális autonómiára is, megelégedtek volna-e a hazai nemzetiségek akkor vagy a következő évtizedekben ennyi engedménnyel? A történelem már a dualizmus korában, majd a versailles-i békerendszer megalkotásakor azt mutatta, hogy nem; hogy minden kis nép nemzeti szuverenitásra, önálló államiságra tör, akár a soknemzetiségűvé válás veszélyei ellenére is. Napjainkban a történelem Jugoszlávia és Csehszlovákia példájával bizonyította, *quod erat demonstrandum* – már egy évszázada.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a Habsburgok birodalma még életképes volt, amit egyébként utolsó fél évszázadának fényes gazdasági és civilizatórikus eredményei, kulturális virágkora és sok pozitív reformja bizonyít. És azt is megállapíthatjuk, hogy a magyar nemzeti társadalom nacionalizmusának toleranciaküszöbe alacsonyabb volt, mint amennyit a nemzetiségi egyenjogúság korabeli követelményei megkívántak, hasonlóképpen alacsony, mint a nemzetiségek nacionalizmusának kompromisszumkészsége bárminő dunai vagy közép-európai szövetség megalapozására, akár csak tudati-lelki feltételeinek méltánylására.

Ha ez így volt, ha az egész korabeli európai szituáció a nyugalmi egyensúly fenntartásán alapult, s ha a korszellem vagy a birodalmi, vagy a nemzetállami koncepciókat sugallta, akkor miért és mennyiben volt az 1867. évi kiegyezés megalkotóival és híveivel együtt felelős a 20. század katasztrófáiért, a világháborúért, a felbomlásért? Akkor 130 év távlatából egyes személyeket, pártokat, csoportokat kell kárhoztatnunk, vagy netán egészében a liberalizmust és a nacionalizmust, amelyek a világ más részein szerencsés és tartós alakulásokat teremtettek? El kell gondolkodnunk azon, hogy napjainkra érdektelenné vált a közjogi vita a jogfeladásról, az önállóság kellékeiről való lemondásról, viszont tudományos szempontból megoldódott az ország „félgyarmati” függéséről folytatott vita, továbbá szélesebb távlatokba helyeződött a nemzetiségi politika és az asszimiláció problematikája, és már egy fél évszázada elpárolgott a felelősségkutatás indulata is. Úgy vélem, itt lenne az ideje újragondolni, melyek voltak Európa fő fejlődéstendenciái az újkorban, és ebben a kontinentális térben és időben elhelyezni az osztrák–magyar kiegyezést.

Az európai fejlődés tendenciái

E rövid tanulmány keretében a hatalmas témakörből csupán két kérdést emelhetek ki: a struktúra és az erőviszonyok újkori megváltozását és a nemzeti dezintegráció problematikáját Közép-Európában. Az Európa nyugati és középső régiója közti alapvető strukturális és pozicionális eltolódás, amint ismeretes, abban állt, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés súlypontja az atlanti partokra helyeződött, és a Nyugat lett a fejlődésirányító centrum. Közép-Európa viszont fokozatosan a perifériára szorult, vontatottan és megkésetten bontakozott ki a feudális rendszer korlátai közül.

Az európai fejlődés új trendje kiváltképp kedvezőtlenül érintette Kelet-Közép-Európát, ezen belül is főként Magyarországot, mert a lemaradást két regionális érvényű, de roppant történelmi kihatású csapás súlyosbította: a Habsburg-uralom kiterjedése keletre és a török hódítás. Bár e kettő negatív hatása nem volt, illetve

végkövetkezményében nem lett azonos, az újkor kezdetén a Habsburg-ház, ez a népek és országok feletti, teljesen önérdekű dinasztia, amely európai hegemoniára tört, és keleti tartományainak csak a védőgát szerepet szánta, vaskosan hozzájárult Magyarország romlásához, habár a főszerepet ebben a török hódoltság játszotta. Idézzük csak a legfőbb mutatókat! Mátyás király korában, a 15. század végén az ország lakossága 3,5–4 millióra becsülhető, ennek mintegy háromnegyedét tette ki a magyarság. (Egy évszázad múltán, beleszámítva a jelentős balkáni bevándorlást is, a szám szintén 4 millió körül mozgott, ami stagnálásról, sőt visszaesésről tanúskodik.) Fényes Elek 1842. évi becslése szerint negyed évezred alatt a lakosság száma 12 millióra, tehát háromszorosára nőtt, ám a magyaroké csupán 50–60%-kal, vagyis arányuk éppen a felére, 38–40%-ra esett vissza. Feltűnően megnőtt viszont a hódoltság idején és a 18. századi betelepítések során bevándorolt németek, románok, délszlávok száma, összesen mintegy 3–3,5 millió, a korábban itt lakókkal együtt 7 millió fő. Világosan látható az etnikai arányok teljes átalakulása, vagyis az ország nemzetiségi struktúrájának gyökeres megváltozása.

A hanyatlás folyamatából következően ugyancsak megváltozott Magyarország nemzetközi pozíciója is. Mátyás országa erős középhatalomnak számított, amely nem esélytelenül aspirált valaminő közép-európai (cseh–osztrák–magyar) integráció realizálására. Mátyás idejében még Bécs büszke vára nyögte a magyar hadakat, és a két szomszédos hatalom sem volt még igazi nagyhatalom: Németország belső zavarokkal küszködött, Oroszország pedig csak 1480-ban szabadulván fel a tatár uralom alól, III. Iván éppen hogy hozzákezdett a birodalomépítéshez. A 19. század derekán, a szabadságharc leverése után azonban az ország a Habsburg-abszolutizmus jogfosztott, feldarabolt tartománya lett, és nyugatról-keletről két félelmetes nagyhatalom fogta közre. Ebben a roppant kedvezőtlenül alakult helyzetben, teljesen megváltozott nemzetiségi struktúrában, hajdani európai pozíciójának elvesztése után az ország vezető rétege valóban nem tehetett mást, mint hogy a legkevesebb áldozattal és a legkisebb veszéllyel járó kompromisszumot választja.

Második vitakérdésünk az európai fejlődés trendje a 18–19. században. A kora kapitalizmus Nyugaton az állami centralizáció és a nemzetállami decentralizáció párhuzamos tendenciáit hozta létre a fejedelmi abszolutizmus és a polgári nemzet formájában. A helyi sajátosságoktól eltekintve a polgárosodás, a nemzetté válás és a modern államszerveződés egységes folyamatot alkotott, még ha mindenütt maradtak is kisebb-nagyobb hagyományos vagy öntudatos nemzeti közösségek. Mindazonáltal a nemzetállami dezintegráció és az egységes államkeretek kialakulása progresszív fejlemény volt a feudális partikularizmussal szemben. A nyugati nemzeteszme és államforma példája nagy befolyással ösztönözte a közép-európai kis népek polgári fejlődését és nemzeti öntudatosodását. Csakhogy ebben a régióban a modernizáció, a polgárosodás és a nemzetté válás nem állt korrelációban egymással.

A Habsburg-monarchiában a lakosság többszörösen soknemzetiségű volt, de az államhatalom nemzet feletti. A hatalom Bécs központú és abszolutisztikus volt, de az országok és tartományok történeti jogállásuk szerint decentralizáltak. A hatalom, ha megkísérelt centralizálni és egységesíteni, belebukott, mint II. József. A monarchiában az állami centralizáció és a nemzeti dezintegráció szöges ellentétben állt egymással. A modernizáció úgyszintén felülről indult, de csak a felszínig jutott, oda is csupán néhány osztrák és cseh tartományban, és főként gazdasági meg igaz-

gatási reformokra korlátozódott. Az ausztriai modernizáció alig kapcsolódott össze a polgárosodással és a nemzetté válással, sokkal kevésbé, mint Magyarországon vagy Csehországban. Egyrészt tehát az abszolutizmus által takarékosan adagolt reformkezdemények álltak szemben a sodró erejű magyar és cseh nemzeti mozgalommal. Másrészt – és ez még súlyosabb következményekkel járó ellentmondás volt – az elnyomott kis népek ébredő nacionalizmusa többnyire maga alá rendelte a polgárosodás nagy eszméit, a liberalizmust és a kiscépi szolidaritást.

A közép-európai dezintegráció ellentmondásai

A megkésett nemzetté válás egyik negatív következménye tehát az volt, hogy ebben a soknemzetiségű régióban az egymással ütköző nemzeti igények a demokratizálást hátráltatták vagy csírájában elfojtották. Ezzel kapcsolatban a tragikus ellentmondás akkor mutatkozott meg teljes mélységében, amikor a gazdasági modernizáció folyamata összeütközésbe került a nemzeti dezintegráció uralkodó irányzatával. A századforduló idején a Monarchiában többdimenziós konfliktusok éleződtek ki. Egyrészt a nemzetállami törekvések ütköztek bele a soknemzetiségű, de dualista államszerkezetű rendszer falába, másrészt a nemzetközi hatalmi konfliktusok során a Monarchia elvesztette korábbi támaszeit, Angliát és Franciaországot. A századelőn kialakult situáció sajátossága abban rejlett, hogy a nemzeti dezintegráció konfliktusai összekapcsolódtak az imperialista hatalmi konfliktusokkal, ami minden korábbinál súlyosabban aláásta a Monarchia stabilitását. A nemzetállami dezintegráció újabb hulláma hamarosan szétzúzta a régió biztonságát és országainak békéjét.

Ha már most ebben a történeti térben helyezzük el a kiegészítést, akkor elég egyértelműen állíthatjuk, hogy a fő tendenciaként érvényesülő dezintegráció dagályakor sem a dualista rendszernek, sem más, jóval demokratikusabb föderatív átalakulásnak nem lehetett esélye a közép-európai bomlás feltartóztatására. Az időtávlat bővítése végett villantsuk fel közelmúltunk egyik történeti pillanatát: a kommunista rendszer bukásával kivételes alkalom nyílt egy regionális kiegészítésre. 1989–1990-ben, a reményeket megcsalva, ismét a dunai népek nacionalizmusa, a nemzetállam abszolút prioritása kerekedett felül, hetven év diktatúráinak, fasiszta és kommunista elnyomásoknak keserves élményei és a racionalitás józan érve ellenére. Annak ellenére, hogy Európában a második világháború után ismét az integráció vette át az uralkodó irányzat szerepét. A nemzeti államalakulás alkalmasint utolsó hulláma napjainkban vonul végig a régióban, és, amint fentebb utaltam rá, szemléletesen bizonyítja a hajdani és a mai soknemzetiségű államok felbomlásának elkerülhetetlenségét.

Ez a kategorikus megfogalmazás azt a benyomást keltheti, mintha az újkori európai fejlődéstendenciát, a dezintegráció uralmát történelmi determinációként – magyarul balsorsként – fognám fel, és nem tendenciaként. Sietek ezt a benyomást eloszlatni. A dezintegráció ugyan uralkodó irányzat volt, de nem kizárólagos, és főleg: a soknemzetiségű birodalmak felbomlása is sokféleképpen mehetett végbe: háborúval, összeomlással vagy megegyezés alapján. Németh László szavait idézve, annak, hogy „ez a Trianon ilyen borzalmasan sült el”, vannak konkrét, emberekhez, csoportokhoz, kormányokhoz köthető okai és felelősei.

Vegyük a dualizmus kori magyar politikai elitet, és fogadjuk el, hogy a magyar hegemonia és a területi integritás megőrzése szent és sérthetetlen dogma volt, ame-

lyen nem tudtak túllépni. Ámde e dogma tiszteletben tartásával is lehetséges volt távlatosabb külpolitika és az 1868. évi törvény szellemében bővített nemzetiségi politika. Csupán három példát említek. Az egyik a cseh trializmus kérdése, amely 1871-ben a megvalósulás küszöbére érkezett. Prága már a koronázásra készült, amikor a közös külügyminiszter és Andrássy Gyula miniszterelnök megakadályozta a birodalom eme üdvös államjogi reformját. Pedig egy ilyen bővülés nem érintette volna Magyarország önállóságát, sőt megerősítette volna nemzetközi helyzetét, amit Kossuth nyomban felismert. Ezzel analóg a horvát trializmus ügye. A századelő válsága idején, 1903-ban alakult horvát–szerb koalíció a horvát–szlavón–dalmát „három egy királyság” helyreállítása és egyenjogú harmadik társként való elismerése esetén szövetséget ajánlott a magyar ellenzéki – majd 1906-ban kormányra került – koalíciónak. Igaz, Horvátország a magyar korona országainak formális kötelékéből kivált volna, de az egész Monarchia erősödött és a délszláv kérdés gyökeresen más irányt vett volna. De hagyjuk a volnákat! A harmadik lehetőség, amelyet a történész nem utólag ró fel, a román nemzetiségi igények kielégítése volt, amelyről nem kisebb és nem kevésbé kompetens személy, mint Tisza István, több ízben is tárgyalt a hazai román vezetőkkel. A tét nem volt irreális. A románok nagyobb kulturális és igazgatási autonómiát akartak. Tisza hajlamosnak mutatkozott e követelések nagyobb részének elfogadására, de az ellenzék a függetlenségi, meg a közvélemény a birodalmi illúziókkal és rövidlátással megverve, megakadályozta a kompromisszumokkal járó, de biztonságnövelő egyezséget, amely akkor is jelentős fejlemény lett volna, ha egy későbbi felbomlást és területi újjárendezést nem is háríthatott volna el.

De milyen felbomlást? – kérdezhetjük. Egy távlatosabb kül- és belpolitika, amely idejekorán figyelembe veszi a nyelvi határokat és jogokat, nagy valószínűséggel legalábbis az etnikai határokat megtarthatta volna. Csakhogy az időszerű reformoktól való félelem és a mesterséges árfolyamon tartott úri pozíció féltése az orientációs képesség és a realitásérzék olyan vesztes megromlásához vezetett, amelyet a kor látszólagos biztonsága és tűnékeny prosperitása ideig-óráig ugyan elfedett, nagyobb megpróbáltatás idején azonban katasztrófához vezetett.

Nem kisebb felelősség terheli az első világháború győzteseit, a nagyhatalmak vezetőit, akik messze túlléptek egy megérett történeti folyamat végrehajtásának tisztén, s a legfőbb bírák jogkörét kisajátítva ítéleztek országok, népek, Európa sorsa fölött. Kiváltképp a franciákat bódította el a nem önerőből kivívott, de kirívóan önérdékű hatalmi hegemonia mámore. Reorganizációs koncepciójuk szerint a Monarchia helyén alakított kis csatlós államokból épült volna föl az a gát, amelynek meg kellett volna védelmeznie Európát a német imperializmus újjáéledésétől és a szovjet birodalomtól. Vagyis hat revansra vágyó vagy attól rettegő országnak kellett volna biztosítania a régió és Európa új egyensúlyát. Az irracionális nacionalizmus burjánzott el a korábban mértéktartóbb cseh és szlovák vezetők politikájában is, amikor etnikai, történeti és stratégiai érveket kártyabűvészként keverve hasítottak ki mértéktelenül nagy magyar, német, ukrán területeket. Hasonlóképpen a román vezetők sem fukarkodtak hamis vádakkal és ígéretekkel, hadi és megszállói szolgálatokkal egy sosem volt Nagy-Románia elnyeréséért. Általában a győztes kis nemzetek röpké hónapok alatt megfélemedtek a háború előtt vagy a béketárgyalások alatt tett ígéreteikről, kisebbségi jogokról, demokráciáról, és ebben a kóros am-

néziában elvesztették minden realitásérzéküket a békediktátummal szentesített felbomlás vészterhes következményeinek belátása iránt.

A következményekre Hitler, aztán Sztálin és utódai oktatták őket. Valljuk be, kevés sikerrel.

6. Epilógus: a történelem védelmében

Gondolatmenetemet a történetírás védelmével kezdtem. A hibákért, az értékelés-
változtatásokért a felelősséget jórészt a politikára, a „pártosságra”, tehát tudomá-
nyon kívüli tényezőkre hárítottam, részben magára a történelemre. Metaforikusan:
Klióra, az örökké élőre, aki az idők rendjén mindig újra, mindig mélyebben és
őszintebben magyarázza önmagát.

Igyekeztem rámutatni az első világháborút követő értelmezésekkel szemben a
történelem új fejleményeire, egy évszázados dezintegrációs folyamat önmagyarázó té-
nyeire és érveire. Aztán említettem a történelem tiltakozását a kommunista dogma-
tizmus (és nacionalizmus) torzításai ellen, és rámutattam a kiegyezés 1956 utáni újra-
értelmezésének a történelmi fejlemények által sugallt szükségességére és jótékony
hatására. Említhetném még a Klió körül sündörgő hízelgőket, a túlcitálókat is, akik
mostanában történettudományi rangra szeretnék emelni a „boldog békekor” iránti
nosztalgiát, de ettől nemcsak terjedelemszűke miatt tekintek el, hanem azért is, mert
jószerint a publicisztikában, képes albumokban és a képernyőn jelentkeznek. A mai
történelmi tendenciák mérlegelése – hadd használjam ezt a kifejezést a „tanulság”
helyett – azt sugallja, hogy ha a kiegyezés idején a nemzeti dezintegráció uralkodó
tendenciájának mellőzése, lebecsülése, akkor ma éppen ellenkezőleg, egy másik ural-
kodó irányzatnak, az európai integráció folyamatának a fel nem ismerése vagy elhárí-
tása vezethet régióink lemaradásához, sőt újabb romlásához.

Végző soron nemcsak a történelem tanít(hat)ja az embert, hanem az ember is
alakít(hat)ja a történelmet.

Rövidítések

- Adalék*, = *Deák* Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára „Das Ungarisch-Österreichische Staatsrecht” a magyar közjog történelmének szempontjából.* Pest, 1865.
- Beksics*, A dualizmus = *Beksics* Gusztáv: *A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink.* Budapest, 1892.
- Beksics*, = *Beksics* Gusztáv: *Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés.* 2. kiad. Budapest, 1883.
- Bernatzik*, = *Bernatzik*, Edmund: *Die österreichische Verfassungsgesetze.* Wien, 1911.
- Berzeviczy*, = *Berzeviczy* Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1863.* I–IV. k., Budapest, 1922–1937.
- Charmatz*, = *Charmatz*, Richard: *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907.* Leipzig, 1909.
- Csekey*, = *Csekey* István: *A magyar trónöröklési jog.* Budapest, 1917.
- Csekey*, A *pragmatica sanctio* = *Csekey* István: *A pragmatica sanctio írott eredetijéről.* Budapest, 1916.
- Csengery*, = *Csengery* Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. (Bev. br. Wlassich Gyula, közzétette dr. Csengery Lóránt.) Budapest, 1928.
- Der österreichisch-ungarische Ausgleich*, = *Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867* (Bearbeitet von *A. Vantuch*, Herausgg. von *L. Holotík*). Bratislava, 1971.
- Eisenmann*, = *Eisenmann*, Louis: *Le compromis austro-hongrois de 1867.* Paris, 1904.
- Falk*, = *Falk* Miksa: *Kor- és jellemrajzok.* (Kiad. Falk Ernő.) Budapest, 1902.
- Ferenczi*, = *Ferenczi* Zoltán: *Deák élete.* I–III. k. Budapest, 1904.
- Franz*, = *Franz*, Georg: *Liberalismus.* München, 1955.
- Friedjung*, Benedeks nachgelassene Papiere = *Friedjung*, Heinrich: *Benedeks nachgelassene Papiere.* Dresden, 1904.
- Friedjung*, Der Kampf um die Vorherrschaft, = *Friedjung*, Heinrich: *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859 bis 1866.* 5. kiad. Stuttgart–Berlin, 1901.
- HHStA*, *Deák Franz*. = *A Deák–Augusz tárgyalások eredeti iratai a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Kabinettsarchiv, Geheimakten, Karton 3. „Deák Franz” dossziében található.*
- Horváth Z.*: = *Horváth* Zoltán: *Teleki László 1810–1861.* Budapest, 1964.
- Kann*, = *Kann*, Robert: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie.* 2. kiad. Graz–Köln, 1964.
- Károlyi*, = *Károlyi* Árpád: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka.* Budapest, 1921.
- Kecskeméthy*, = *Kecskeméthy* Aurél: *Vázlatok egy év történetéből.* Pest, 1862.
- Kemény*, = *Kemény* G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története.* I. rész. Budapest, 1946.
- Kónyi*, = *Kónyi* Manó: *Deák Ferencz beszédei.* Budapest, 1903.

- Kossuth*, = *Kossuth* Lajos: Irataim az emigrációból. Budapest, 1881–1882.
- Kovács* = *Kovács* Lajos: Kísérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására. Pest, 1864.
- Kovács E.* = Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. Budapest, 1968.
- Krones*, = *Krones*, Franz: Moritz von Kaiserfeld. Leipzig, 1888.
- Kvh. Ir.* = Az 1861. év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának irományai. Pest, 1861.
- Lukács*, = *Lukács* Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Budapest, 1955.
- MT. 5. k.* = Magyarország története. 5. k., 1790–1848. Főszerk. Mérei Gyula. Budapest, 1980.
- MTA KK, *Lónyay-naplójegyzetek* = MTA Könyvtára, Kézirattár. Ms 5306/4. Lónyay Menyhért naplójegyzetek 1863. szept. – 1865. jan. végéig.
- Podmaniczky*, = *Podmaniczky* Frigyes: Naplótöredékek 1824–1887. Budapest, 1888.
- Redlich*, = *Redlich*, Josef: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I–II. k. Leipzig, 1920–1926.
- Redlich*, Emperor = *Redlich*, Joseph: Emperor Francis Joseph of Austria. Hamden, Conn. 1965.
- Rogge*, = *Rogge*, Walter: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart. Leipzig–Wien, 1873.
- Salamon* = *Salamon* Ferenc: A magyar királyi szék betöltése és a practica sanctio története. Pest, 1866.
- Sarlós*, = *Sarlós* Béla: Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter. Budapest, 1970.
- Sashegyi*, = *Sashegyi* Oszkár: Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849–1867. Iratok. Budapest, 1959.
- Schnürer*, = Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter 1838–1872. Herausg. v. Franz *Schnürer*. München, 1931.
- Sándor*, = *Sándor* Pál: Deák politikai koncepciójához. (Ismeretlen levele 1842-ből.) *Történelmi Szemle*, 1972. 2. sz.
- Somogyi*, = *Somogyi* Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez. Budapest, 1976.
- Srbik*, = *Srbik*, Heinrich: Deutsche Einheit. München, 1942.
- Szabad*, = *Szabad* György: Forradalom és kiegyezés választóján (1860–1861) Budapest, 1967.
- Szalay*, = *Szalay* László: Adalékok az 1723:1–3. törvénycikkek keletkezéséhez. *Budapesti Szemle*, 1864. 269–272. o.
- Szógyény-Marich*, = *Idősb. Szógyény-Marich* László országbíró emlékiratai. Budapest, 1917–1918.
- Takács*, = *Takács* Péter: Deák és Kölcsey liberalizmusa. In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai Gyűjtemény, 5. Zalaegerszeg, 1976.
- Vay*, = Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből. (Lévay József bevezetésével.) Budapest, 1899.
- Wertheimer*, = *Wertheimer* Ede: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Budapest, 1910.

Névmutató

- Ady Endre 173
Albert szász trónörökös 134
Albrecht főherceg 24–25, 27–30, 46, 125
Almásy Pál 109
Andrássy Gyula gróf 23, 47, 52, 181, 195
Apponyi Albert gróf 88, 186
Apponyi György gróf 34, 36, 44, 61, 79, 87,
101–104, 159–160, 176, 179
Árpád fejedelem 99
August Antal báró 125–132, 135, 139–142,
163–164, 167, 172, 180
- Bach, Alexander 21–23, 63, 70–71, 81, 94,
109, 125, 153
Barta István 9
Batthyány Lajos gróf 83, 149
Beer, Adolf 95
Beksics Gusztáv 53, 76, 93, 99, 108, 112,
122, 124, 136, 145, 154–155, 166, 179, 183
Belcredi, Richard gróf 131–133, 136
Benda Kálmán 9
Benedek Lajos tábornok 29–31, 33–34,
46, 81
Berend T. Iván 10
Berger, Johann Nepomuk 113, 115
Bernatzik, Edmund 37, 39, 64–65, 174
Berzeviczy Albert 20–23, 25–26, 29–31,
33–34, 39, 45, 47, 53, 56, 59–60, 62, 67,
69, 75–76, 79–82, 84, 89, 91–94, 100–102,
104, 106–107, 109, 111–113, 186
Berzeviczy Antal 105
Bibó István 186–188
Bismarck, Otto von herceg 105–106, 110,
131–135, 191
Bosl, Karl 69, 111
Bourbonok 26
Bruck, Karl Ludwig báró 21, 26–27, 30
Buol-Schauenstein, Karl Ferdinand gróf 22
- Cavour, Camillo di Benso gróf 26, 44,
48–50, 61
Charmatz, Richard 30, 39, 42, 73
Chiala, Luigi 48
Clam-Martinić, Heinrich gróf 34
- Csáky Albin gróf 186
Csekey István 145–148
Csengery Antal 53, 70–71, 102–103, 121,
153, 159, 161
Csengery Lóránt 53
- Deák Antal 170
Deák Ferenc 11, 15–16, 25, 45, 47, 51–53,
56–59, 62, 69, 71–76, 79, 83–84, 86–91,
99–102, 108–109, 117, 119–133, 135,
138–145, 148–149, 151–182, 186–187
Deák Klára 170
Degré Alajos 171
Dessewffy Emil gróf 22–23, 29, 36, 40,
87–89, 150–151, 176–177
Diószegi István 105
- Eisenmann, Louis 20, 28, 30, 36, 38, 41–42,
56, 63–64, 66, 73, 81, 100–101, 113–114,
124, 126, 132, 174
Engels, Friedrich 45, 133
Eötvös József báró 47, 52–53, 57–58, 62, 73,
89, 108–109, 119–120, 123–124, 152, 160,
175, 179, 186
Eötvös Károly 186
Ernst, Otto 134
Erzsébet (Wittelsbach) magyar királyné 181
Esterházy Imre gróf 147
Esterházy Móric gróf 101, 103, 126, 130–131
Esterházy Pál gróf, majd herceg 146
- Falk Ernő 62
Falk Miksa 52, 62, 70–71, 74, 94, 108–109,
120–121, 123, 141–142, 152, 154, 179

- Fellner, Fritz 14
 Ferdinánd (V.) magyar király 149
 Ferenc (I.) magyar király, császár 32, 71, 153
 Ferenc József magyar király 32, 36, 44, 55, 57, 61–62, 67, 69, 75, 80–81, 88, 91, 101, 105–106, 121, 125–126, 128–135, 138, 142, 174–175, 179, 181
 Ferenczi Zoltán 52, 71–72, 77, 81, 83, 94, 99–100, 108, 122, 124, 126, 130, 161, 170–173, 182
 Fischhof, Adolf 73, 100
 Forgách Antal gróf 102–103, 109
 Forinyák Géza 31
 Frankenburg Adolf 113
 Franz, Georg 19, 21, 27, 40, 42, 54, 56, 66, 68–69, 95, 97–98, 110–111, 133
 Freud, Sigmund 32
 Friedjung, Heinrich 34, 81, 95, 107, 126, 133, 179
 Friedmann, Otto Bernhard 100, 118
 Fröbel, Julius 56

 Garibaldi, Giuseppe 31, 34, 36, 44–45, 48–50, 78–79
 Ghyczy Kálmán 88–89, 118
 Giskra, Karl 113, 115
 Gołuchowski, Agenor gróf 26, 42, 56, 63
 Gratz Gusztáv 183
 Gross, Mirjana 93

 Habsburgok 83, 145–146, 148–149, 185, 187, 190, 192–193
 Hajnal István 83, 149
 Hanák Katalin 15
 Hanák Péter 7–16, 31, 42, 44, 51, 164, 172, 179–180
 Hartig, Franz gróf 20, 152
 Heckenast Gusztáv 9
 Hitler, Adolf 196
 Hollán Ernő 48
 Holotík, L'udovit 19
 Horvát Boldizsár 99, 144
 Horváth Zoltán 51, 59, 61, 79, 175
 Hudson, James 49
 Hübner, Josef Alexander báró 23, 26

 Irányi Dániel 186
 István (I., Szent) magyar király 59, 152, 176
 Iván (III.) moszkvai nagyfejedelem 193

 Jámbor András 99
 Jósika Miklós báró 34, 49, 99
 Jósika Samu báró 22
 József (I.) magyar király 145
 József (II.) magyar király, császár 32, 71, 148, 153, 194
 Justh Gyula 186

 Kaiserfeld, Moritz 113, 115, 120, 124, 137–138
 Kalchberg, Josef 42
 Kann, Robert 19, 39–40, 42, 73, 98, 132
 Karaman, Igor 93
 Károly (III.) magyar király 145–147, 154
 Károlyi Árpád 22–27
 Károlyi Alajos gróf 105
 Károlyi Sándor gróf 79
 Kazinczy Ferenc 25, 145
 Kecskeméthy Aurél 24, 34, 45–46, 48, 55
 Kemény G. Gábor 75, 84–85
 Kemény Zsigmond báró 39, 47, 52–53, 70–71, 75–76, 99, 112, 119–123, 136, 153–155, 159, 179
 Kempen, Johann báró 23
 Kerkápoly István 171
 Kerkápoly Károly 144
 Királyi Pál 39
 Kolmer, Gustav 64
 Koltay-Kastner Jenő 45
 Kónyi Manó 22, 25, 30, 36–37, 39, 48, 52–53, 56–58, 71–72, 75–77, 80–81, 83–84, 87–93, 96, 99, 101–102, 108, 111, 118, 130–131, 136–138, 141–145, 148–153, 155–156, 158, 162–163, 165–166, 170–171, 174–177, 179, 181
 Kosáry Domokos 9
 Kossuth Lajos 25, 31, 34, 36, 44–45, 47–51, 61, 73–74, 76–79, 85, 87, 94, 98–100, 166, 170–174, 178–179, 182, 185–187, 189–191, 195
 Kovács Endre 9, 131
 Kovács Lajos 100, 105, 107
 Kölcsey Ferenc 170
 Kronos, Franz 69, 113, 115
 Kuhn v. Kuhnnefeld, Franz báró 11

 Lackó Miklós 9, 13
 Lasser, Joseph báró 55
 Leitsch, Walter 14
 Lévy József 53

Lipót (I.) császár, magyar király 71, 145, 153
 Litván György 15
 Lónyay Menyhért gróf 47, 52–53, 58–59, 71, 73, 108, 115, 118–122, 124–125, 131, 136, 152–153, 159–161, 175–176
 Lukács Lajos 21, 25, 31, 42, 44–45, 63, 76–77, 79, 99
 Lustkandl, Wenzel 101–102, 121–123, 138–139, 161–162
 Lutz, Heinrich 14

 Macartney, Carlile A. 132
 Madarász József 186
 Mailáth György 34, 36, 57, 181
 Mályusz Elemér 9
 Mária Terézia magyar királynő, császárné 31, 65–66, 148
 Marx, Karl 45, 133, 189
 Mátyás (Hunyadi) magyar király 173, 193
 Mende, Leopold 115
 Mensdorff-Pouilly, Alexander gróf 114, 125
 Mérei Gyula 170
 Mester Miklós 112, 179
 Metternich, Klemens Lothar herceg 32, 43, 126, 137, 154
 Metternich-Winneburg, Richard herceg 61
 Mocsáry Lajos 70, 183, 186
 Musil, Robert 14

 Nádasdy Ferenc gróf 30
 Nagy Zsuzsa 9
 Napóleon (III.) francia császár 21, 33, 36, 48, 61, 95, 105–106, 134
 Nedeczky István 99, 109
 Németh László 185–186, 195
 Niederhauser Emil 9

 Oszterhueber József 57, 152

 Pach Zsigmond Pál 9
 Pajkossy Gábor 171
 Palacký, Frantisek 68, 116, 118
 Pálffy Móric gróf 93
 Pataki Ferenc 11
 Paulinyi Oszkár 9
 Perthaler, Hans 63–64, 93
 Péter László 148
 Plener, Ignaz báró 54–56, 59–60, 65, 81, 95
 Podmaniczky Frigyes báró 48, 75, 86, 94
 Poliženský, Josef 19

Pulszky Ferenc 49–50

 Rainer főherceg 30, 63, 81
 Rajačić, Josip 75
 Rákóczi Ferenc (II.) 146
 Ránki György 8–10, 13
 Rauchberg, Heinrich 64
 Rechberg, Johann Bernhard gróf 21–23, 25, 27–29, 31, 42, 61, 63, 65, 79, 81, 95, 103–106, 109, 114, 154
 Récsi Emil 154
 Redlich, Josef 16, 20–25, 27–34, 38–41, 46, 49, 54–55, 57, 59–60, 63, 65–66, 79–81, 84–86, 88, 91, 93–94, 99, 101, 103–104, 107, 109–113, 115, 120, 124–126, 130–134, 136–137, 164, 174, 179–180
 Révai József 188–190
 Révész Imre 158
 Rieger, František Ladislav 68, 116, 118
 Ritoók Zsigmond 11
 Rogge, Walter 25–26, 30, 54, 68–69, 82, 84, 94–95, 111, 113, 126, 130, 179
 Rothschild, Anselm báró 56, 95
 Rózsa Miklós 34
 Rumppler, Helmut 14–15
 Russel, John 49, 61

 Šaguna, Andrei 112
 Salamon Ferenc 141, 146
 Salamon László 147
 Sándor Pál 172–173
 Sarlós Béla 170, 172
 Sashegyi Oszkár 25, 31, 46
 Schmerling, Anton lovag 42–43, 56–57, 59–60, 62–63, 65, 68–69, 81, 89, 92, 94–98, 100–104, 106–115, 117–118, 121, 124–125, 130–131, 133, 136–142, 176, 179
 Schnürer, Franz 37, 39, 126, 134, 174
 Schuselka, Franz 100
 Scitovszky János 47
 Seignobos, Ch. 26
 Šepić, Dragovan 93
 Šidak, Jaroslav 93
 Somogyi Éva 64–65, 94, 110, 113–114, 124, 131–132, 136, 179
 Somssich Pál 52, 144
 Spira György 13
 Srbik, Heinrich 62, 95, 105, 107, 111, 131, 133–134, 179

- Szabad György 12–13, 22, 25, 30, 34, 36, 40, 42, 44–45, 47–48, 53, 56, 59–62, 67, 69–70, 73–79, 82–88, 92, 123, 152, 158, 164, 174, 176–178, 190
- Szabó Ervin 188
- Szalay László 146–147, 159
- Széchenyi István gróf 21–22, 24, 31, 48, 170, 172–173, 182
- Szécsen Antal gróf 34–36, 89, 124
- Szekfü Gyula 184–187
- Szilágyi Dezső 186
- Szilágyi Virgil 86
- Szluha Ferenc 147
- Szőgyény-Marich László, id. 22, 28–29, 33–34, 36, 45–46, 54, 57–58, 60, 79–81, 88–89, 145
- Sztálin, Joszip Visszarionovics 196
- Szűcs Jenő 9
- Takács Péter 15–16, 170, 175
- Tanárky Gedeon 174
- Tanárky Gyula 45, 174
- Tandori Dezső 14
- Tapié, Victor-L. 132
- Tarányi József 175
- Teleki László gróf 34, 48, 51, 59, 76–77, 79, 82–83, 85, 151
- Tezner, Friedrich 147
- Thun-Hohenstein Leo gróf 28–29
- Tilkovszky Loránt 9
- Tisza István gróf 195
- Tisza Kálmán 91
- Tóth Zoltán, I. 100
- Trefort Ágoston 70, 99–100, 109, 118, 136, 159–160
- Turba, Gustav 147
- Ugron Gábor 186
- Unger, Joseph 73, 100
- Vantuch, Anton 19
- Vay Miklós báró 29, 53, 56–57, 61, 80, 88–89, 159
- Viktor Emánuel (II.) olasz király 36, 95
- Viktória angol királynő 134
- Vilmos főherceg 30
- Vilmos porosz király 95
- Vörös Antal 9
- Vörös Károly 9
- Vörösmarty Mihály 173, 182
- Werbung, Victor Andrian 20
- Wertheimer Ede 23, 53, 62, 125, 163, 180
- Wesselényi Miklós báró 170, 172
- Windischgrätz, Alfred herceg 22, 29, 32, 34, 126, 174
- Wlassich Gyula báró 53
- Wodianer, Moritz 56
- Wolfram, Herwig 14
- Záček, Joseph 116, 118
- Zichy Antal 100
- Zichy Hermann gróf 109, 126, 132, 136
- Zöllner, Erich 14, 42
- Zurecht, Gotthelf 20
- Zwitter, Fran 19
- Zsedényi Ede 159

Kiadja

História • MTA Történettudományi Intézete

Felelős kiadó: Glatz Ferenc

A szedési és tördelési munkálatokat

az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte.

Kiadói szerkesztő: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Borítóterv: Horváth Imre

Nyomdai munkálatok: Dabas Jegyzet Kft.

Felelős vezető: Marosi György ügyvezető igazgató

Készült 18,25 (A/5) ív terjedelemben, 1500 példányban

HISTÓRIA KÖNYVTÁR

KRONOLÓGIÁK, ADATTÁRAK

Balogh Margit–Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992

I-II. kötet, Adattár–kronológia

Sipos Péter: Adattár a II. világháború történetéhez

Borhi László: Az Egyesült Államok és a szovjet zóna, 1945–1990

Engel Pál: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457

I-II. kötet

Pók Attila: A nemzetközi élet krónikája, 1945–1997

ELŐADÁSOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MŰHELYEIBŐL

Vezérfonal a magyar és az egyetemes történelem tanításához

(Szerk.: Gilat Ferenc)

Kubinyi András: Változások a középkor végi Magyarországon

Ormos Mária: A Hitler-életrajz buktatói

Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon

Szakály Ferenc: Gazdasági és társadalmi változások

a török hódítás árnyékában

Balogh Sándor: Magyarország és szomszédai, 1945–1947

Somogyi Éva: A „közös ügyek”, 1867–1914

Kristó Gyula: A korai magyar államról

H. Balázs Éva: Európai gazdaságpolitika – magyar válasz

Palotás Emil: A nemzetállamiság alternatívái a Balkánon

a 19. század végén – a 20. század elején

MONOGRÁFIÁK

Szűcs Jenő:

Az utolsó Árpádok

Hajnal István:

Technika, művelődés

Lakner Judit:

Halál a századfordulón

Diószegi István:

A hatalmi politika másfél évszázada

Váczy Péter:

A magyar történelem korai századaiból

Niederhauser Emil:

A történetírás története Kelet-Európában

Hegyi Klára:

Török berendezkedés Magyarországon

Somogyi Éva:

Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában

Bak Borbála:

Magyarország történeti topográfiája

Hajdu Tibor:

Tisztikar és középosztály

Kosáry Domokos:

Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben

Bóna István:

A magyarok és Európa a 9–10. században

Kertész István:

Hellénisztikus történelem

Fejtő Ferenc:

Magyarság, zsidóság

Pölöskei Ferenc:

A magyar parlamentarizmus a századfordulón

Niederhauser Emil:

Kelet-Európa története

Engel Pál:

Szent István birodalma

BIBLIOGRÁFIÁK

Történeti bibliográfia 1990

Történeti bibliográfia 1991

Történeti bibliográfia 1992

Történeti bibliográfia 1993

ATLASZOK MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉHEZ

1. Magyarország története a kezdetektől 1606-ig

ISBN 963 8312 79 3

9 789638 131279 2

Ára: 1800 Ft